

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke
historiske
samlinger
1996

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Martin Schwarz Lausten

Kirke
historiske
samlinger
1996

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-10-0

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Jens Kirk:	
Debatten om Carl-Henning Pedersens udsmykning af Ribe Domkirke og dens forudsætninger	7
Eva Louise Lillie:	
Kirkeudsmykninger efter reformation og Tridentinerkoncil	35
Jens Rasmussen:	
Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604	47
Paul Erik Engelhardt:	
Skåne stift efter afståelsen til Sverige	73
Jens Glebe-Møller:	
En 1700-tals prædiken om brylluppet i Kana	91
Carl Trock:	
Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891 (2. del)	99
Poul Juul Foss:	
Religion og kultur hos Harald Høffding	149
Elith Olesen:	
»Den fjerde retning – hvad mon det er for en indretning?«	171
Poul Juul Foss:	
1995 – En oversigt	207
Forfatternes adresser	242
Register	243

Debatten om Carl-Henning Pedersens udsmykning af Ribe Domkirke og dens forudsætninger

Af Jens Kirk

Forord

Denne artikel handler om avisdebatten om Ribe Domkirke, om Carl-Henning Pedersen, om Statens Kunstfond, om Det særlige kirkesyn, om beslutningsmyndigheder – og om magtfulde enkeltpersoner, der ved skæbnens og tilfældighedernes gunst eller ugunst kom til at danne den dejlige farverige mosaik, der nu klæder Ribe Domkirkes kormunding! Kort sagt en opgave om kirke og kunst og dét nogen kalder det største monument over tiden og nyreligiøsiteten i 80'erne.

Indledningsvis forsøges der redegjort for nogle historiske forudsætninger til debatten omkring udsmykningen af Ribe Domkirke. Første afsnit er om personen og kunstneren Carl-Henning Pedersen. Andet afsnit er om Ribe Domkirkes historie.

Hoveddelen er dog tredje afsnit, der er en redegørelse for forskellige sider i den debat som fandt sted for nogle år siden i sommeren 1983, efter at det var blevet kendt at Carl-Henning Pedersen skulle igang med at udsmykke korpartiet i Domkirken.

Debatten i sommeren 1983 afspejler den offentlige reaktion på et planlagt møde mellem en kirke og en kunstner. Mellem på den ene side Ribe Domkirke, der er en af landets fornemste kirkemonumenter fra en rig byggeperiode i de danske kirkers historie, og på den anden side Carl-Henning Pedersen, en anerkendt og internationalt berømt nulevende dansk kunstner.

Carl-Henning Pedersen er en generationsrepræsentant for en kunst påvirket af forskellige internationale strømninger, inspireret af fransk og tysk udstillingsliv før 2.verdenskrig, og en kunstner som har været med til at præge perioden indenfor dansk abstrakt kunst i efterkrigsårene bl.a. gennem sin tilknytning til kredsen omkring COBRA. Efter et internationalt gennembrud i 60'erne blev han her i landet hædret med Ridderkorset, og i udlandet blev han opkøbt af store gallerier og museer i Europa og USA.

Med udsmykningen i Ribe Domkirke mener jeg kort sagt, at vi ser en åndsfælle og en parallel til Chagals synagogeudsmykning i Jerusalem både i sit valg af gt-lige motiver og kun med den forskel at centralmotivet for Chagal er Exodus og 12 stammeforbundet, hvor det for Carl-Henning Pedersen er Jacobsdrøm. Når jeg ser på Carl-Henning Pedersens udsmykning i Ribe Domkirke har jeg det som Jeppe i baronens seng når han siger: 'Drømmer jeg, eller er jeg vågen'.

Den norske kunsthistoriker Per Hovenakk skriver i Sidsel Ramsons fotobilledbog, som skildrer tilblivelsen af Carl-Henning Pedersens udsmykning:

»Ribe-projektet udløste rent kvantitativt vurderet efter antallet af personer, der involverede sig og efter spaltmillimeter, en af de mest omfattende debatter om kunst og kunstens betingelser i Norden i flere årtier«¹, – og vi kan tilføje; herunder også om forholdet mellem kirke og kunst. Den styrke hvormed debatten blev ført skyldtes ikke kun Carl-Henning Pedersen, men i endnu højere grad kirken, som er kendt af hele Danmark som en af landets smukkeste katedraler – hvis ikke den dejligste.

Det er en debat med delte meninger *pro et contra* som vel ikke helt er stilnet af ude omkring i Danmark. Sandt er det ihvertfald, at der er sagt og skrevet meget! Men i hovedsagen er det den store avisdebat som fandt sted i sommeren 1983 – inden Carl-Henning Pedersen som 70-årig gik igang med udsmykningsopgaven – vi skal behandle hér; det er en debat, hvor der bliver båret til bålet af, at det var dén store kulturagurk i sommerferien 1983 i Politiken². – Agurken blev endda så stor og grøn at den blev omfattet med interesse af stats-tv'et. Og det var før konkurrencens tid.

Carl-Henning Pedersen har selv skrevet, at han håber; at kirken har valgt rigtigt ved at give opgaven til ham. På en måde betragter han det som kronen på et mere end 50 årigt arbejde i kunstens tjeneste.

Det tog ham 4 vintre at lave udsmykningen. Da han startede i efteråret 1983, var han lige fyldt 70 år. Debatten i sommeren 1983 var præget af personer, der gerne så arbejdets gennemførelse stoppet, – men også af en del sympatitilkendegivelser. Avissskriverierne stiller af til udsmykningen blev færdiggjort i 1987. Det sidste debatindlæg som her er medtaget er hentet fra bladet 'Tidehverv' og er en reaktion efter indvielsen af udsmykningen ved en høstgudstjeneste i 1988.

Carl-Henning Pedersens liv og kunst

Det tog Carl-Henning Pedersen fire vintre at lave kirkeudsmykningen i Ribe Domkirke. Det drejer sig om 83/84, 84/85, 85/86 og 86/87³. På tidspunktet for færdiggørelsen af udsmykningen i 1987 var Carl-Henning Pedersen 73 år gammel. Et langt liv med kunsten ligger forud for arbejdet i Ribe.

Sin offentlige debut fik han i mellemkrigsårene på Kunsternes Efterårsudstilling 1936. Carl-Henning Pedersen maler abstrakt kunst og det bliver svært ikke at komme ind på den kreds af ligesindede, som han møder i en række danske og udenlandske kollegaer i 1930erne og 40erne.

Barndom og ungdom

Carl-Henning Pedersen er født den 23. sept. 1913, som søn af jord- og betonarbejder Johs. Pedersen. Fødestedet var Randersgade på Østerbro i København. Det vides iøvrigt, at han er døbt.

Igennem barndommen har han oplevet hårde sociale betingelser på sin egen krop, idet han sammen med sin familie oplevede at blive sat på gaden to gange.

Første gang blev de indløgeret ved husvilde-afdelingen på Frederikssundsvej, og anden gang flyttede de til Valby til barakkerne på Vigerslev Alle. Herude mistede han desuden sin mor i en alder af 10 år. I en portrætsamtale med Ninka ved årsskiftet 1980-81 beretter Carl-Henning Pedersen flg.:

»Når jeg tænker på min barndom ... jah, så er det, jeg oplevede stærkest, da jeg var barn, det er sådan set kulørt glas ... fra kulørte hinkesten, nipsenåle, påskeæg, alt i glas ... det kan ligefrem give et gys i mig endnu ved tanken, hvor smukt jeg syntes det var. Men så var jeg også heldig, at da min forældre blev smidt ud af Kongens Foged, så havnede de i første omgang ude i kommunens træhuse i Vigerslev Allé, populært kaldet »Barakkerne«, så jeg er en af barak-ungerne ... men da vi havde en have, så mine kulørte glas, det var stedmoderblomsterne ... en have, det er en meget stor oplevelse for et barn, når jeg tænker på at man er et barn fra København ... at få en have stillet til rådighed, det er meget fint. For min familie ejede ingenting, så derfor kunne jeg ikke få andel i det, der var pænt her i livet ... udover at jeg holdt af mine forældre. Da mor døde, det var en katastrofe. Fra den ene time til den anden ... hun skulle føde, sådan en dum hjemmefødsel ... jeg husker endnu den satans tu-

dende ambulance kørende hen ad Vigerslev Allé. Man fattede det ikke, jeg vidste godt, at hun var død, men jeg ville ikke anerkende, i lang tid gik jeg og ledte efter hende, jeg regnede med at hun ville dukke op, jeg var ti år ... joh, en katastrofe.«⁴

Som 15 årig var Carl-Henning Pedersen blevet mælkedreng. Til sin far havde han sagt at han gerne ville være arkitekt, men hans drøm gik i en anden retning. Han ønskede at blive komponist⁵ og gik i al hemmelighed og sparede op til et klaver! Klaveret blev nu aldrig købt og det har måske årsag i, at han senere fik brug for pengene til opretholdelse af livet.

Faderen var socialdemokrat, og Carl-Henning Pedersen husker at han en dag kom lykkelig hjem efter socialdemokraternes første valgsejr og sagde: 'Nu bliver vi allesammen millionærer'⁶. Hvad der jo sikkert også har været brug for i Carl-Henning Pedersens hjem!

Ude i Brønshøj blev Carl-Henning Pedersen medlem af 'stødtropperne', mens de endnu eksisterede, og derude havde de en ganske særlig aktiv DSU gruppe. Der blev holdt møder næsten hver aften, og det blev ofte sent så Carl-Henning Pedersen kom somme tider for sent om morgenen, men jobbet havde han i nogle år, og det blev aldrig den egentlige grund til hans fyring⁷. Derimod havde han på et tidspunkt lagt politisk propagandamaterialer ud til de andre mælkedreng, og var blevet opdaget. Carl-Henning Pedersen fik en opsigelse, men fastholdt sin politiske interesse, og i nogle år tegnede det til en politisk karriere.

Da hovedledelsen i Socialdemokratiet opløste alle stødtropper, vel i konsekvens af at de var for besværlige for et regeringsparti, blev den halve snes Brønshøj stødtropper så vrede, at de meldte sig ud af DSU, og dannede i stedet en afdeling af Kommunistisk Ungdom.

Som 18 årig debuterede Carl-Henning Pedersen som folketaler⁸ i Århus. Efter talen var en gammel kommunist kommet hen til ham, og havde sagt: 'Siden Thøger Thøgersens dage har jeg aldrig hørt så flamme og høj røst som din'. Også andre steder har Carl-Henning Pedersen været politisk taler, men på et tidspunkt fik han lyst til at erhverve sig nogle flere kundskaber.

Der kan ikke nævnes noget kirkeligt tilknytningsforhold i forbindelse med Carl-Henning Pedersens barndom, udover at han er døbt. Og bortset fra dette faktum, synes der ikke at være belæg for at kirken har været et åndeligt læstед for ham i barndomsårene. Snarere må man vel sige, at

han voksede op i et meget kirkefremmed miljø. Carl-Henning Pedersen er opvokset som københavnerdreng i et arbejdermiljø. Men på trods af den ydre sociale utryghed, og savnet af moderen, må det konstateres, at Carl-Henning Pedersen ikke erindrer sin barndom, som en egentlig ulykkelig barndom. Hans tidlige ungdom prægedes af politisk aktivitet indenfor Socialdemokratiet og hos kommunisterne.

Den kunstneriske løbebane

I vinteren 33/34 tog Carl-Henning Pedersen på Den Internationale Højskole i Helsingør⁹, hvor han gerne ville lære noget mere sprog. Under højskoleopholdet mødte han Else Alfelt, der kom til at betyde et vendepunkt i hans liv. De blev forelsket, og gennem hende lærte han maleriet at kende. Sammen så de bl.a. nogle abstrakte billeder hos forstanderparret. Og gennem hende blev hans interesse for maleriet vakt.

På nogenlunde samme tidspunkt sagde Carl-Henning Pedersen og kommunisterne farvel til hinanden. Det skyndtes et lille tidsskrift, som var blevet lavet på højskolen. Else Alfelt havde lavet forsiden, og Carl-Henning Pedersen havde skrevet en artikel om at være verdensborger, inspireret af en roman af Henri Barbusse. Tidsskriftet hed 'Ilden', men dens korte levetid til trods, den udkom kun i samme nummer, affødte den på en distriktskonference i Kommunistisk Ungdom, hvor Carl-Henning Pedersen var aktiv, så meget ballade, at Carl-Henning Pedersen søgte sin udmeldelse af partiet. Det lod sig imidlertid ikke gøre, til gengæld blev han ekskluderet! Carl-Henning Pedersen havde inden afskeden med kommunisterne, fået en dom på 10 dages hæfte i Vestre Fængsel¹⁰, pga. en brandtale, holdt på Kgs. Nytorv.

Han skal have sagt, at det nu ikke gjorde så meget med afsoningen, da maden i Vestre Fængsel var bedre end den han fik derhjemme! Venner erindrer også de mange kartofler, der blev sat til livs hjemme hos malerægteparret.

Siden afskeden med kommunisterne har Carl-Henning Pedersen ikke været medlem af noget parti, det være sig et politisk parti, eller et kirkeligt. Carl-Henning Pedersen er således ikke medlem af Den danske Folkekirke.

I 1934 var Carl-Henning Pedersen blevet gift¹¹ med Else Alfelt, og de fik børn sammen, den første var en datter. I perioden 1930 til 1942 var det meget småt med penge, da han kun havde sin understøttelse fra mælkeassistenternes understøttelseskasse at leve af.

En tredje gang oplevede Carl-Henning Pedersen at blive sat på gaden. Det skete da familien boede i et atelier på Borups Allé. De fik dog

tag over hovedet igen, og de boede herefter i en halvanden værelse lejlighed på Ny Carlsbergvej på Vesterbro¹².

For de unge abstrakte kunstnere var 30'erne læreår. Forbindelsen med Frankrig var i de sidste mellemkrigsår selve livslinjen for den unge abstrakte kunst, og som de fleste andre af de unge abstrakte malere var Carl-Henning Pedersen en tur i Frankrig inden verdenskrigens udbrud.

»Min første Paris-tur, det var i 1939, jeg var jo stærkt interesseret i Picasso, så det er klart, at på et tidspunkt måtte jeg derned ... jeg gik hele vejen, når jeg altså ikke kørte på tommelfinger, med 50 kroner på lommen plus et stort rugbrød, så jeg syntes at jeg havde proviant nok, og det havde jeg også, det tog mig seks-syv dage at tilbagelægge de 1200 kilometer ... hjemturen var lige før krigsudbruddet, jeg måtte igennem Maginot-linjen og Siegfried-linjen, jeg gik 70 kilometer på én dag, jeg turde overhovedet ikke stå stille. I Frankfurt havde jeg set Entartet-udstilling med Kandinsky, Klee, Chagall, Picasso og de tyske expressionister...ens første indtryk, det er altid de stærkeste ...«¹³.

I det hjemlige opstod der i 30'erne en kreds¹⁴, som gik ind for den abstrakte kunst, og som lavede udstillingsvirksomhed sammen. Her kan nævnes navne som Eiler Bille, Richard Mortensen, Hans Øllgård, Asger Jorn, Carl-Henning Pedersen, Else Alfelt, Sonja Ferlov, Svaivor Gudnason, Egill Jacobsen, Henry Heerup. Desuden arkitekt Robert Dahlmann Olsen og digteren Jens August Schade. Senere kom Robert Jacobsen, Erik Thommesen, digteren Ole Sarvig og komponisten Niels Viggo Bentzon med. Og gennem 'Helhesten' kunsthistorikeren Jan Zibrantsen, arkæologen P.V. Glob og etnografen Werner Jacobsen.

*'Helhesten'*¹⁵

'Helhesten' blev til som følge af modsætninger hos de abstrakte. Nu handlede det ikke længere om forholdet mellem surrealisme og abstrakt kunst, men om modsætninger mellem de konstruktive og de abstrakt-expressionistiske strømninger.

Da krigen kom, var det knapt med informationer fra verden udenfor Danmark, og man måtte nøjes med de erindringsbilleder af udenlandsk kunst, man stadig havde at tære på. Fordi man savnede nye impulser at nære sig ved, rettedes opmærksomheden med tiden mod det forhån-

denværende; kredsens egne medlemmer. Carl-Henning Pedersen skrev om Ejler Bille, Egill Jacobsen skrev om Carl-Henning Pedersen osv. osv.

I introduktionen til Carl-Henning Pedersen skrev Egill Jacobsen flg.:

»...indenfor udviklede kulturer, hos kinesere, arabere og europæere, såvel som hos primitive folkeslag, som eskimoer, indianere og negere spiller fabeln, eventyret og myten en betydelig rolle i deres åndelige liv..I eventyret, hvor følelsen er motivet, kan det siges, følelsesindholdet og handlingsmotivet er et uangribeligt hele, hvis forestillingsområde er lige så suværent land som musikkens og poisien. 1001 nats, Grimms og H.C. Andersens eventyr, dyrefablerne, folkeeventyrene og de primitive myter. Overalt hører de til folkenes største og dyrebareste eje. Fabeln og myten i billedkunsten er ikke skildrende, men eksisterer som selvstændigt udtryk eller væsen. Krucifikset forestiller Jesus; men en negerfetish forestiller ikke noget; men er en gud, der kastes bort, når den ikke dur. Sådan er det skabende, abstrakte maleri, ikke skildrende, men liv i sig selv, som fetichen er det for negeren, som poisien, musikken og fablerne er det i vor kultur. Den er en bro over fordom og angst, over dumhed og mørke kræfter, fra et udviklingstrin til et andet. Og lige som kunstneren, når han er færdig med billedet, er vokset fra den oplevelse, der er dets indhold, sådan er billedet også, når det lykkes, blevet en selvstændig verden, åben og betydningsfuld ... De guder, som menneskene ikke har brug for, vil blive kastet væk. Fantasi vil sprænge sit fængsel. Fantasi og virkelighed vil være et, som den nu er det i eventyrene, i poisien, som i Carl-Henning Pedersens billede«. ¹⁶

Selvom den abstrakte kunst havde første prioritet i 'Helhesten', var der mange artikler om naturalistisk kunst. Generationsfællesskabet med Corner & Høstudstillingens malere prægede tidsskriftet og forhindrede, at det blev sekterisk. 'Helhesten' bevægede sig i mange retninger og dyrkede arkæologi og etnologi, interesserede sig for fotografi, børnetegninger, psykologi og kunstteori. I 1944 gik bladet ind med udsendelsen af 9. hefte. 'Helhesten's tankegang levede dog videre, og førte efter krigen til dannelsen af CoBrA. Årene under krigen fik afgørende betydning for den abstrakte maleris udvikling. Krigen blev for kredsen, trods isolation en stimulans for selvstændig udfoldelse. Kunsten bearbejdede de indtryk, som var blevet modtaget inden grænserne lukkede; men den kunne ikke nøjes med at erindre. Heller ikke ville den nøjes med reproduktioner. Den trængte til nye stimulerende oplevelser og fik hjælp fra

steder, der til at begynde med var blevet overset, fordi interessen havde samlet sig om udstillingslivet. Stederne var kirkerne og museerne!

I lyset af den moderne kunst så de, at kalkmalerierne, vikingekunsten og tingene i Etnografisk samling ofte var analoge med de inspirationer, de hidtil havde næret sig ved! Carl-Henning Pedersen, der yndede at gå, vandrede i krigsårene rundt på Sjælland og besøgte kirker¹⁷. Henry Heerup besøgte Jellingestenen osv. Man nærrede en forestilling om at ville skabe en ny folkekunst, og museerne og kirkerne skaffede nu nye forbundsfæller i fortiden og udvidede synsfeltet på et tidspunkt, da alt i besættelsens lukkede klima havde en tendens til at snævre sig ind.

– I Helhesten 2. årgang hefte 5-6 skrev Carl-Henning Pedersen: »Kalkmaleriets billedform ligger ind til noget, som vi søger i vor tid. Det indeholder oprindelige billedelementer, eller rettere sagt, det arbejder næsten udelukkende med det elementære i maleriet. Og alligevel er det i stand til at give udtryk for alt, som kan ligge i et billede«.

Hovedparten ikke alene af publikum, men også af professionelle kunstkritikere stod i mange år totalt uforstående overfor deres kunst.

*CoBra*¹⁸

Efter krigen kom det internationale samarbejde igang igen! Op gennem 50erne blev den udenlandske interesse for, hvad der var foregået i Danmark, for alvor vakt. Hvad der var opstået i kredsen af abstrakte kunstnere fik stadig større opmærksomhed. Men den indre diskussion i kredsen havde delt kunstnerne. Der var uro og splittelse i rækkerne. Det begyndte med yderformerne Klar Form og CoBra. Carl-Henning Pedersen blev her aktiv i den internationale bevægelse, der fik navnet CoBra, COpenhague, BRuxelles, Amsterdam. Om bevægelsen skriver Gunnar Jespersen: »Cobra betød en kraftig stimulans for det abstrakt-ekspressioniske maleri, som netop sidst i 40erne kæmpede mod indre svækkelser af gruppelevet og ydre angreb fra de dominerende konstruktive bestræbelser. For ikke at tale om de kunstnerisk-politiske angreb fra den socialistiske realismes side. Desuden blev isolationen brudt. Gennem bevægelsen fik den abstrakte ekspressionisme en udbredelse, som den ellers ikke ville have fået, og fra midten af 50erne skabte den – med inspirationstilskud fra den nye bølge af spontanisme – en syntese, der skulle blive kendt under navnet COBRA-maleriet«. Cobras manifest var underskrevet af Christian Dotremont og Joseph Noiret for det belgiske 'Surrealiste-Revolutionnaire-center' og af Asger Jorn, Karel Appel, Constant og Corneille på de

danske og de hollandske eksperimentalgruppers vegne. Gunnar Jespersen mener iøvrigt, at Cobra-ånden allerede var tilstede i 'Helhesten' og nærmest er en naturlig fortsættelse af Asger Jorns bestræbelser i denne: »Tager man alt for håndfast på Cobra, viser det sig, at den har meget af 'Helhesten's' spøgelsesagtige væsen i kroppen og undviger forsøg på at blive lagt i definitionens stramme seletøj. Cobra skal lige som alle andre kunstneriske udtryk mere fornemmes end forstås. Bevægelsen er ikke rationel af væsen og befatter sig ikke med en streng logisk filosofi«.

Gennembruddet

Helt op til 1960 – herefter er det stilnet af – kunne man mellem sætninger om store koloristiske evner og en begavet malers talent i omtalerne af Carl-Henning Pedersen læse om den spinkle ideologi og monotonien i alle disse vaklende mennesker og dyreskikkelser. – Man vil i gæstebogen til en separat udstilling i Studenterforeningen med Carl-Henning Pedersen og Else Alfelt fra 1939 kunne læse en lang række mishagsyttringer til den abstrakte kunst, således skrev den senere leder af Kobberstiksamlingen Erik Fischer: »Denne udstilling viser arbejder af et par diletanter og meget amatøragtige kunstnere, som ved skruede, halv-naturalistiske titler på deres kunstværker giver mange indtryk af, at der på bunden skjuler sig et rent naturalistisk indhold. derved kommer de i strid med hele denne kunstretnings ide: den har overhovedet INTET med naturalisme at gøre, den er RENT DEKORATIV og virker KUN ved sine farver og sin linære og plastiske rytme. Men når farverne er banale og rytmerne flakkende, vege eller overexponerede, forstår man reaktionen og billiger den af sit ganske hjerte«.¹⁹

I 1962 var Carl-Henning Pedersen sammen med Henry Heerup på Biennalen i Venedig med oliebilleder, akvareller og tegninger. Carl-Henning Pedersen blev tildelt UNESCO-prisen²⁰, og han vakte stor international opsigt. Flere af Europas førende kunstkritikere havde fået øje på ham! Alle stod i kø for at få Carl-Henning Pedersen til at udstille, men han accepterede kun et tilbud fra en af de største gallerier i Paris, Gallerie de France. I februar-marts 1963 udstillede han med oliemalerier, akvareller og tegninger. Reaktionen²¹ var overvældende. Les Lettres Francaises ofrede en kæmpeartikel og lod endda to anmeldere tage sig af udstillingen, kritikken var god, og i Le Echo skrev de: »Det er for franskmændene en af årets åbenbaringer«. Arts de Bruxelles skrev: »Paris var ham dette skyldig, som et bidrag til at placere den strålende maler ved hans rette værdi«. Tilbage i Danmark fik Carl-Henning Pedersen i 1964 tildelt Ridderkorset! Han har siden lavet mange store

udsmyknings arbejder, bl.a. en glasmosaik på Frihedsmuseet og en stor stiftsmosaik på HC Ørstedsinstituttet. Han levede sammen med Else Alfelt indtil hun døde i 1974²². Carl-Henning Pedersen har siden 1975 boet i Frankrig²³. I Herning har man udbygget et museum for de to, og her kan man se et stort udvalg af deres kunstværker.

Jeg er tilbøjelig til at mene, at det, de stræbte efter, i det store hele er lykkedes. Generationens kunst er blevet folkeeje og deres bestræbelser for, at kunsten skulle indgå meningsfyldt i samfundet er til overmål blevet dem til del. Og de har ovenikøbet fortjent det.

Jeg ved ikke præcist, hvad det er for en dimension, de har hentet ind, men den har måske at gøre med deres ikke-materialistiske stræben, den har der været hårdt brug for siden anden verdenskrig. Heerup har således lavet genbrugskunst, og de abstrakte har hele tiden forsøgt at være i dialog med det omgivende samfund. Næsten samtidig med debatten om udsmykningen i Ribe Domkirke skænkede Carl-Henning Pedersen glasmosaikken 'Frihedens lys' til Frihedsmuseet i anledning af 40 års dagen for sammenbruddet på forhandlingspolitikken, den 29. august 1943.

– Ikke alle var tilsyneladende overbevist om Carl-Henning Pedersens format, som kunstner, til at arbejde i et kirkerum, som det i Ribe Domkirke. Det kan således nævnes, at Erik Fischer ikke anerkendte talentet i 1939 lige så lidt, som han gør det under debatten i sommeren 1983²⁴.

Ribe og kirkens tidlige historie

Krige, store brande og storme de inddeler tiden.

Martin A. Hansen: Dansk vejr, s. 94.

Blandt hovedkilderne til Ribes tidligste historie hører Rimberts biografi af Ansgar, Adam af Bremens kirkehistorie og Ribe Oldemoder (Avia Ripensis), men kildestoffet til selve bygningens historie er forbavsende sparsomt²⁵. Rimbært skriver o. 970 i Ansgars levned,

»Ligeledes skænkede han i en anden by i sit rige, som hed Ribe, en grund, hvorpå en kirke kunne bygges, og gav af sin kongelige magt til-ladelse til, at en præst måtte have stadig ophold der«. Dette er første gang Ribe nævnes i en skriftlig kilde²⁶, der dog ikke afslører, hvor den første kirke blev bygget.

Man ved fra Roskilde Krøniken, at den første kirke har været revet ned og at den blev genopbygget under kong Frode, der døbttes af ærkebiskop Unni (918-36). Kirken har ligesom efterfølgeren formentlig

været af træ. Ribe Bispekrønike, skrevet o. 1230, fortæller flg.: »Så blev den frisiske præst Leofdan (!) den første biskop i Ribe, hvem den vantro hob forfulgte under hans prædiken og dræbte med spyd, da han satte over en å. Men af de troende blev han begravet på den hellige Jomfrus kirkegård, og i lang tid strålede han ved jærtegn, hædret med de dengang tilbørlige æresbevisninger«.

Et håndgribeligt bispedømme er det sikkert først blevet under den danske biskop Odinkar den Yngre. Ribe synes at have været den danske kirkes tryggeste tilholdssted i første halvdel af 1000-årene.

Ribe Bispekrønike nævner biskop Thure, som den der først begyndte »at grundlægge Ribe kirke med tavleværk af sten«²⁷. Når man tager egens fattigdom af sten med i betragtning, betyder beretningens udsagn vel, at der forud for Thures bispetid havde stået en trækirke. Biskop Thure faldt i slaget ved Fodevig (1134)²⁸.

I 1140'erne må opførelsen af en stenkirke have været så fremskredet, at biskop Elias kunne skjule sig oven over koret. Herom beretter Ribe bispekrønike, at Elias, for at blive biskop måtte holde sig til stormændene, blandt hvem han havde fået så mange fjender, at han i lang tid måtte gemme sig over domkirkens kor. Under samme Elias blev der i 1145 oprettet et domkapitel²⁹.

Den 1. oktober 1176 opstod der en brand i byen og den ramte også Ribe Domkirke³⁰, hvormed også byens forsøg på at få en lokalhelgen forsvandt i flammerne.

De skriftlige kilder er tavse med hensyn til kirkens genopførelse efter branden. Siden 1842 har det været den almindelige opfattelse at den nuværende kirke måtte være den, biskop Thure, iflg. bispekrøniken skulle have igangsat før sin død 1134. Eller at Thures kirke brændte i 1176 og at kirken herefter måtte helt genopbygges. Denne datering skyldtes N.L. Højen og senere Jacob Helms. I dag mener de færreste udfra saglige vurderinger at det er tilfredsstillende. En stor del af kirkens formsprog f.ex. langhussystemet med trifoliegallerier viser påvirkning fra Rhinlandet, hvilket er ganske naturligt, da kirkens materialer af tufden hentedes herfra. St. Ursula med flere kirker i Köln, domkirken i Bonn og benediktiner klosterkirken i Branweiler, lige vest for Köln, er stilmæssige forbilleder og de er alle opført eller ændret i tiden 1150-1200.

Domkirken i Ribe kan ud fra disse stilmæssige overensstemmelser tidligst være påbegyndt i tiden efter 1100'ernes midte. Under antagelse af denne opfattelse formodes det, at de af Thure påbegyndte mure er indkapslet nederst i murværket på den nuværende kirke. Hertil kan føjes, at

den vestlige portal, der hører til det sidst opførte af kirken og som i sine enkeltheder er udført i overgangsstil mellem romansk og gotisk, peger på en afslutning af byggeriet, der falder omkring 1225. Som slutbemærkning til disse tilsyneladende modstridende oplysninger om kirkenes alder kan tilføjes, at hvis byggeriet først påbegyndtes efter 1100rnes midte, er det højst mærkeligt, at man ikke har benyttet teglsten som byggemateriale, som tilfældet er i det store borgertårn.

»Den totale mangel på årstal til belysning af den nuværende kirkes opførelse har medført, at den i Bispekrøniken 1176 omtalte brand er blevet inddraget som et helt afgørende moment i dateringen. Men ud fra en stilistisk vurdering må arbejdet på den nuværende bygning have været så langt fremme omkring brandåret, at østafsnittet antageligt nærmede sig fuldførelsen. At dette byggeri ikke er omtalt sammen med branden er der intet mærkeligt i. Det er en velkendt sag, at selv meget omfattende bygningsudvidelser kun rent undtagelsesvis nævnes i de ældste kilder. I den henseende danner Ribekrøniken ingen undtagelse. End ikke fuldendelsen af den nuværende bygning, som forfatteren selv kan have oplevet, er nævnt. Det skyldes, at krøniken er bispesædets historie og ikke kirkebygningens«³¹.

Sommeren 1830 undersøgte kunsthistorikeren N.L. Højen kirken gennem tre uger, og hans arbejde for kirken skulle komme til at betyde en fornyet interesse for kirken og bevarelsen af den³². 5 år senere udskrev 'Kunstforeningen i København' en prisopgave, der drejede sig om Ribe Domkirke:

»Fremstillingen af det Ydre eller det Indre af Domkirken i Ribe, som en af de i arkitektonisk Henseende meest udmerkede Bygninger i Danmark fra Middelalderen«.

N.L. Højens opgave tiltrak maleren Jørgen Roed og arkitekten Theophilus Hansen. Den første vandt konkurrencen, den sidste fik i 1837 overdraget at lave tegninger til dens restaurering, som kirkedirektionen to år før havde bedt Danske Kancelli om tilladelse til at gennemføre. Theophilus Hansens ide var at fremdrage kirken i den skikkelse den havde haft 700 år før, men han måtte vige pladsen!

I 1843-45 fik det indre sin nuværende karakter, og en del af Th. Hansens idéer blev gennemført. Ved en gulvsænkning blottedes pillernes søkkelparti, som derefter fornyedes delvis tillige med andre beskadigede arkitektoniske detaljer³³. Først gennem Jacob Helms' grundige studier, resulterende i folioværket »Ribes Domkirke« 1870, skabtes der klarhed over kirkens arkitektur og afstamning. Hans store viden og interesse for kirken fik afgørende betydning på den sidste stor restaurering

1883-1904. Den lange forhistorie, hvori indgår et projekt af H.B. Storck, resulterede i, at ministeriet nedsatte en komité bestående af J.J. Worsaae, Heinrich Hansen og Jacob Helms, der skulle optage forhandlinger med arkitekt H.C. Amberg om en detaljeret plan. Inden planen for restaureringen var helt klar, gennemførtes en omfattende istandsættelse af det store tårn 1883-85, og 1886 sikredes langhuset mod udskridning. I 1894 gik arbejdet i stå i en strid om bevarelse af det nyligt restaurerede store tårn og af de ydre sideskibe. Der skulle gå ti år, før kirken stod færdig. Den 7. august 1904 blev kirken indviet ved en stor kirke- og folkefest.

*Den bygningshistoriske debat*³⁴

De sidste to hundrede års debat omkring domkirkens liv og ydre skikkelse blev genstand for mange overvejelser under debatten i 1983 og kræver derfor en særlig behandling. I tilknytning til det generelle afsnit om Ribe Domkirkes historie skal der her gøres et forsøg på at komme tættere ind på de ting, man tog op til nærmere betragtning og overvejelse.

Flere indlæg var referencer til restaureringsprincipper, andre til funktionssammenhænge, nogle med udgangspunkt i Ribe Domkirke, andre var mere generelle overvejelser og af mere principiel karakter.

Jeg vil i dette afsnit forsøge færdigbehandle de indlæg, der angik selve kirken; de åbner selvfølgelig også for mere almene og principielle spørgsmål, som kræver en videre behandling.

I Hans Edvard Nørregård-Nielsens kronik i Politiken nævnes Danmarks første kunsthistoriker N.L. Højens indsats i 1830'erne for at vække interessen for den forfaldne domkirke. N.L. Højens besøg og undersøgelser i Ribe fik stor betydning for den videre udvikling af bygningshistorien. Han stod bag udformningen af den prisopgave, der i 1836 bragte Jørgen Roed og Theophilus Hansen til Ribe. Theophilus Hansen afdækkede resterne af Mariatårnet og hans resultater indgik i et sæt opmålinger, som samtidig viste hans restaureringsudkast til kirken i 1837, senere tilskyndede han Jacob Helms i dennes arkæologiske og stilmæssige undersøgelser af kirken. Jørgen Roed malede et billede, som i dag kan ses på Hirschsprungske Samling³⁵. Det vandt konkurrencen, og var et forslag til, hvordan domkirkens interiør i ånden fra de nationalromantiske bevaringsbestræbelser kunne tage sig ud. Billedet foreslår en ændring af især korpartiets udseende, der på daværende tidspunkt var skjult af et kæmpemæssigt orgelpulpitur. Apsis skulle

herefter gennemstrømmes af lys gennem kæmpemæssige gotiske ruder, orgelpulpituret fjernes og i midten stå en rigt ornamenteret renæssancealtertavle. Begejstringen for rummets historie kan ikke skjules og et par besøgende beundrer de afdækkede kalkmalerier i skibets venstre side.

Ribe Domkirkes kor og tværskib er et prægtigt bygningsværk, hvis historie er enestående i Norden. Den høje pendentivkuppel³⁶ er i særklasse ligesom tympanet over Kathoveddøren, og tilhører uden tvivl kirkens ældste historie. Tårnene er et kapitel for sig, og ligeledes kunne man fordybe sig i kapellerne og de andre tilbygningers historie, hvad enten disse nu er revet ned eller stadig findes³⁷. Hans Edvard Nørregård-Nielsen nævner således i sin kronik, at Mariatårnet udelukkende er H.C. Ambergs værk.

Når man ser bort fra de voldsomme ændringer i interiøret og dets belysning, som lofthvælvet og sideskibenes forhøjelse i 1200'erne har medført, lader der sig ikke påvise andre tidlige bygningsmæssige ændringer af betydning i kirkens indre. Alligevel må rummet i middelalderens løb langsomt og umærkeligt have ændret sig totalt. Af stor betydning var det lektorium, der skilte korsskæring fra midtskibet og foran hvilket sognealteret havde sin plads, mens højalteret stod i apsisåbningen. Lektoriet lukkede den læge mand ude fra kannikernes kor i korsskæringen, som yderligere ved murede skranker bag korstolene i siden var skilt fra de to korsarme. Hver af de tre lukkemure har haft mindst en dør og i lektoriet skal Christoffer af Bayerns trone have været opstillet under hans salving 1443. Dette kannikerkor stod uændret til 1560, da lektoriet erstattedes af gitterværk, mens at syd- og nordmuren mod korsarmene stod uændrede til restaureringen 1843-45.

Det skel mellem kor og langskib, der i århundreder har gjort sig gældende, blev først for alvor fjernet med restaureringen 1843-45³⁸. Derfor har man ved enhver spekulation om nye restaureringer måttet forholde sig til et nyt kirkerum.

Resultatet af Carl-Henning Pedersens arbejder³⁹ blev som vi ved i dag, at H.C. Ambergs ciboriaalter blev fjernet. Her blev et nyt alterbord placeret, og bag alteret i absidens syv bueblændinger lavede Carl-Henning Pedersen fra venstre mod højre syv farvestrålende mosaikker: Himlens port, Livets kalk, Elias Himmelfart, Jacobs drøm, Efter Syndfloden, Slægter Følger og Himlens Lys.

Ovenover er der fem ruder med glasmosaikker. Ligeledes fra venstre mod højre hedder de; Fra Jorden Til Himlen, Blå Legende, Himmelen Og Jorden, DEt Røde hjerte og Det Himmelske Øje. Øverst i hvælvingen lavede han et kalkmaleri, der viser fugle, stjerner, et skib og en skål, en enhjørning og nogle andre væsener⁴⁰. Under ét bliver loftsmaleriet i folkemunde kaldt 'smølferne'. De rigtige smølfer er for de, der ikke ved det, tegneseriefigurer lavet af Peyo.

Smølferne er små skovvæsener, der bor i en by bestående af svampe, og de er venner med storken. Ligheden mellem tegneserien og kalkmaleriet består i en dominans af blå, hvidt og gult og en konstatering af det mylder af fabelvæsener, som henvender sig til børn i alle aldre. Far og mors børn eller Guds børn, om man vil! Her kan man fremhæve lighed mellem 'Helheste' og 'Enhjørninger'.

Politikens Ole Schierbeck redegjorde i en artikel, der hed 'Kirken der gav kulturballade', den 20. juli 1983, for den opfattelse, at debatten i løbet af sommeren drejede sig om, hvorvidt Carl-Henning Pedersen skulle udsmykke et korparti efter over otte hundrede års 'jomfruelig hvidhed', eller han hellere skulle lade være. Og havde man fuldt med i debatten fra det øjeblik overinspektør på Statens Museum for Kunst, leder af Kobberstiksamlingen Erik Fischer den 6. juni i Politiken skrev, at man hellere skulle lade Ribe Domkirke være, ville man uvilkårligt have betragtet det som værende udtryk for sandheden om korets historie. De debatterende hentede det ene og det andet frem fra historiens mørke for at underbygge egne argumenter, og de korrigerede flere gange hinanden, så man rent ud sagt var på Herrens mark, hvis man ikke besad et indgående kendskab til domkirkens historie.

Det kan ikke overraske mange af dem, der har beskæftiget sig med Ribe Domkirkes historie, at en ændring af interiøret, som den netop gennemførte, ville skabe diskussion. der har været tradition for at tage debatten op med jævne mellemrum, sikkert fordi ingen løsninger kan være fuldkommen. Og det ville næsten have været unaturligt, om det ikke havde skabt røre, selvom ingen havde forventet så megen røre, som det blev tilfældet. Alligevel noterer man, når man kigger på debatten i Politiken, hvor hovedparten af skriverierne foregik i sommeren 1983, at der ikke i tilstrækkelig klare vendinger blev peget på det specielle problem, der har været tilknyttet kirkebygningen i Ribe gennem flere århundreder. Men i Jyllandsposten den 1. august 1983 påpegede museumsinspektør Harald Langberg med mange og

væsentlige argumenter urimeligheden i Ole Schierbecks postulat om 'jomfruelig hvidhed' under titlen »Ribe har før haft en udsmykning«.

Lad os et øjeblik stoppe op og se nærmere på artiklen. For det første skriver Harald Langberg, at: »Ribe Domkirkes kor er ikke bygget for menigheden«. For det andet: »I fire århundreder har den ene generation efter den anden arbejdet på (en forening af kor og langskib), som aldrig rigtig lykkedes, hvilket formentlig skyldes, at korrundingen var bygget til at fungere, som alterniche i et lukket gravkor og ikke som afslutning på et fire gange så langt rum, det ikke havde meget tilfælles med«.

Derudover præciserede han:«Desværre kan ingen sige, hvornår koret i dets første skikkelse blev taget i brug. Heller ingen ved, hvordan det dengang så ud. Helt sikkert er det imidlertid, at koret i hovedsagen har fået sin nuværende fremtræden for mindre end hundrede år siden, og at det før den tid har ændret udseende og karakter adskillige gange«.

Harald Langbergs konstatering af dette faktum må understreges kraftigt, så enhver misforståelse kan undgås. Og hvorledes han nærmere forestiller sig, at korrundingen har været udsmykket, vil jeg lade ligge, men det er en ganske interessant artikel. Når vi i dag ser på Ribe Domkirke, er det, der møder øjet, resultatet af en proces og i det ydre H.C. Ambergs værk. Den føromtalte Harald Langberg sluttede sin artikel i Jyllandsposten med at skrive: »Amberg mente åbenbart, man kunne samle de store rumelementer ved placering af et kolosalt ciborium mellem kor og korrunding. Nu skal vi til det igen (red. 1983). Jørgen Roed har i sin vision af, hvordan kirken burde være, druknet korrundingen i lys og dermed tilsløret problemerne (1836 Hirschsprungeske Samling). Theophilus Hansen ville udvide koret østover med malerkunstens teknik (1837).. H.B. Storck arbejdede med Kristus majestatis-motivet i traditionel udformning (1878), mens Joakim Skovgaard greb det friere an. Det bliver spændende at se, hvordan Carl-Henning Pedersen kommer videre«.

H.B. Storcks restaureringsforslag byggede videre på tankerne fra Theophilus Hansen om den rene romanske kirke, og forslaget skilte sig ud fra H.C. Ambergs ved at fjerne tilbygningerne og gøre Ribe Domkirke treskibet. Firkantet sagt byggede Storcks forslag på en idé, hvor H.C. Amberg med Jakob Helms kyndige hjælp forsøgte at læse kirkens mange lag. Den lange strid i det særlige kirkesyn omkring århundredeskiftet gik netop på om kirken skulle være tre- eller femskibet, og om

man skulle bevare borgertårnet. Det er blevet kaldt en meget akademisk diskussion, der allerede havde besvaret sig selv, da man i 1880'erne startede bevaringsbestræbelserne med at sikre netop dette tårn og de ydre sideskibe. Det særlige kirkesyn blev aldrig enig med sig selv, og kun ved indgreb fra ministeriet blev det besluttet, at kirken skulle være femskibet⁴¹.

I øvrigt er det tankevækkende, når Erik A. Nielsen – en fremstående modstander af Carl-Henning Pedersens arbejde i Ribe – med en argumentation for idéen om et gudstjenesterum genoptager H.B. Storcks Kristus majestatis-motiv. Gad vist om de i tanken har søgt den samme oprindelig med dette forslag!

Den bygningsmæssige debat rummede alle former for arkitektoniske, kunsthistoriske og æstetiske overvejelser med henblik på udsmykningen af korpartiet i Ribe Domkirke. En del af debattørerne var af den opfattelse, at en udsmykning var overflødig, og nogle ville ligefrem mene, at det var at øve vold på kirken. Mogens Krustrup, Erik Fischer, Susanne Benthien, Roar Skovmand, Erik Lindgren, Grethe Foss og Henrik Jul Hansen var imod en udsmykning og mente ikke der skulle røres ved apsis ud fra et bygningsmæssigt argument. Mogens Krustrup skrev: »..det, der måske ryster en mest, er, at de, der har ansvaret for (Ribe Domkirkes) bevaring, ikke kan se, hvad der går tabt med den planlagte udsmykning. Når vi ikke kan genoplive en eventuel middelalderlig udsmykning, så kan vi prøve, at lade rummet tale til os i al sin væld, opleve at arkitekturen er en kongelig kunst, og vi kan gå udenfor kirken og se på den bevarede middelalderskulptur for at gøre os klart, hvilket kunstnerisk niveau bygningen har krav på«. Og cand.polit. Erik Lindgren spurgte, hvem der dog ville »sætte æselører på Amalienborg« eller »male Jellingesten«.

Mange besøgende i Ribe Domkirke, vil uvilkårligt give Mogens Krustrup ret, men i mine øjne skyldes det tillige et uklart fagligt argument med et helt andet sigte, hvilket jeg vil forsøge at behandle (se 'Problemer omkring beslutningsmyndigheden').

Debatten i 1983 indeholdt en lille exkurs om Joakim Skovgaard, idet flere omtaler hans udsmykninger i Viborg og Lund. Roar Skovmand henviste den 26. juli 1983, til et gammelt nummer af Højskolebladet fra 1928 – med ham selv som redaktør – hvori C.P.O. Christensen, gammel historielærer på Askov, havde skrevet om Ribe Domkirkes kor: »..her er intet spor fundet af ældre dekoration, her er heller inge dekoration

fornøden«. Joakim Skovgaard, en trofast læser af Højskolebladet, må have læst denne artikel! Og, slutter professor dr.phil. Roar Skovmand, mon ikke det har hjulpet ham til at indse, at Ribe Domkirkes kor skulle der ikke røres ved, og mon ikke, med Skovgaards eksempel, at Carl-Henning Pedersen vil indse det samme.

Den 6. juni 1983 nævnte Erik Fischer, at Joakim Skovgaard skulle have sagt, at det ville være vandalisme at udsmykke Ribe Domkirke. Det syntes arkitekt Knud Dahl Christensen den 12. juni lød mærkeligt i betragtning af, at Skovgaard udsmykkede domkirken i Lund. Bibliotekar Susanne Benthien vidste besked; hun kunne oplyse, at årsagen til, at Joakim Skovgaard ikke udsmykkede Ribe Domkirke ikke var at finde i manglende vilje, men til dels i manglende tid, da han var igang med udsmykningen i Lund, og måske til dels manglende kræfter, da han var langt oppe i halvfjerdserne. Lige til hans død, skriver hun, var han optaget af tanker om en udsmykning af Ribe Domkirke. På Skovgaard Museet kan man se en gipsmodel af apsis, som viser et udkast til hans forslag⁴².

Som et slags post scriptum til dette bygningshistoriske afsnit kan jeg nævne, at formanden for det særlige kirkesyn Erik Skov var inde på, at Carl-Henning Pedersen måske også burde udsmykke pendentivkuplen i koret.

Problemer omkring beslutningsmyndigheden

Den debat, der i sommeren 1983 blussede op omkring Carl-Henning Pedersen og Ribe Domkirke, betød også en debat om de besluttende myndigheders kompetence.

Et afgørende udfald kom fra Mogens Krustrup, docent i arkitekturhistorie på Kunstakademiet, der fandt det betænkeligt, at statens rådgiver i kunstneriske anliggender ikke var blevet hørt inden Elsebeth Kock-Petersen, daværende kirkeminister, godkendte udsmykningsarbejdets igangsættelse. Mogens Krustrup gjorde gældende, at Akademirådet, der sædvanligvis høres i kunstneriske anliggender, ikke var blevet hørt, før kirkeministeren skred til handling. Man forstår at Mogens Krustrup i løbet af sommeren gjorde sig kraftanstrengelser for at få beslutningen omstødt og projektet standset. Dels forsøgte han forgæves at få Akademirådets medlemmer til at tage bladet fra munden, dels forsøgte han i et åbent brev til biskoppen i Ribe, Helge Skov, i Politiken og Vestkysten at få denne til at skride ind i sagen.

Tilsyneladende kæmper Mogens Krustrup alene i en strid, hvor konflik-tens kerne afspejles i argumentet; 'man kan ikke lade et tilfældigt me-nighedsråd skalte og valte med en domkirke, som den i Ribe, der er et nationalt monument og overlade det i ukyndiges hænder'.

Akademirådet består af folk, der anses for at være kyndige udi de skønne kunster, arkitektur, bildende kunst, skulptur ect. De får sædvan-ligvis deres lærdom vejjet ved eksaminer på Kunstakademiet på Kgs. Nytorv.

Selvom rådet ikke offentligt gav deres mening til kende, er der in-gen tvivl om, at Mogens Krustrup nok ikke stod alene med sin hold-ning. Den 9. september 1983, hvor Akademirådet skulle holde møde, var Ribe-projektet på dagsordenen. Da Akademirådet i denne sag, som i sagen om Amaliehaven, har været holdt udenfor indflydelse, har der utvivlsomt været en meget harmfuld stemning i den lærde for-samling.

I en artikel den 23. juni 1983, hvori debatten om Ribe Domkirke be-handledes, var der en længere redegørelse for Akademirådets situation på det aktuelle tidspunkt. Der redegøres således for, at rådet stadigvæk slikkede sår efter de læsioner, som statsminister Poul Schlüter havde til-delt dem i forbindelse med indvielsen af Amaliehaven. Forud havde gået en debat, hvor rådet tilsyneladende havde haft hovedet for langt fremme.

Der måtte langt væsentligere argumenter til for at trodse de instanser, der allerede havde godkendt Ribe-projektet, end hvad en isoleret tals-mand som Mogens Krustrup, kunne mobilisere af modstand, især fra et svækket råd, der ikke så sig i stand til at desavouere den allerede trufne beslutning. Lad os derfor se nærmere på de instanser og besluttende myndigheder, der godkendte udsmykningen!

I første række drejer det sig om det lokale menighedsråd, der i sam-råd med kunsteren og Statens Kunstfond fandt frem til et forslag, der kunne godkendes på en for alle tilfredsstillende måde.

En dag i begyndelsen af 1982 ringede formanden for Statens Kunst-fond, Hans Edvard Nørregård-Nielsen, for at få Carl-Henning Peder-sen til at udsmykke kor og apsis i Ribe Domkirke. Sammen med Hans Edvard Nørregård-Nielsen blev Carl-Henning Pedersen af domkirkens menighedsråd inviteret til Ribe, for at se nærmere på koret og kirken i det hele taget. Man ønskede en udsmykning så det noget kompakte ciborialter, der nu dominerede kirkerummet på en uheldig måde, kunne fjernes og et nyt alter sættes op, måske noget nærmere koret. Der var også tale om at man ønskede mosaikruder i koret. Carl-Hen-

ning Pedersen lavede herefter over hundrede skitser, kun de nødvendige skitser blev sendt til overvejelse og eventuel vedtagelse hos menighedsrådet i Ribe⁴³. I en samtale med Ole Schierbeck i Politiken den 20. juli 1983 fortæller bestyrer Anders Andersen, menighedsrådsformand ved Ribe Domkirke, at menighedsrådet i alle årene fra hans indtræden i rådet i 1965 har været optaget af en form for udsmykning i korpartiet. Tidligere domprovst Richard Fangel arbejdede energisk for dets gennemførelse, men nåede aldrig at se det udført. I Anders Andersens medlemsperiode har flere forskellige kunstnere været på tale, men ingen af projekterne blev til noget, dels pga. Nationalmuseets Særlige Kirkesyn, og dels fordi menighedsrådene ikke kunne gå ind for dem. Videre siger han: »Under en inspektion i kirken, som det særlige kirkesyn foretog for nogle år siden, spurgte jeg, hvor menighedsrådet skulle henvende sig, for at få et råd. Statens Kunstfond lød svaret. Det forsøgte vi, men fik et henholdende svar. Så prøvede vi atter i 1980. Nu kom der mere skub i sagen. Formanden, Hans Edvard Nørregård-Nielsen, pegede selv på Carl-Henning Pedersen. Vi fik arrangeret et møde i kirken mellem kunstfonden, menighedsrådet og Carl-Henning Pedersen og det blev aftalt, at han skulle udarbejde et skitseforslag, som kunstfonden ville betale efter de normale regler. Carl-Henning Pedersen gav udtryk for interesse. Han havde længe været interesseret i en kirkeopgave, og i begyndelsen af året var skitsen færdig og blev sendt til godkendelse i det særlige kirkesyn. Her godkendte man projektet«. Et enigt menighedsråd godkendte projektet, og Carl-Henning Pedersen kunne gå i gang i efteråret 1983. Udsmykningen ville koste 1 million, og Kunstfonden skulle betale de tre fjerdedele. Resten betalte kirken af en arv, den for nogle år siden fik fra et par borgere i Ribe.

Hermed var de værste hindringer i beslutningsprocessen overvundet. Tilbage manglede bare de formelle underskrifter fra provst og stiftsøvrighed samt kirkeministeriet og under normale omstændigheder: Akademirådet.

Formanden for Det særlige Kirkesyn, museumsinspektør Erik Skov, bragte den 28. juli 1983 en artikel, hvor han kunne fortælle, at Det særlige Kirkesyn var kirkeministeriets konsulent i antikvariske og arkitektoniske spørgsmål vedr. ca. 40 kirker af særligt historisk eller monumental betydning.

Den 31. juli rettede rigsantikvaren Olaf Olsen fra Nationalmuseet en misforståelse, som var blevet fremsat et par dage tidligere af cand. po-

lit. Erik Lindgren, nemlig at domkirken skulle høre under hans regi. Olaf Olsen erklærede sig desuden inhabil i en bedømmelse af, om Carl-Henning Pedersen var den rigtige kunstner til opgaven, da han havde været involveret i modtagelsen af 'Frihedens Lys', som var Carl-Henning Pedersens gave til Frihedsmuseet i forbindelse med fyrrårsdagen for bruddet med forhandlingspolitikken den 29. august 1943. For at sætte Erik Lindgren og andre ind i baggrunden for Det særlige Kirkesyns funktion skriver han: «hverken Rigsantikvaren eller Nationalmuseet som sådan har nogen myndighed i anliggender vedrørende Ribe Domkirke, der hører til blandt de kirker af høj værdi, der siden 1861 har været under tilsyn af særlige sagkyndige, der udpeges af kirkeministeren».

I pastor Søren Krarups ændrede holdning til udsmykningen af domkirken (Tidehverv 1988), bringer han lys over de forskellige kunstneriske arbejder, der har været bragt på bane i den tid, han har været involveret, nemlig som hjælpepræst ved domkirken. Det drejer sig om den britiske kunstner, Clark, der havde udsmykket katedralen i Coventry og Paul Høm, der havde lavet udkast med en mosaikkrucifiks. Disse forslag var begge blevet forkastet. Ved læsning af Søren Krarups artikel bør man iøvrigt iagttage, at Carl-Henning Pedersens arbejder i domkirken ikke, som han skriver, startede i 1982, men først i oktober 1983. Med 1982 som starttidspunkt forstås nok det tidspunkt, hvor Carl-Henning Pedersen kom ind i billedet. I Søren Krarups selvopgør i debatten bliver iøvrigt et andet problem angående det beslutningemæssige problem inddraget.

Kunne Det særlige Kirkesyn sige nej til Statens Kunstfonds forslag, nu de selv havde henvist menighedsrådet til denne statslige mæcen, og hvilket menighedsråd ville kunne sige nej til 750.000 kr. selvom de var øremærket til en bestemt kunstner?

Erik Lindgren er iøvrigt den 28. juli 1983 inde på noget af det samme. Johannes Jensen fra København stillede i juli 1983 i et læserbrev spørgsmålet om, hvad man fik for disse statens penge – debattens eneste rindalistiske islæt, og selvom det var et uanseeligt læserbrev, stilledes her det ydmyge spørgsmål: Ville en konkurrence ikke have været på sin plads? Man kan spørge sig selv om nogen anden end formanden for Statens Kunstfond, Hans Edvard Nørregård-Nielsen, var kommet igennem med en udsmykning af Ribe Domkirke. Anders Andersen nævner således, at man rettede henvendelse til Statens Kunstfond omkring 1980, hvor man ikke fik noget svar, og sagen blev henlagt. Da menighedsrådet forsøgte igen i 1982, kom der mere skub i sa-

gen, og spørgsmålet er, om det ikke var fordi, formanden nu hed Hans Edvard Nørregård-Nielsen. Under initialerne JAK, skrev Peder Hygum Jacobsen en leder den 23. juni 1983 i Information under overskriften 'Dom i dom'en'. Heri skriver han i vidtløftige vendinger om debatten omkring Ribe, om Erik A. Nielsen og Margrethe Auken, der ville vide, at Jørgen Clewin var mere kvalificeret til at udsmykke domkirken 'med giraffen Rasmus som det store dyr i Åbenbaringen og Elsebeth Kock-Petersen som den rare dyrpasser'. Han vil iøvrigt vide, at når Statens Kunstfond har så udpræget grad af frihed, som den har haft i valget af Carl-Henning Pedersen, kan ingen argumenter, ikke engang dem på Vorherres vegne, ændre denne beslutning! Han anser Kunstfondens stilling for problematisk og drager Randers frem som eksempel, idet Randers sagde nej til Svend Wiig Hansens borgmestertang. med Statens Kunstfond er det enten 'take it or leave it', og det kan nok ikke være anderledes. Den eneste modvægt mod denne smagskontrol ligger i, at medlemmerne ikke kan sidde i mere end tre år.

Der er allerede nævnt flere lokale folk i det forgående, bl.a. menighedsrådsformand Anders Andersen og en af kirkens præster Søren Krarup. Tør man i denne sammenhæng nævne selveste Hans Edvard Nørregård-Nielsen, gammel ripenser og student fra Ribe Katedralskole? De lokale nævnes, for at man skal kunne se, at diskussionen ikke var færdig med menighedsrådets enige accept af udsmykningen. Det kan konstateres, at Søren Krarup i første omgang forholdt sig tavs – men siden blev indædt modstander. Der var også modstand fra bl.a. Skovgaard-kenderen Susanne Benthien. Og i en meddelelse fra Ritzaus Bureau kunne man desuden den 22. juni 1983 læse, at Elsebeth Kock-Petersen måtte en tur til Ribe for at svare på spørgsmål fra en kritisk Venstrekreds ang. domkirkens udsmykning.

Det bliver nok svært at gøre op, hvor stor modstand der har været i det lokale, eller hvor meget debatten optog sindene. En skrev, at det ikke så meget var domkirken som ombygningen af en restaurant, der optog sindene den sommer⁴⁴!

Men uden et sammenfald af lokale kræfter placeret de rigtige steder på vej til en beslutning, var udsmykningen måske ikke blevet til noget!

Sammenfatning

KULTURHUS I STEDET FOR KIRKE. KUNSTTEMPEL I STEDET FOR GUDS HUS. (Gudstjenesterum versus kulturhus).

Afsnittets overskrift stammer fra Søren Krarups offentlige kovending og er hans sammenfatning af debatten omkring udsmykningen af Ribe Domkirke. Det stod i slutningen af 1988 klart for ham, at udsmykningen var en katastrofe. Det havde bl.a. slået ham for brystet, at Carl-Henning Pedersen og hans kunstvenner sammen med kunstkritikere og myndighedspersoner, der havde været involveret i sagen, ved den officielle indvielse af kor og alterudsmykningen under en høstgudstjeneste i 1988 ikke tog del i nadverbordet, men sad ved gudstjenesten som om det var en fernisering, de var indbudt til.

Kirken er Guds hus og det er et gudstjenesterum. Kirkens arkitektur er ramme for gudstjenestens liturgi, og såvel som salmerne og musikken og prædikenen er billederne og farverne med til at præge den oplevelse, man får i kirken.

Erik A Nielsen og Margrethe Auken søgte under debatten at finde et kunstnerisk udtryk for det specifikt kristne, og de byggede på en tese om, at i kirkekunst må alt være underlagt det kristne budskab.

Erik A Nielsen og Margrethe Auken spørger: »Hvorfor i alverden har man ikke fastholdt, at en domkirke er et gudstjenesterum, hvorfor det indlysende nok må udsmykkes med denne funktion for øjet«. Videre siger de: »Når en særlig talentfuld domprovst udtaler at Carl-Henning Pedersen er døbt og dermed har sin kristelige baggrund sikret, er der ikke andet at håbe på, end at så jammerlig forståelse af forholdet mellem kristendom og kunst, må være forbeholdt domprovster«. Konsulent Tage Albertsen gav den 29.juni 1983 i Kristeligt Dagblad Erik A Nielsen og Margrethe Auken ret med hensyn til, at den, der skal udsmykke rummet, må indordne sit værk under det bestemte krav, at rummets funktion er at være ramme omkring gudstjenesten, og at det er denne funktion kunsten skal tjene. Som om at domprovstens ord i TV om kunstnerens egnethed var endegyldigt fastslået med udtalelsen: »Carl-Henning Pedersen er døbt. Altså er han kristen«. Men han var dog ikke helt afvisende overfor tanken om at lade Carl-Henning Pedersen udsmykke Ribe Domkirke.

Erik A Nielsen fremfører i øvrigt: »..adskillelsen mellem kunsten og en verden af tro og billedindhold, der kommer til udtryk i den, er som æstetisk postulat ubrugelig. Man kan ikke tage Bach og hans musik al-

vorligt og samtidig hævde, at den mystisk visionære kraft i hans vældige kompositioner, kunne have eksisteret således uafhængigt af den kristne verden, de er blevet til indenfor. Og det er tilsvarende meget let at belægge med rækker af eksempler, at da de toneangivende kunstnere ikke længere ønskede at arbejde med kirken som deres øverste forestillingsramme, da forvandlede det kunstneriske udtryk sig helt ned i sine dybeste rødder og satte den række af den moderne kunst hidtil usete udtryksformer i verden«.

Æstetik handler om, hvordan man skal forstå det skønne. Æstetik i denne sag handler først og fremmest om, hvad der er god smag og hvem der bestemmer det. Det er klart, at det er tankevækkende, når Erik A Nielsen fremfører, at en dårlig prædiken, en salme, et stykke musik klinger ud, men hvem fjerner en udsmykning af en kendt kunstner, selvom det har et manglende kristent indhold. Erik A Nielsens syn ændredes ikke efter et besøg i kirken i 1987, sammen med Henrik Wivel. Desuden retter han en skarp kritik mod de ansvarlige i et nummer af Menighedsrådenes Blad nr.11 1988 under overskriften 'Skvatmajorenes indtogsmarch'. Men efter min mening er det kun i ideernes verden, at Erik A Nielsen med vægt kan fremføre argumentet, at Carl-Henning Pedersen ikke kender nok til gudstjenestens liv, selvom han nok ved hvad han snakker om, som en af de største kendere af modernismen i Danmark. Han baserer sin kritik på den ulykkelige kendsgerning, at modernisme og kristendom ikke har fundet hinanden. Modernismen tager afstand fra kirkens autoritet og således vil Carl-Henning Pedersen gerne bekræfte, at han ikke er medlem af noget parti, hverken et politisk parti, eller Den danske Folkekirke. En kunstner skal være fri og ubunden. Og hvad er dermed sagt? Overlæge Erik Andreassen skrev i en kommentar den 21. juni 1983 at Carl-Henning Pedersen måske i særlig grad havde forudsætninger for udsmykning af Ribe Domkirke, men at man ikke skulle forvente akademisk og naturalistisk gengivelse af kristne billedmotiver. »Han vil i overensstemmelse med sin livsholdning søge dybere ind mod abstrakte værdier, som findes i gode kunstværker gennem alle tider«.

Det er iøvrigt løjerligt, at det – foruden Erik A Nielsen – er kunsthistorikeren Erik Fischer, som – om muligt – går endnu mere i flæsket på Carl-Henning Pedersen og hans kristensind. Det er Erik Fischer, der siger, at Carl-Henning Pedersen ikke i tilstrækkelig grad ejer tvivlens, ydmyghedens og næstekærlighedens gave. Carl-Henning Pedersens billeder er i tanke, form og livsholdning ganske væsensfremmede for en kirke, som den i Ribe. Således nævnes i en artikel læsning af Carl-Henning Pedersens digte i Himlens Trompet udg. 1982, hvor han ikke fin-

der megen lighed med en anden af Ribes store ånder, H.A. Brorson. Det virker som en meget personlig kritik.

Erik Fischer og Erik A Nielsen var blandt de mest aktive skribenter, selvom Erik A Nielsen er den suverænt mest aktive debattør overhovedet.

Som et teologisk modstykke til Erik A Nielsen og Margrethe Auken skriver den tidehvervske provst, Carl Lilleør, den 24. juli 1983, at det er en gammel og noget tilsløret kirkelig travhest, de to københavnerturister har trukket af stald, når de går tæt på manden og med moralismens dårlige ånde lige ind i ansigtet siger: Du burde have sagt nej til den opgave.

»Faktisk HAR de ingen ADKOMST til at vurdere Carl-Henning Pedersens forhold til kristendom, kirke og gudstjeneste. Og dermed har de heller ingen adkomst til at overvurdere deres eget forhold til kristendom, kirke og gudstjeneste. De har anbragt sig som udråbere foran folkekirkens hus og føler sig samtidig generet af at være anbragt i et pompøst selskab af 'calvinister'. Nu de selv bringer Calvin i erindring, så er forskellen på Calvin og Luther den, at for Calvin er kirken forsamlingen af troende og for Luther er kirken en forsamling af syndere. Teologisk udtrykt er der Fanden til forskel ...vi har i Danmark altid haft et godt blik for disse korsfarere, der forudsætter, at 'kirkens sag' er deres. samtidig med, at de hyklerisk – ovenikøbet i frihedens navn – viser den formastelige bort«.

Friheden blev et tema, da Erik A Nielsen i kronikken i Politiken skrev, at den modernistiske tradition i malerkunsten igennem århundrede havde ofret utrolig mange kræfter på at frigøre sig fra sin traditionelle forpligtelser, som kirken, akademiet eller staten. Således har det været nedslående, at det de sidste 100 år har været svært at finde virkelig 1. klasses kunstnere til at udsmykke kirkerne og på den anden side nedslående for kunsten, at den har afskåret sig fra at komme i berøring med en af de mest righoldige og dramatiske intense billedverdener der overhovedet eksisterer, nemlig den bibelske. Arkitekt Nils Koppel skrev den 17. juli 1983, at biblen i hele sit anlæg er en revolutionær bog, en frigørende og fantasiskabende bog, som måske ingen anden. For den rette kunstneriske udnyttelse er biblen det modsatte af en dogmatisk spændetrøje, og Nils Koppel spørger om man overhovedet kan tænke sig noget flottere formuleret motiv, end den der var blevet givet i Erik A Nielsens kronik, for at vælge Carl-Henning Pedersen til en stor kirkeudsmykning.

»I dag, i vor protestantiske del af Europa, har kirken og kirkens rum en anden funktion, end at være det centrale, sociale rum, der samler, formulerer og styrer menneskers oplevelser og erfaringer på alle livets områder, således som det var i middelalderen. Den sociale virkelighed har flere rum at udfolde sig i, og er selv blevet mere mangfoldig og opdelt i afgrænsede sektioner.

De gamle kirkebygninger er blevet historiske monumenter, – frataget funktionen, som spejl for ny erkendelse og ny oplevelse. Kirken og kunsten går forskellige veje. Om dette kan der siges meget, men det betyder ihvertfald, at den måde at erkende på, som kunst repræsenterer, sjældent når ind i kirkerummet. Måske har kirkens tillidskrise at gøre med, at den så ensidig forsøger at sandsynliggøre sit budskab med rationalitet og emperisk ræsonnement«. Sådan skriver Per Hovenakk i en artikel om Carl-Henning Pedersens udsmykning af Ribe Domkirke. Hans konklusion er, at det vigtigste debatindlæg mht. udsmykningen er udsmykningen selv.

Noter

1. Ramson, Sidsel: Som himlens store hvælv, København, 1988, p. 98
2. Ramson, S: 1988, p. 44
3. Ramson, S: 1988, p. 11
4. Ninka: Portræt af maleren Carl-Henning Pedersen, København, 1980, uden sidetal, 28 sider ialt
5. Schade, Virtus: Carl-Henning Pedersen, København, 1966, p.16f
6. Schade, V: 1966, p.19
7. Schade, V: 1966, p.19
8. Schade, V: 1966, p.16f
9. Schade, V: 1966, p.20f
10. Schade, V: 1966, p.28
11. Nørregård-Nielsen, Hans Edvard: Dansk kunst bd.2, København, 1983, p.217-218
12. Schade, V: 1966, p.28
13. Ninka; 1980
14. Jespersen, Gunnar: De abstrakte, København, 1967, p.58f
15. Jespersen, G: 1967, p.99-106, 115ff
16. Helhesten. Tidskrift for kunst, Hefte 3, Introduktion til Carl-Henning Pedersens billeder, p.73-77
17. Ramson,S: 1988, p.97
18. Jespersen, G: 1967, p.146-192
19. Jespersen, G: 1967, p.90-98; Schade, V: 1966, p.32f
20. Schade, V: 1966, p.130f
21. Schade, V: 1966, p.132f
22. Nørregård-Nielsen, H.E: 1983, p.11

23. Nørregård-Nielsen, H.E: 1983, p.217
24. Dog har Erik Fischer under debatten også en anden fortid at trække på, idet han i 1948 skrev en artikel i 'Classica et Mediaevalia IV 2'. Artiklen hed: 'Notes on a possible relation between Silos and the cathedral of Ribe in the XIIth century'.
25. Danmarks kirker. Ribe Amt Bd.1, København, 1974, p.61-62
26. Danmarks kirker: 1974, p.62
27. Trap: 1928, p.405
28. Danmarks kirker: 1974, p.64
29. Danmarks kirker: 1974, p.64
30. Danmarks kirker: 1974, p.65
31. Danmarks kirker: 1974, p.161
32. Danmarks kirker: 1974, p.80, 340-366
33. Danmarks kirker: 1974, p.344-349. Restaureringen blev ledet af N.S.Nebelong.
34. Debatten om Carl-Henning Pedersens udsmykning af Ribe Domkirke i dagblads- og tidskriftsartikler. Fra bl.a. Politiken, Information, JyllandsPosten og Kristeligt Dagblad Mht. debatten er der en udførlig oversigt over det behandlede materiale. Således vil der i det flg. ikke være notehenviisning til debatindlæg, medmindre det forkommer nødvendigt.
35. Danmarks kirker: 1974, p.77
36. Danmarks kirker: 1974, p.211. Pendentivkuppelen havde indtil o.1900 en knap to meter stor åbning i toppen, som herefter blev tilmuret.
37. Danmarks kirker: 1974, p.145-325
38. Danmarks kirker: 1974, p.393-399
39. Ramson, S: 1988, p.11-177
40. Ramson, S: 1988, p.50. Sidsel Ramson nævner en figurgruppe på tre, som de tre vise mænd: »de to figurer fra venstre er blevet et par, den tredje figur – i gylden okker – står med udstrakt hånd, der holder en etruskisk ring. Livets ring«.
41. Danmarks kirker: 1974, p.350-361
42. Danmarks kirker: 1974, p.390
43. Ramson, S: 1988, p.13-21
44. Politiken 20. juli 1983:«Kirken der gav kulturballade»: »til Anders Andersens beretning bør måske føjes, at den lokale reaktion har været beskeden. Ingen har ham bekendt taget direkte afstand fra skitseprojektet, mens flere har ytret sig positivt. I Ribe er man i grunden nok så optaget af, om der skal indrettes vinstue eller vikingemuseum i et af byens gamle huse på torvet.«

Kirkeudsmykninger efter Reformation og Tridentinerkoncil

Udgangspunkter og udvikling¹

Af Eva Louise Lillie

I såvel de katolske som de luthersk reformerede lande overlevede billedkunsten i kirkerne de kirkelige omvæltninger i begyndelsen og midten af 1500-tallet; det gjaldt både de eksisterende middelalderlige billeder og selve princippet at udsmykke². Udgangspunktet for overlevelsen og indstillingen til billeder var imidlertid forskellig i de to områder. Derfor rejser der sig det spørgsmål: er der en sammenhæng mellem mellem de to områders forskellige udgangspunkter og den udvikling indenfor kirkeudsmykningerne, som kan spores fra slutningen af 1500-tallet og op gennem de følgende århundreder i de to områder?

Til besvarelse af spørgsmålet er valget af motiver og motivgrupper i de to områder blevet undersøgt. Der er blevet fokuseret på de vægfaste udsmykninger (kalkmalerier/freskomalerier) mens det flytbare inventar er udeladt, netop fordi den nuværende placering ikke nødvendigvis har været den oprindelige, og fordi oprindelige placeringer, grundet mangelfuldt bevaret kildemateriale, ikke altid lader sig efterspore. Eksemplerne er hentet fra henholdsvis danske og italienske kirker³. Desuden vil der kort blive set nærmere på udsmykningernes tilblivelsesomstændigheder.

Udgangspunkterne

Det skrevne udgangspunkt for de danske og de italienske udsmykninger er henholdsvis Kirkeordinansens bestemmelser fra 1537/1539 og bestemmelserne i Tridentinerkonciliet de dekret fra december 1563⁴.

Kirkeordinansens omtale af billeder er meget begrænset. Det ene sted, de er omtalt, er det afsnit, hvori der opregnes en række emner for prædikener; billeder nævnes som det sidste af 15 emner⁵. Det andet sted er i afsnittet, der omhandler, hvorledes kirkens tjenere skulle tilskikkes. I slutningen af dette afsnit omtales det, at billeder, som menigmand »loffuer seg heden til« og dyrker, og hvortil der er tilstrømning langvejs fra, skal fjernes, eftersom det er afguder⁶.

Tridentinums billedomtale er noget mere omfattende⁷. Dekretets to indledende afsnit omhandler helgener og relikvier, deres rette forståelse

og brug. Desuden indeholder begge afsnit en fordømmelse af dem, der afviser eller benægter konciliets forståelse.

De følgende to samt delvis det tredje, afsluttende, afsnit i dekretet behandler billedspørgsmålet. I den indledende sætning bliver det fastslået, at man i kirkerne skal have og skal beholde billeder af Kristus, Maria og helgener, og at der skal vises billederne ære og veneration. Dette betyder imidlertid ikke, at der i billeder bor en guddommelighed eller kraft, der kan tilbedes, der kan yde den bedende noget, eller som den bedende kan have tiltro til, således som hedningene, der satte deres tiltro til afgudsbilleder, engang havde. At vise billeder ære betyder derimod, at æren overføres til urtypen, som hvert enkelt billede forestiller. Gennem de billeder, som mennesker ærer ved at kysse, blotte hovederne for og falde på knæ foran, tilbedes Kristus og helgenerne. Afsnittet slutter med at fastslå, og med udtrykkelig henvisning til det andet Nikæakoncil, at ovenstående har været konciliernes beslutninger mod billedstormere.

Det følgende afsnit henvender sig til biskopperne. Disse skal for det første omhyggeligt belære mennesker om, at de gennem de billeder, der gengiver fortællinger om Frelseren, opdrages og styrkes i erindringen om trosartiklerne, og at de skal vise dem ære. For det andet skal biskopperne belære om, at stor nytte kan udtrages af billederne, ikke kun fordi de erindrer de troende om Kristi velgerninger og gaver, men også fordi Guds undere og gavnlige eksempler gennem helgerne bliver demonstreret, således at de troende kan takke Gud derfor og i deres liv og gerninger kan indrette sig på efterlignelse af helgenerne og tilbedelse af og kærlighed til Gud. Afsnittet afsluttes med en fordømmelse af dem, der mener andet.

Dekretets afsluttende afsnit indeholder bemærkninger om, at ingen billeder indeholdende falsk lære, der kan lede de uskoledede til farlige fejltagelser, må opstilles; endvidere at intet billede kan blive opstillet noget sted uden biskoppens billigelse.

Kirkeordinansens og Tridentinerkonciliets dekreter er dokumenter af fundamental forskellig art. Mens Kirkeordinansen er et skrift, der behandler den praktiske tilrettelægning af de kirkelige forhold i Danmark, en ramme indenfor hvilken Kirken skulle fungere, så har Tridentinums dekreter karakter af bekendelsesskrift.

Ved en sammenligning af udgangspunkterne for de to kirkesamfund, må det bekendelsesmæssige grundlag for Danmark derfor inddrages. Skønt det først er med udstedelsen af Fremmedartiklerne i 1569, at der optræder en (officiel) henvisning til bekendelsesgrundlaget, nemlig Confessio Augustana fra 1530, må det dog antages, at dette skrift har

været anset for gældende for Danmark også i slutningen af 1530'erne⁸. Ej heller i *Confessio Augustana* findes der nogen omtale af billeder; derimod er der en artikel om helgener⁹.

Kirkeordinansens næsten totale mangel på omtale af billeder må ses som et udtryk for en luthersk opfattelse af billeder som frelsesunødvendige (*adiaphora*)¹⁰. At der, bortset fra misbrug omkring billeder, heller ikke foreligger nogen omtale af de praktiske omstændigheder vedrørende billeders udførelse og opsætning, afspejler den lutherske Kirkes ændrede opfattelse af forholdet mellem det talte og skrevne Ord overfor det visualiserede. Den balance mellem på den ene side mundtlig og skriftlig forkyndelse og på den anden side visuel forkyndelse, som karakteriserer middelalderen, forskydes i den lutherske Kirke til fordel for det skrevne (og talte) Ord. Kirkeordinansens relative tavshed må derfor opfattes som et udtryk for, at der ved skriftets udstedelse har ligget nogle forventninger om, at billederne lige så stille ville forsvinde fra kirkerne.

Tridentinums inddragelse af billedspørgsmålet blandt dekretene demonstrerer, at den katolske Kirke har betragtet billeder som, om ikke direkte frelsesnødvendige, så dog som frelsesformidlende, ligesom deres belærende funktion fortsat erkendes. Af den grund gives der derfor ikke alene en definition af billeders rette forståelse og brug, men også bemærkninger om biskoppelig kontrol.

I de katolske lande udkommer efter Tridentinerkonciliets afslutning i 1563 en lang række traktater om billeder. Traktaterne er i deres indhold mest en refleksion af billeddekretets forbud mod billeder, der strider mod læren, idet de først og fremmest beskæftiger sig med, hvilke billeder der ikke må forekomme, og hvordan de billeder, der må gengives, ikke må eller bør udformes¹¹.

I Danmark fremkommer der ikke tilsvarende billedtraktater, når der lige netop bortses fra Niels Palladius' traktat fra 1557¹². Af spredte bemærkninger i forskellige skrifter fremgår det dog, at Kirkeordinansens forventninger om billeders forsvinden fra kirkerne er blevet skruet ned¹³. Interessant i denne sammenhæng er således Peder Palladius' omtale i *Visitatsbogen*, at billeder fra sidealtertavler kunne blive slået op på kirkernes vægge, for at de kunne være »gode, enfoldiges spejl«¹⁴. Erkendelsen af billeders belærende funktion dukker altså op her.

Udsmykningerne

Bibelske motiver, såvel gammel- som nytestamentlige, indtager en fremtrædende plads i kirkernes udsmykninger i både det katolske og det luthersk reformerede land¹⁵. Blandt de nytestamentlige motivgrupper

udskiller kortere eller længere serier med motiver fra Jesu passion sig. Af danske eksempler kan nævnes Sulsteds passionsfortælling fra 1548, en serie der indeholder 16 scener begyndende med Nadveren og sluttende med Gravlæggelsen¹⁶, eller den noget kortere serie i Skæve kirke fra 1560-70, der indeholder otte scener begyndende med Bønnen i Gethsemane og sluttende med Opstandelsen¹⁷. Dertil kommer en række udsmykninger med kun en enkelt eller et par scener fra Passionen som f.eks. Hørve kirke, udsmykket 1564, hvis Passionsfortælling kun rummer fremstillinger af Bønnen i Gethsemane og Korsbæringen¹⁸.

Blandt de italienske eksempler kan nævnes Passionsserien fra slutningen af 1500-tallet i Cappella della Passione i kirken Il Gesù i Rom¹⁹. I dette kapel ses på sidevæggene, øverst Bønnen i Gethsemane og Judaskysset/Tilfangetagelsen, nederst Korsbæringen og Korsnaglingen. De mellemliggende forhør og pinsler er repræsenteret ved forskelligt udformede Kristusfigurer, malet på kapellets hjørnepaneller; loftsmaleriet viser Korsets ophøjelse. Et andet eksempel er billederne i hovedskibet i S. Prassede, ligeledes i Rom, udført omkring år 1600. Serien indeholder otte Passionsscener, fordelt med fire på hver væg, begyndende med Bønnen i Gethsemane og sluttende med Korsbæringen. I begge tilfælde kan såvel Nadveren som Korsfæstelsen siges at være repræsenteret ved kapellets/kirkens alter – som kommunion og som offer²⁰.

Der er imellem det lutherske og det katolske land en parallelitet både i valget af Passionen som emne og i udformningen, idet der begge steder lægges vægt på at fremhæve den fysiske og sjælelige lidelse, Jesus gennemlevede.

Barndomsfortællingen synes i Danmark sjældnere repræsenteret efter reformationen end før og sandsynligvis også sjældnere end i Italien. Til gengæld ses i Danmark, sammenlignet med senmiddelalderen, en vis vækst i motiver, hvis emne er hentet fra Jesu offentlige liv; hvorledes forholdene er Italien tør jeg på nuværende tidspunkt ikke udtale mig om. Bortset fra fremstillinger af Dåben og af Forklarelsen på Bjerget, synes scener fra Jesu offentlige liv ikke at forekomme ret ofte i de italienske kirker²¹

De gammeltestamentlige motiver dukker for alvor op i de kirkelige udsmykninger i slutningen af 1400-tallet; Skabelsesberetningen er her ikke medtaget, idet den optræder i udsmykninger hele middelalderen igennem. De gammeltestamentlige motiver optræder i rimeligt stort tal i såvel det katolske som det lutherske område, men sammenlignes udvalget af gammeltestamentlige motiver, er det større i det katolske land

end i det lutherske. Et motiv som Judith og Holofernes, der kan ses i adskillige italienske udsmykninger, eksempelvis i Cappella Parisani i S. Marcello al Corso i Rom, er endnu ikke registreret i en dansk udsmykning. Det samme gælder en fremstilling som Helbredelsen af Tobits blindhed (kapel i S. Spirito in Sassia, Rom). Til gengæld ses David og Bathseba i et par danske udsmykninger (Glesborg bl.a.) – et motiv, jeg endnu ikke har mødt i en italiensk kirke.

Den sammenhæng, hvori de gammeltestamentlige udsmykninger indgår, adskiller sig noget de to områder imellem. I det katolske land er det sjældent, at de gammeltestamentlige motiver får lov at stå alene, i reglen kombineres de med nytestamentlige (eller andre); det er den fra middelalderen kendte tanke om, at hvad der forudskikkes i Det gamle Testamente, opfyldes i Det nye²². Det førnævnte billede af Helbredelsen af Tobits blindhed i kapellet i S. Spirito in Sassia paralleliseres med Jesu helbredelse af den blinde og modstilles fremstillinger af helbredelse af spedalske²³. Et billede af Kobberslangen i ørkenen ses bl.a. sammen med en fremstilling af Isaks ofring i arkaden over indgangen til Passionskapellet i Il Gesù; i loftsmaleriet i Cappella del Ss.Sacramento i domkirken i Assisi paralleliseres fremstillingen af Kobberslangen i ørkenen med Sakramentets ophøjelse.

Den præfigurative brug af de gammeltestamentlige motiver ses også blandt de efterreformatoriske kalkmalerier i Danmark; en fremstilling af Kobberslangen i ørkenen modstillet Isaks ofring findes i koret i Gudum kirke i Nordjylland, hvor de må have flankeret et krucifiks på kirkens alter. Mere almindeligt er det at møde de gammeltestamentlige billeder i form af kortere eller længere serier uden direkte tilknytning til nytestamentlige motiver, som f.eks. Sejerø kirkes billeder af Josephs og Salomons historie eller Grinderslevs tre billeder af henholdsvis Daniel i løvekulen, Jonas, der spyes op på land af havuhyret og Elias, der fodres af ravnene.

Kastes et blik bagud til slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet, er det tydeligt, at nogle motiver og motivgrupper er gledet ud af repertoireet i både de efterreformatoriske og de eftertridentinske udsmykninger. I det lutherske land er det den gruppe, der sammenfattes under betegnelsen moraliteter og som bl.a. indeholder dyr, fabeldyr og fabelvæsner. I det katolske land er det først og fremmest antikkens guder²⁴. Illustrativt er således de to kapeludsmykninger, som kardinal Alessandro Farnese stod bag: i årene 1548-50 lod han kapellet i Cancelleria i Rom udsmykke, og blandt motiverne ses billeder af Apollon og Minerva²⁵. Knap tyve år senere lod han kapellet i Palazzo Farnese, Ca-

prarola, indrette; dette kapels malerier har udelukkende bibelske motiver²⁶.

I sammenstillingen af Kobberslangen i ørkenen og ophøjelsen og tilbedelsen af Sakramentet ses allerede en forskel mellem det lutherske og det katolske område, men dør hvor forskellen tydeligst kommer til udtryk er i henholdsvis det relative fravær og den overvældende tilstedeværelser af billeder af Maria og af helgener.

Der findes i Danmark fremstillinger af helgener, malet efter reformationen, men de er ikke mange, og legendeskildringer findes slet ikke. (om fremstillinger af apostle, se nedenfor). De fleste helgener optræder kun i en enkelt eller et par kirker. Også fremstillingerne af Maria, når der ses bort fra de nytestamentlige scener, hvori hun indgår, reduceres betragteligt i tiden efter reformationen.

Som eksempler på de mange helgenfremstillinger fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet, der findes i de katolske kirker kan nævnes billederne i Cappella dei Martiri i Il Gesù i Rom, på hvis vægge der blandt andet ses fremstillinger af S. Stefans og S. Catharina af Alexandrias martyrier; eller de tre korbilleder i S. Susanna i Rom, hvori der gengives begivenheder fra S. Susannas legende og martyrium²⁷. Endvidere skal nævnes den lange martyrserie i St. Stefano Rondo, Rom, samt de beslægtede serier i andre kirker med tilhørsforhold til Jesuiterkollegierne (se nedenfor).

Scener fra Marias liv, hentet udenfor Bibelens beretning (dvs. beretningen om hendes barndom, død og optagelse i himlen) optræder også i stort tal. Som eksempler kan nævnes en kapeludsmykning i Chiesa Nuova, Rom, der indeholder scener fra såvel hendes barndom (og Jesu barndom) som fra hendes død og himmelkroning og tilsvarende et kapel i kirken S. Filippo Neri, Perugia, hvori de to vægmalerier fra det senne 1600-tal viser henholdsvis Maria på dødslejet og Apostlene omkring den tomme sarkofag.

Apostelserier optræder i såvel danske som italienske kirker både før og efter de kirkelige omvæltninger, men til forskel fra de danske kirker så findes der i de italienske kirker berettende apostelfremstillinger, især billeder hentet fra Peter- og Paulusfortællingerne. Som et enkelt eksempel kan nævnes korudsmykningen fra 1594 i S. Pietro i Perugia, der har henholdsvis et billede af Nøgleoverrækkelsen og Saulus'/Paulus' omvendelse (faldet fra hesten).

Sammenhængen mellem udsmykningen af kirkerne i det katolske land og Tridentinum's billeddekret er både direkte og indirekte. De mange udsmykninger fra sidste del af 1500-tallet (og fra 16- og 1700-tallet)

kan kobles sammen med dekretets indledende bemærkninger i billedafsnittet om, at kirkerne skal have og beholde billeder. Dette udgangspunkt begrundes og forstærkes senere med omtale af billeders belærende funktion.

Der gives i Tridentinums dekret ganske vist ingen direkte anvisninger på valg af billeder, men sammenkoblingen af billeder og helgener i dette dekret giver et solidt grundlag for de mange helgenfremstillinger. Tilstedeværelsen af de øvrige motivgrupper og udvalget af enkeltmotiver indenfor de enkelte grupper er mere indirekte forbundet med dekretet. Allerede eksisterende tendenser har fortsat med at eksistere, i visse tilfælde justeret gennem de billedtraktater, de fulgte i kølvandet på konciliet. Som nævnt optræder fremstillinger af David og Batsaba i enkelte danske, efterreformatoriske udsmykninger, men – så vidt vides – ikke i italienske, eftertridentinske. Motivets betydning i de danske kirker fremgår af dets sammenkobling med det sjette bud i katekismer og bønnebøger: »du må ikke bedrive hor/bryde ægteskabet«²⁸. At den stikmodsatte tolkning af motivet var mulig fremgår bla. af Johannes Molanus' billedtraktat; han så dette motiv som opfordring til utugtighed²⁹.

Tridentinums ord om billeders belærende funktion får ganske iøjnefaldende følger flere steder, f.eks. i den lange serie på knap 40 martyrbilleder, der i slutningen af 1500-tallet blev malet i kirken St. Stefano Rotondo³⁰. Kirken var blevet overdraget de tysk-ungarske Jesuiter, der som missionærer kunne påregne at blive udsendt for at erobre tabt og nyt land. At kunne komme til at dø for sin tro var en realistisk mulighed, så for at forberede kandidaterne herpå blev martyrbillederne malet. Et andet eksempel er udsmykningen fra begyndelsen af 1600-tallet i Cappella Paolina i S. Maria Maggiore³¹. Billederne i dette kapel illustrerer, hvor ilde det går både dem, der ikke vil acceptere billeders tilstedeværelse i kirker, og dem der benægter Marias centrale rolle. Foruden at være belærende er denne udsmykning også stærkt polemisk (rettet mod såvel de lutherske som calvinisterne); det samme gælder billedet af Tridentinerkonciliet i S. Maria in Trastevere, i hvilket den personificerede Romkirke træder det ligeledes personificerede kætteri under fode.

Da en stillingtagen til billeder næsten helt mangler i Kirkeordinansen (og i Confessio Augustana) må de fra middelalderen eksisterende tendenser og traditioner have spillet en væsentlig rolle både for de efterreformatoriske udsmykningers tilblivelse og for deres udformning.

Der eksisterede i Danmark en århundredgammel tradition, stærk nogle steder i landet, svagere andre steder, for udsmykning af kirker, og den lod sig ikke kvæle trods Kirkeordinansens udtalte forventning om

billeders forsvinden. De gammel- og nytestamentlige motivers dominans i de efterreformatoriske udsmykninger kan knyttes sammen med de senmiddelalderlige krav om større *biblicisme*³². Den senmiddelalderlige fromheds ideer om *Imitatio Christi* må betragtes som den væsentligste baggrund for det sene 1400-tals og det tidlige 1500-tals mange og udførlige skildringer af Jesu passion; disse forhold ændrer sig ikke med Reformationen³³. Kravet om større *biblicisme* kan også forklare bortfaldet af senmiddelalderens mange, »sære« moraliteter. Det er uden tvivl de samme tendenser, der slår igennem i de katolske kirkers udsmykninger, hvor også bibelske fremstillinger indtager en fremtrædende plads; de forsvundne motiver havde her som nævnt den antikke mytologis personer og fortællinger som emne.

Helgenfremstillingerne forsvinder som nævnt ikke brat og totalt ud af det danske efterreformatoriske repertoire, men de forsvinder relativt hurtigt, og årsagen må søges i den lutherske indstilling til helgener, således som det fremgår af *Confessio Augustanas* kap. 21: de kan ikke optræde som midlere mellem mennesker og Gud, det kan kun Kristus. På luthersk grund er en – sammenlignet med den middelalderlige og den katolske Kirkes opfattelse – væsentlig funktion blevet frataget helgener; følgen har været, at de har mistet deres appel – også som motiver i udsmykninger. *Confessio Augustana* slår dog fast, at mennesket kan efterligne helgener i tro og gode gerninger. Hvor diametralt modstillede *Confessio Augustanas* og Tridentinums holdning til helgener end er, med hensyn til helgener som eksempler til efterlignelse ses lighedstræk. Fremstillinger af Christoffer overlever i lidt større tal end de øvrige helgener (Gørløse, Bregninge og Skive gl.kirke kirker, alle omkr. 1550), og netop for hans vedkommende er det muligt at knytte hans tilstedeværelse sammen med ideen om efterlignelse, idet han nævnes særskilt af Luther og dennes danske oversætter Christiern Pedersen³⁴.

Peder Palladius gav i sin *Visitatsbog* udtryk for en erkendelse af billeders belærende funktion, og dette er da også muligt at konstatere for enkelte af de danske udsmykningers vedkommende. Helt tydeligt er det i Grinderslev, hvor tre næsten enslydende indskrifter under billeder af henholdsvis Daniel i løvekulen, Jonas, der spyes op på tørt land af havuhyret, og Elias til hvem ravnene bringer føde, oplyser, at som Gud beskyrmede de tre, således gør Han også idag³⁵. Billederne handler om frelse ved tro, og de tre gammeltestamentlige personer fremstår som eksempler til efterfølgelse: en fastholdelse ved troen i modgang. Nogle gammeltestamentlige personer kommer altså til at indtage samme funktion som helgener i den lutherske Kirke³⁶. Det polemiske islæt, som nogle af de katolske billeder og udsmykninger indeholdt, ses kun tyde-

ligt i Brøns kirkes kalkmalerier fra årene efter 1531³⁷. Den katolske Kirkes polemiske billeder og udsmykninger markerede et tydeligt konfessionelt ståsted. Samme klare konfessionelle standpunkt kan på dansk grund kun konstateres i billederne af Lov og Evangelium³⁸. Erkendelsen af billeders belærende muligheder synes dog at forsvinde ved 1500-tallets udgang, idet der fra 1600-tallet eksisterer billeder, hvis budskab direkte strider mod luthersk lære, eksempelvis Dommedagsfremstillinger, hvor forbederne Maria og Johannes Døberen atter har sneget sig ind³⁹.

Som konklusion må såvel Kirkeordinansen som Tridentinerkonciliet helgen-billedekretet siges at have haft konsekvenser for de følgende århundreders kirkeudsmykninger i henholdsvis det lutherske og det katolske land, men på vidt forskellig vis. Kirkeordinansens mangel på stillingtagen lod eksisterende middelalderlige billedtraditioner overleve i Danmark, men skabte ikke grobund for væsentlige nye; de konstaterede forandringer skyldtes ændringer, der ikke direkte havde med billeder at gøre. Gennem Tridentinerkonciliet billedekretet blev eksisterende traditioner i Italien fundamenteret og forstærket. Justeringer forløb gennem de billedtraktater, der – i direkte konsekvens – fulgte efter konciliet.

Tilblivelsesomstændighederne

Tridentinums billedekretet kræver biskoppelig godkendelse af, hvad der frem- og opstilles af kunst i kirkerne. En gejstlig styring ved udsmykningernes tilblivelse ville i mange tilfælde være en forudsætning for en problemfri kontrol, og at denne styring har fundet sted fremgår dels af eksisterende dokumenter dels af den stramme programmering, der kan konstateres i flere kirker, f.eks. i Il Gesù og i Chiesa Nuova i Rom, hvor der er en tydelig systematik i kapelindvielserne, og som følge heraf også i udsmykningerne⁴⁰.

En tilsvarende gejstlig kontrol findes ikke i herhjemme og resultatet bliver, at varetagelsen af kirkernes udsmykning fra slutningen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet glider over på adelens hænder, det være sig lensadel eller hovedgårdsejere. Prædikestolen i Fakse fra omkr. 1615 er et typisk eksempel herpå: postamentfeltets indskrift lyder: »Dette monument hafver erlig welbyrdig Fru Jytte Gyldenstiern til Thotteropholm bekosted, Gud til Ære, Faxe Kirke til Prydelse, hindis salig Hosbonde erlig welbyrdig Mand Peder Iul til Ihukommelse som døde 1612«⁴¹.

Den katolske kirke har fortsat holdt et vågent øje med billedkunsten i kirkerne⁴². Jeg ved ikke, hvor omfattende en diskussion om kirkelig kunst, der idag foregår i den katolske kirke, men de eksisterende forholdsregler overfor udformning må i høj grad lægge begrænsninger på principielle diskussioner samt ikke mindst praktiske udfoldelsesmuligheder.

Slige begrænsninger bortfaldt herhjemme ved Reformationen og er ikke siden blevet genindført. Den, undertiden ganske krasse og forbitrede, diskussion, der foregår idag (se også artiklen om Carl-Henning Pedersens udsmykning i Ribe samt årsoversigten), må således siges at være en direkte følge af Reformationens manglende stillingtagen til billeder.

Noter

1. Denne artikel blev fremlagt som foredrag i en let ændret form ved et Åbent Hus-arrangement på Københavns Universitet, 23.april 1996
2. Vedr. diskussionen om de danske middelalderlige udsmykninger overlevelse og de tidlige efterreformatoriske udsmykninger udseende kan henvises til Danske Kalkmalerier 1536-1700, Efter reformationen, red. Eva Louise Lillie, København 1992 og Eva Louise Lillie: »Nye udsmykninger og overhvidtninger« Kirkehistoriske Samlinger 1995, s.45-61. For udviklingen i de katolske lande skal henvises til Émile Mâle: *L'art religieux de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle et du XVIIIe siècle*. Paris 1972
3. Trods de forbehold, der må tages overfor de forskydninger i helhedsbilledet, som ikke kendte udsmykninger (forsvundne eller endnu ikke afdækkede) kan medføre, må det danske materiale siges at være velkendt gennem Nationalmuseets og Kalkmaleriregistrantens omfattende registraturer. Anderledes stiller det sig med det italienske materiale, der ikke er registreret i sin helhed. Mit kendskab til de italienske udsmykninger fra slutningen af 1500-tallet og de følgende århundreder bygger dels på den eksisterende litteratur, dels på besøg i italienske kirker. Undersøgelsens resultat kan for de italienske kirkers vedkommende være behæftet med en del usikkerhed.
4. Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, København 1980; herefter henvist til som Kirkeordinansen. Heinrich Denzinger: *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*; ... udg. Peter Hünermann, Freiburg, Basel, Rom, Wien 1991; herefter henvist til som Denzinger.
5. Kirkeordinansen, s.159
6. Kirkeordinansen, s.193
7. Denzinger, s.578-81. Om dekretets tilblivelseshistorie, se Hubert Jedin: »Entstehung und Tragweite des Trienter Dekrets über die Bilderverehrung«. *Kirche des Glaubens, Kirche der Geschichte*, Bd.II. Freiburg Basel Wien 1966, s.460-98
8. Fremmedartiklerne, Indledning. Danske Kirkelove bd.2, udg. H.F.Rørdam, København 1886, s.128. Om Bekendelsesgrundlaget, se endvidere Martin Schwarz Lausten: *Christian d. 3. og kirken*. København 1987, s.61ff.
9. Artikel 21. Leif Grane: *Confessio Augustana*, København 1981, s.179-83
10. Om adiaphorabegrebets optræden i luthersk teologisk litteratur, se Bengt Arvidsson: *Bildstrid Bildbruk Bildlära*. Lund 1987, spec. s.87-90.

11. Anthony Blunt: »The Council of Trent and Religious Art«. *Artistic Theory in Italy 1450-1600*. Oxford (UP) 1973, s.103-36.
12. Se Martin Schwarz Lausten: *Biskop Niels Palladius*. København 1968, s.48-54.
13. Det aldrig offentliggjorte bekendelsesskrift, *Confessio et Ordinatio* fra 1561 indeholder således et kapitel om billeder. *Confessio et Ordinatio Ecclesiarum Danicarum*, udg. Bjørn Kornerup, København 1953, s.68-70 (cap.27).
14. Peder Palladius' Visitatsbog, udg. Lis Jacobsen. København 1925, s.36.
15. Se Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700; Émile Mâle, op.cit.
16. Eva Louise Lillie: »Tradition og fornyelse. Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s.49-80. Sulsted kirkes kalkmalerier er blevet restaureret påny, og i den anledning har menighedsrådet udsendt en vejledning, i hvilken Peder Bøllingtoft redegør for restaureringen, og Birgitte Bech gennemgår udsmykningen og den seneste forskning omkring den. *Sulsted Kirke, Holbæk* 1996, s.33-75.
17. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.116-17, 190
18. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.126-27, 186
19. Howard Hibbard: »Ut pictura sermones: The First Painted Decoration of the Gesù«. *Baroque Art: The Jesuit Contribution*, ed. Rud.Wittkower & Irma B.Jaffe, New York 1972, s.29-49.
20. Passionsserien i S.Prassedde begynder på hovedskibets højre væg (set fra kirkens kor) nærmest alteret, fortsætter mod den oprindelige hovedindgang, springer derefter over på den modstående væg for igen at slutte nærmest alteret. Udsmykningen nævnes af Mâle, s.264.
21. I kirken S.Pietro i Perugia findes i hovedskibet også billeder af Jesus og synderinden samt Brylluppet i Kana.
22. Om typologi, se Carl-Martin Edsman: »Medeltida bibeltolkning – med särskild hänsyn till typologisk utläggning«. *Genesis Profeta*, ed. Patrik Reuterswärd & Marian Ullén, Stockholm 1980, s.9-29.
23. Det øverste af de to billeder, anbragt parallelt til Helbredelsen af Tobits blindhed, viser en skægget, nøgen mand, der synes at bade sit ben i et vandløb. Foran ham står en militært klædt person, mens andre soldater ses i baggrunden. Scenen må identificeres som Na'amans helbredelse (2.Kong.5). Det nytestamentelige billede herunder viser Jesus, der berører en halvnøgen, knælende person, helbredelsen af den spedalske (Mark.1.40-45 et par).
24. Ulla Haastrup henledte efter foredraget den 23.april min opmærksomhed på, at antikken som form lever videre i det sene 1500-tals og 1600-tallets inventar, bl.a. i hermer og de forskellige former for fantasifigurer, der kan gemme sig i snitværkerne.
25. Rubin, Patricia: »The Private Chapel of Card. Alessandro Farnese in the Cancelleria, Rome«. *The Journal of The Warburg and Courtauld Institute* 1987. Clare Robertson: *Il Gran Cardinale. Alessandro Farnese. Patron of the Arts*. New Haven – London 1992, s.151ff.
26. Gaj, Francesco & Enrico Guj: *Palazzo Farnese in Caprarola*. Roma 1895. Clare Robertson, op.cit, s.88ff.
27. I skibet i S.Susanna er fire billeder fra den (apokryfe) gammeltestamentlige beretning om Susanna og de gamle mænd, malet som præfiguration til korets billeder. Kort omtale hos Mâle, s.144.
28. F.eks. Peder Tidemands bønnebog, trykt i København 1563. Kgl.Bibl., LN 457 mikro.
29. Joanne Molano: *De historia SS. Imaginum et Picturam pro vero earum usu contra*

- abusis. (1594-udgaven, trykt i Louvain) 2.Bog, kap.42. Det kan iøvrigt bemærkes, at Poul Helgesen i 1528 formentlig med Erasmus som ophav giver udtryk for de samme tanker. »Svar til Kong Gøstaff ...«. Skrifter af Paulus Helie, bd.2, ved Marius Kristensen, København 1932, s.271
30. Holm Monsen, Leif: The Martyrdom Cycle in Santo Stefano Rotundo 1-2. Institutum Romanum Norvegiae. Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia. Series Altera in 8°, vol II, Roma 1982, s.175-317 & vol III, Roma 1983, s.11-106
 31. Måle, s.24-27, 33-36
 32. Se eksempelvis Jean Delumeau: Naissance et affirmation de la réforme (Nouvelle Clio 30), Paris 1965, s.72-78.
 33. Eva Louise Lillie: »Imitatio Christi. Om Christiern Pedersens »Huurledis huert Christet menniske skal bere sit kaarss ...««. ICO 1995:4, s.44-53
 34. Eva Louise Lillie, op.cit.
 35. Eva Louise Lillie: »Renæssanceudmykningen i Grinderslev kirke«. Fra Viborg Amt 1991, s.7-27
 36. En belærende funktion har rimeligvis også været tiltænkt billedet på alterbordsforsiden fra 1561 fra Torslunde kirke (nu i Nationalmuseet, København), der viser en Bar nedåb (t.v.), en Nadveruddeling i begge skikkelse, og præsten der fra prædikestolen forkynder Ordet for menigheden (t.h.). Foruden at skildre praksis i kirkerne, belærer billedet også om de midler, hvormed Nåden kan opnås: ved sakramenternes forvaltning og Ordets forkyndelse.
 37. Danske Kalkmalerier, Efter reformationen 1536-1700, s.62-63, 181 med tilhørende litteraturhenvisninger.
 38. Det er måske mere billedets oprindelse i det luthersk-cranachske miljø end indholdet, der placerer billedet konfessionelt, jfr. Carsten Bach-Nielsens påvisning af, at motivet nogle steder overlevede rekatoliceringen af Østrig. »Mellem Wittenberg og Antwerpen. Nogle grafiske forlægs konfessionelle verden«. ICO 1993:3, s.13-28
 39. Eksempelvis på prædikestolen i Haraldsted kirke. Danmarks Kirker, Sorø amt, s.454
 40. Hibbard, op.cit, s.34ff.
 41. Danmarks Kirker, Præstø amt, s.523-25.
 42. Se Denzinger, index: »Bilder« samt Katechismus der katholischen Kirche, Oldenbourg 1994, s.548, hvori synspunkterne opsummeres.

Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604

En Oversigt

Af Jens Rasmussen

Fyns tredje evangeliske biskop

Jacob Madsen blev den 4. december 1587 udnævnt af kongen til biskop over Fyens Stift. Det var ikke efter eget ønske. I 22 år havde han opholdt sig i Ribe, først som rektor for latinskolen, senere som sognepræst. Ribe var det betydeligste kulturcentrum i provinsen, og Ribeborgerne ønskede at beholde deres præst. De appellerede til kongen, men det var forgæves.

Han forlod Ribe den 1. februar 1588, og aflagde bispeeden til Frederik II i Haderslev den 2. februar. Senere den 25. februar 1588 blev han bispeviet i Sct. Knuds kirke (Odense) af Ribebispen, magister Hans Laugesen, som han havde haft meget at gøre med i sin tid i Ribe¹.

Jacob Madsen var født den 24. juli 1538 i Vejle, som søn af borgmesteren Mads Nielsen. Han var således af velhavende borgerstand, og hans personlige formue i fast ejendom – som han skulle have kongelig tilladelse til at modtage indtægter fra – blev ikke mindre af hans giftermål. Hustruen var Karen Baggessdatter (d.1615), der arvede sin fader, rådmand Bagge Jensen, en betydelig mand i Ribe.

I ægteskabet blev 8 børn voksne. Jacob Madsens lægeinteresse deltes af familien, idet to sønner og to svigersønner blev læger – andre to sønner blev præster, den ene i Øster Skerninge på Fyn. I sit testamente til børn og svigerbørn udtrykte han sin glæde over hustruen: »Min kære Hustru Karin Baggessdatter har forestået vort Bo flittigt og ret og levet med mig som en lydig, fin, oprigtig, from og ærlig Dannekvinde«².

Jacob Madsens liv var præget af, at han altid kom i forbindelse med dygtige mennesker. Hans skolegang foregik på latinskolerne i Ribe, Odense og Viborg, altid gik han hos tidens dygtigste lærere, og fra Viborg latinskole dimitteredes han i 1555 til universitetet i København. Her kom han under studiet i forbindelse med professor Niels Hemmingsen, i hvis hus han boede i tre år. Efter at have taget sin teologiske embedseksamen studerede han i Wittenberg, og tog dér en magistergrad, så han derefter kunne kalde sig magister, eller efter tidens skik, mester.

1565 vendte han tilbage til København. Her blev han gæstfrit modtaget i huset hos salmedigteren Hans Thomissøn, sognepræst ved Vor

Frue kirke, og en af tidens store, kendt for udgivelsen af den danske salmebog i 1569. Jacob Madsen blev nu lærer ved Københavns Universitet, men snart blev universitetskarrieren afbrudt, idet han fik rektorstillingen i Ribe. Formidleren har sikkert været Hans Thomissøn, der tidligere havde været rektor i Ribe.

Det blev kun til 2 år i rektorstolen. Pesten havde bortrevet borgmestre, præster og 3000 indbyggere i Ribe købstad. Derfor blev Jacob Madsen kaldet til sognepræst ved Ribe domkirke i 1567, hvor han gjorde en stor indsats for at hjælpe de pestrømte³.

Formelt set valgtes biskoppen af købstadspræsterne og herredsprovsterne, men i dette tilfælde har kongen, Frederik II klart grebet ind og i realiteten foretaget valget. Kongen ønskede en moderat mand på grund af tidens lærestridigheder⁴.

Jacob Madsen blev Fyens Stifts tredje evangeliske superintendent (tilsynsmand), som biskopper blev kaldt i reformationsårhundredet. Der var tale om store forandringer i biskop Jacob Madsens tilværelse. Fra det overskuelige sogneembede i Ribe købstad kom Jacob Madsen i februar 1588 til et omfattende bispeembede, og fik en ganske fortravlet tilværelse. Oven i købet havde han problemer med en forfalden embedsbolig, med bispelønnen og aftalen med forgængerens enke, ligesom han ville have kongeligt fripas til visitatsrejserne i stiftet⁵.

Visitatsbogen for øen Fyn

Jacob Madsen kendte intet til Fyn. Derfor søgte han oplysninger hos stiftets provster. I en skrivelse fra provsten i Espe, dateret november 1588, hedder det: »Sender jeg Eder epter Eders Begering klart Register paa saa mange Herregorde, Øer, Bircke, mange Kirker, der er Patronatsret til, ferske Søer og Aaer, med Vandmøller og Veyermøller vdj Salling herrit. Laurits Jespersen, fra Espe«⁶.

Lignende indberetninger er antagelig kommet fra alle provsterne, for visitatsbogen refererer omhyggeligt om herregårde, øer, møller, o.s.v. for alle sogne – endda også til glæde for biskoppens indberetninger til Frederik II vedrørende ressourceplaner i tilfælde af krig. Muligvis er oplysningerne indført af skriveren hr. Søren⁷.

Desuden har Jacob Madsen haft optegnelser fra sin forgænger, biskop Niels Jespersen, for der henvises mange steder til dennes visitatsbog, som dog desværre for længe siden er forsvundet.

Ud fra visitatsoptegnelserne i årene 1588-1604 findes rigtig mange notater om altertavler, prædikestole, døbefonte, sidealtre, degnestole o.s.v., ligesom de eksisterende skitsetegninger af så godt som alle be-

No 1589 30 Junij
1589

STENSTORP.

Gregers Rasmussen. fød i Esby. var Kapellan i
 Stenstrup kirke 6 år. og fik et godt skudsmål: »Klangfuld Stemme,
 prædiker godt«. I den store afsnit midt på siden gives en beskrivelse af kirken.
 Den var ret forfalden: »Meget forfallen Westerende; kand se genom Huellingen.
 Hjørnet paa Østerende mod Norden siunkit neder«. Yderligere var biskoppen
 ikke tilfreds med inventaret: »Prædikestoel, liden oc ond... I Skarns Degen-
 stoel«. I margin er gjort tilføjelser år 1600, hvor kirken blev forsynet med tårn.
 Se Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, 1995, forside eller s. 23.

År 1600 var den stol i Kirken...
 1. det store...
 2. det lille...
 3. det tredje...
 4. det fjerde...
 5. det femte...
 6. det sjette...
 7. det syvende...
 8. det åttende...
 9. det niende...
 10. det tiende...

off baner og bæk...
 1. den store...
 2. den lille...
 3. den tredje...
 4. den fjerde...
 5. den femte...
 6. den sjette...
 7. den syvende...
 8. den åttende...
 9. den niende...
 10. den tiende...

Fig. 1 – Side fra Jacob Madsens visitatsbog (Landsarkivet for Fyn). I den ret store protokol er optegnelserne fra de respektive kirker samlet på én side. Her Stenstrup kirke, som Jacob Madsen visiterede den 30. juni 1589. Gregers Rasmussen havde da været kapellan i 6 år, og han fik et godt skudsmål: »Klangfuld Stemme, prædiker godt«. I det store afsnit midt på siden gives en beskrivelse af kirken. Den var ret forfalden: »Meget forfallen Westerende; kand se genom Huellingen. Hjørnet paa Østerende mod Norden siunkit neder«. Yderligere var biskoppen ikke tilfreds med inventaret: »Prædikestoel, liden oc ond... I Skarns Degenstoel«. I margin er gjort tilføjelser år 1600, hvor kirken blev forsynet med tårn. Se Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, 1995, forside eller s. 23.

søgte fynske kirker må bemærkes. De har været et tegnet notat, der kunne gøre det nemt for Jacob Madsen at huske det hele. Tegningen var nyttig, når han skulle forberede næste visitats.

Jacob Madsens visitatsbog omhandler de 13 herreder på øen Fyn. Som han noterer: »Man kan afvikle 2 eller 3 Herreder enkeltvis efter Tur. Men hvad skal man gøre ved Øerne?«. Øerne – herunder Lolland-Falster og Als, der dengang hørte til Fyens Stift – er åbenbart Jacob Madsens problem. Visitatserne af øerne, der omfatter 12 herreder, har fundet sted. Under visitatsen på Tåsinge henvises til en særlig visitatsbog for øerne, men den er gået tabt⁸.

I den nye udgave af visitatsbogen fra maj 1995 (ved fhv. landsarkivar, dr. phil. A. Riising og sognepræst J. Rasmussen) er der ikke tale om epokegørende nye fund, selvom originalmanuskriptet møjsommeligt er gennearbejdet, og de latinske dele er nyoversat. Dette sagt i forhold til sognepræst A. Crones udgave af visitatsbogen fra 1853, der gengiver originalmanuskriptets blanding af latin og renæssancedansk, og i forhold til sognepræst A.R. Idums udgave fra 1929, udgivet af Historisk Samfund og udsolgt, og som gengiver Crones udgave med oversættelse af de latinske dele. Enhver af udgaverne vidner næsten om en arkæologs arbejde – opløsning af forkortelser og data, betydning af ord, og så udgavernes fortolkede rækkefølge af Jacob Madsens notater, der ind i mellem hopper noget rundt, som et kik i originalmanuskriptet kan forvisse enhver om – eller i det mindste på den side (fra Stenstrup sogn), der pryder forsiden af den nye udgave af visitatsbogen (jf. her s. 49).

Tidens teologiske lærestridigheder

Niels Hemmingsen var såkaldt filippist, d.v.s. tilhænger af de synspunkter, der var fremsat af Martin Luthers nære arbejdsfælle Philip Melancthon. Denne havde udviklet en spiritualistisk nadveropfattelse, d.v.s. den himmelfarne Kristus alene rent åndeligt er til stede hos den troende, og denne opfattelse afsvækkede Luthers nadverforståelse, som understregede realpræsensen, d.v.s. Kristi virkelige nærværelse i nadveren. Luthers nadverforståelse er ikke mindst fremført i 1528 med klar adresse til Zwingli⁹. Den himmelske Kristus er som Gud ubikvitær, d.v.s. allestedsnærværende, og denne evne og egenskab har Kristi menneskelige natur også del i – udtrykt i Kristi legemes og blods nærværelse i nadverelementerne. Således er Kristi legeme og blod virkelig tilstede i nadverelementerne i kraft af forjættelsesordet, der ledsager de ydre tegn: brødet og vinen. Var Kristus allestedsnærværende, så blev nadveren ikke alene modtaget af de troende, der havde prøvet sig selv før altergang (jf. Calvin – *manducatio spiritualis*), men nadverens Gudsord og ydre tegn er selve kendetegnet for alles forening med Kristus – dog ville de ikke-troende modtage nadveren til dom.

Luthers antagelse af »de uværdiges« modtagelse af nadveren (manducatio indignorum), lige så vel som hans spekulative kristologi (med Kristi guddommelige og menneskelige natur) til støtte for realpræsens, d.v.s. at Kristus i kraft af Guds ord og ydre tegn var fuldt og helt legemligt (d.v.s. virkeligt) til stede i nadvelementerne, disse to forhold stillede Melancthon sig skeptisk over for, og havde en spiritualistisk forståelse, der nærmede sig Calvin.

Det var på dette kritiske grundlag, den filippistiske nadverteologi udviklede sig. Herhjemme blev Melancthons kritik udformet af den internationalt anerkendte danske teolog Niels Hemmingsen. I sit værk »Syn-tagma« fra 1574, der især gjorde ham berømt i reformerte lande, udtrykte han, at den værdige nadvergæst kun gennem troen bliver delagtig i Kristi herliggjorte legeme og blod, som er bundet i himlen.

Niels Hemmingsen forkaster ikke alene de uværdiges modtagelse af nadveren (manducatio indignorum), men også Luthers forståelse af, at modtagelsen af Kristi legeme og blod ikke bare er åndelig (spiritualistisk), men også legemlig (den modtagende er spisende og drikende – manducatio oralis).

Nogle år før i 1571 i værket »Demonstratio« havde Hemmingsen vendt sig mod hele Luthers lære om Kristi allestedsnærværelse (realpræsens). Niels Hemmingsen blev således repræsentant for den retning inden for filippismen, der blev kaldt kryptokalvinisme (den »skjulte« kalvinisme) – en retning, der søgte at fremme de kalvinistiske synspunkter, og som først og fremmest var præget af Melancthon, men dog i al stilhed efterhånden på vigtige punkter helt sluttede sig til Calvin og de reformerte.

I Niels Hemmingsens levetid (d.1600) kunne filippismen ikke trænges afgørende tilbage, bl.a. fordi den ortodokse lutherske teologi herhjemme endnu ikke var klart udformet.

Men den sejrede i begyndelsen af 1600-tallet, og allerede forinden var Niels Hemmingsen i 1579, antagelig under pres fra tyske fyrster, blevet fjernet fra universitetet og tildelt en retrætepost i Roskilde. På den anden side ville Frederik II ikke indføre Konkordiebogen, den ortodoks-lutherske bekendelse, som de tyske fyrster havde indført 1577. Den danske konge ville hindre de tyske stridigheder i at trænge ind i den danske kirke, så »evangeliet hindres i sit frie løb, ugudeligheden griber om sig, og Vorherre fortørnes« – sagt af kongen til professorerne ved Københavns Universitet.

Kongen ønskede at fastholde den lærereform og de kirkeskikke, som var i brug på hans faders tid, og han søgte derfor at balancere mellem de stridende parter – et særkende for dansk kirkestyre. Filippismen blev

ikke gjort fredløs i Danmark, med mindre den nærmede sig kalvinismen. Både før og lige efter kongens død 1588 blev fem bispestole (Roskilde, Ålborg, Århus, Lund og Odense) besat med filippistiske teologer. De var alle dygtige mænd, konservative, fastholdt linien fra Christian III's tid, betonedede kirken som et læresamfund, interesserede sig for visitatser, for pædagogik og humanistiske kundskaber fra den klassiske oldtid og lagde derfor vægt på byens latinskoler.

Jacob Madsen var en af disse fem nye biskopper. Han var nok filippist og kunne tale om »nadverens rette brug«, men ikke kompromisløs i sine synspunkter som sin eftermand, Hans Knudsen Vejle, der 1616 blev afskediget som kryptokalvinist og da også ganske klart havde søgt at fremme de kalvinistiske synspunkter¹⁰.

Visitatsbogen vidner ikke om nogen lærestridigheder. Det omtales, at nogle præster prædikede efter Niels Hemmingsens Evangeliepostil, og en fortegnelse over de bøger, som sognepræsten i Nr. Søby ejede, omfatter en del af Hemmingsens arbejder¹¹. Men biskoppen fremhævede ikke bestemte nadverforståelser, og ved sin tiltræden indskærpede han over for præsterne kongens krav om enighed i kirken, ligesom han forbød dem at diskutere sakramenterne¹².

Den kirkelige administration på Fyn

Med Reformationen 1536 skete der ingen væsentlige ændringer i den lokale kirkelige administration. I Kirkeordinansen (1539) blev der lagt vægt på herredsprovstens administration, som tidligere i senmiddelalderen blev varetaget af herredsofficialen¹³.

Herredsprovstens arbejdsområder kan følges gennem Reformationens Kirkeordinans. Han skulle – som biskoppens medhjælper – indsatte præster i embede, føre tilsyn med kirker og kirkegårde, med præsternes indkomster (»om de ere wel forsørgede«), deres præstegårde og embedsførelse – »Huor retskaffenlig sogne præsterne predicke Euangelium, wdlegge Børnelerdommen, wddele Sacramenterne«. Tilsynet omfattede også kontrol med kirkeværger og i begyndelsen endvidere kirkens økonomi med revision af kirkeregnskaberne¹⁴.

Derimod skete der betydelige ændringer i biskoppernes stilling. Både i kirkelig og verdslig henseende indtog bispeembedet en helt anden stilling end i katolsk tid, idet biskoppen i det væsentlige alene blev gejstlig tilsynsmand. Bispeembedet og den tilhørende ganske omfattende administration med generalofficialen i spidsen blev kraftigt reduceret og frataget de særlige gejstlige retter, og det omfattende bispegods overgik til kongen¹⁵. Som administrativ hjælp havde biskoppen kun »een schriffu-

ere, een karl at sende sit ærinde, een kiøre swend, som kand røcte fire heste«¹⁶.

I Kirkeordinansen står at læse, at »de rette bisper ... kaldes nu icke til nogen ørcheløshed, som saadanne pleye at wære, men til stoert arbeyde«, og bispeembedet forstås som et prædikenembede. Biskoppen skal »paa Latine ... tractere oc lære andre den hellige Schrifft, predicke Guds ord for folcket«. Ikke alene i stiftsbyen, men overalt i stiftet.

Dernæst følger en beskrivelse af hans tilsyn i stiftet:

1. Prædikanterne skal »alle retsindelig oc endrectelig lære Christi hellige Euangelium«. Præsterne skal føre et høvisk levned sådan som Paulus siger til Timotheus og Titus.
2. De kaldede teologiske kandidater skal overhøres flittigt, og ved ordination skikkes den kaldede til tjenesten.
3. Den præst, der ikke tager vare på sit embede, skal biskoppen påminde, advare og straffe, og hvis han ikke bedrer sig, skal biskoppen sammen med lensmanden, provsten og nogle præster afsætte ham fra embedet.
4. Biskoppen skal påtage sig alle samvittighedssager, hvor man ønsker råd af Guds ord, og om nødvendigt spørge »nogle aff de andre Superintendentter eller noger aff de forstandigeste Predickere«.
5. Vel nok den mest tidskrævende og omfattende opgave for biskoppen var, at han én gang om året skulle besøge kirkerne i stiftet, for at »offuerhøre dennom som mand waantroer wdi sin lerdom og styrcke de retskaffene, oc aff Guds ord rette huad der kand wære folck emellom om nogen wrang lerdom«. Endvidere skal han undersøge, hvorledes præsterne, skolerne og hospitalerne »holdes«, og opfordre menighederne til lydighed mod konge og øvrighed. Visitatsen skulle ske sammen med lensmanden, hvilket dog ikke synes at være blevet praktiseret på Jacob Madsens tid¹⁷.

Kirkebygningerne

Tilsyn med økonomi, kirkebygninger m.v. omtales ikke i Kirkeordinansen, som hørende til biskoppens opgave. Det skete først senere i 1600-tallet, at kirken selv fik noget af dette ansvar.

Lensmændene i Fyens Stift var øvrighedens repræsentanter i kirkens ydre forhold. Det blev præciseret med en forordning fra 1582, hvor stiftslensmandens gejstlige jurisdiktion blev fordelt mellem lensmændene i det enkelte stift. Det var herefter lensmandens opgave inden for sit område at tage vare på kirkens økonomi og dens bygninger samt revidere kirkeregnskaberne.

Når Jacob Madsen alligevel – sikkert i god forståelse med lensmændene – fører et omfattende tilsyn med kirkebygninger og inventar, er grunden den, at det mange steder kneb for kirkeværgerne at klare vedligeholdelsen.

Muligvis har kirkernes tilstand været så dårlig omkring hans tiltræden i 1588, at han har påtaget sig dette tilsyn af kirkebygninger og inventar, for derved at kunne medvirke til en forbedring af tilstanden. Men Jacob Madsen kendte sine beføjelser, og henvendte sig til de to kirkeværger, der var valgt af sognet, oftest adelsmanden. Han kunne alene konstatere misligholdelse og henstille til forbedringer. Hjalp det ikke, kunne han gå til lensmanden¹⁸.

I visitatsbogen kan man følge biskoppens besværligheder. Mange kirkebygninger var forfaldne, f.eks. Årslev og Stenstrup, og Søllested og Bregninge kirker var endda grønne af mug indvendig og udvendig. Både Nørre Lyndelse og Sørslev kirker var skønne og i god stand. Den forfaldne Stenstrup kirke blev 1590 hoveddistandsat af herskabet på Løjtved. Der nævnes adskillige eksempler på herskaber, som tog sig pænt af kirkerne¹⁹.

Nogle år senere i 1631 foretog Fyns biskop Hans Mikkelsen (d.1651) og de to fynske lensmænd en undersøgelse af kirkernes tilstand på Fyn efter kongelig befaling, og fandt den overalt meget dårlig. Det var især galt i 28 pastorater, der alene havde et indtægtsgrundlag på gennemsnitlig 26 tiendeydere. Der var tale om en ond cirkel, idet rige kirker måtte låne penge til de fattige, og det gav ingen renteindtægter, og hvad værre var, så kunne lånene ofte ikke tilbagebetales. Således blev stiftets kirker fattigere og fattigere. Selvom det var kirkeværgerne, som blev kritiseret, var det også galt med lensmændenes kontrol. Den overordnede regnskabskontrol foretaget af lensmanden svigtede, for den var blot en talrevision, og ikke et tilsyn med kirkerne²⁰.

På denne baggrund må det siges, at Jacob Madsens ihærdighed nogle år tidligere, som det kan aflæses i visitatsbogen, ikke bar frugter. Undersøgelsen fra 1631 konkluderede, at det var nødvendigt, at kirkens egne folk, herredsprovster og biskopper, selv tog del i tilsynet med kirkens økonomi. Som der står: »Kirkernes regnskaber skulle høres på en vis belejlig tid årlig om muligt, af dem selv som det vedkommer«. Dette tilsyn, hvor kirkeværgerne deltog, har først og fremmest været herredsprovsternes ansvar, omend det tilsyneladende ikke blev taget alvorligt nok. Biskop Hans Mikkelsen og de to fynske lensmænd bemærkede således, at de fandt det »rådeligt, at provsterne skulle og erfare kirkernes bygfældighed i deres årlige visitats efter Ordinansen og derom tilkendegive«²¹.

Ifølge Kirkeordinansen skulle herredsprovsterne årligt foretage visitats. Denne visitatspligt blev indskærpet over for herredsprovsterne på biskop Jacob Madsens tid med udtalelse fra stiftets landemode i 1590: »En gang om året visitere kirkerne med tilsyn«²².

Kirkeinventar

Jacob Madsens visitatstilsyn drejede sig ikke alene om kirkebygningernes forsvarlige tilstand, men også om kirkernes inventar, der heller ikke var i ordentlig stand. I visitatsbogen gav Jacob Madsen detaljerede beskrivelser. Han var særlig på vagt over for katolske levn, såsom krucifiks, monstranser, røgelseskar og sidealtre. De skulle fjernes²³.

Mange altertavler får betegnelsen »skarns Altertavler«, enten fordi de indeholdt upassende helgenfigurer (»Jodutter« – et ord af uvis betydning), og skulle bort, eller også fordi de var i dårlig stand. Jacob Madsen var dog ingenlunde fanatisk. Der nævnes godt 30 tavler med billeder af jomfru Maria, og kun noget under halvdelen gav anledning til overvejende negative kommentarer fra biskoppen, som også tog det med stor sindsro, at altertavler m.m. stadig var der ved næste visitats²⁴. Altertavlen i Ore kirke blev omtalt på følgende måde: »En Skarns Taffle met Jomfru Marie selffridie« d.v.s. Maria sammen med Jesusbarnet og Marias moder Anna. Altertavlen i Ollerup kirke var en »Skarnstavle med nogle Apostle og en stor Compan [starut!] på« – sandsynligvis en helgen. Nogle steder fik kirkerne nye altertavler, således noteres der 1604 i Tanderup en ny tavle med katekismens ord, d.v.s. de ti bud, fadervor og trosbekendelsen²⁵.

Endvidere bemærkes mange nye prædikestole efter reformationen²⁶. Lektorieprædikestole anbragt på et pulpitur tværs over kordøren var ofte brugt som f.eks. i Gestelev kirke²⁷.

Ved Jacob Madsens tiltræden i 1588 stod de fleste døbefonte stadig nederst i kirken eller i tårnet. Men Jacob Madsen var ihærdig med at få dem flyttet til koret nær alteret »på grund af Handlingens Hellighed« (landemodeudtalelse 159?)²⁸.

Nogle steder blev fonten flyttet, om ikke andet så for at få plads til flere kirkebænke til ungdommen bagest i kirkerummet, eftersom de faste kirkebænke var reserveret, som regel således at hver landsby, herunder hver gård, havde sin egen. Stridigheder om rettighederne til kirkebænkene satte sit præg på det fynske kirkeliv²⁹.

I Vor Frue og Sct. Nicolai kirker i Svendborg blev stolene af biskoppen kaldt »Onde«, fordi de var forbeholdt de få, f.eks. adelsfolk, som kunne købe sig til fast siddeplads i kirken³⁰.

Bøger

Af en bogfortegnelse for Baag og Sunds herreder fra 1576 ses, at kirkerne i disse herredsprovstier på nær tre steder havde de forordnede bøger. Men blot 20 år senere vidner Jacob Madsens visitatsbog om et forfald. Af de 43 kirker, hvis bogbestand biskoppen omtaler, havde kun 19 alle bøgerne (Hans Thomissøns salmebog, Niels Jespersens gradual, Chr. IIIs bibel, Kirkeordinansen, Luthers lille katekismus og Peder Palladius' alterbog), og én kirke manglede dem alle³¹. Sandsynligvis har man rettet sig efter påbudet (forordning af 5. november 1569), men har glemt at sikre bøgerne med lænke, som det blev foreskrevet. Et sted var Bibelen stjålet³². To gange indskærpede Jacob Madsen stiftets gejstlige at huske jernlænkerne (landemodeudtalelse fra 1589 og u.å.)³³.

Visitatsbogen rummer også nøjagtige oplysninger, om kirken nu var helt eller blot delvis tækket med bly³⁴, eller hvor mange klokker, der var på tårnet eller på kirketaget³⁵. Han har formentlig videregivet disse oplysninger til konge og kancelli med henblik på ressourcerne i krigstider.

Rejseruterne på Fyn

I sin visitatsbog opgiver Jacob Madsen oftest datoer – og nogle gange klokkeslet – for sine kirkebesøg. Endvidere kan han datere ud fra heligdage. Derved kan rejserne beskrives. Man skal være opmærksom på, at på Jacob Madsens tid brugte man endnu den julianske kalender, som også ligger til grund for kortlægningen af hans rejseruter. Først den 1. marts 1700 blev den gregorianske kalender indført i Danmark³⁶.

Især de første år efter sin tiltræden i 1588 var Jacob Madsens rejseaktivitet særdeles stor. I det vidtstrakte stift, der også omfattede Lolland-Falster og Als, kunne han dog ikke leve op til Kirkeordinansens intentioner med et årligt besøg i hver kirke. I visitatsbogens samlede fortegnelse over de sogne, der hører til stiftet, er Femern også med, men den særlige visitatsbog for øerne er gået tabt, og i den bevarede er der ingen notater, der tyder på, at Jacob Madsen har været på øen³⁷.

Hans foretrukne rejsemåneder på Fyn ligger for det meste i foråret og nogle år ligeledes sommer og sensommer. Muligvis har han om efteråret især rejst på Lolland-Falster og på de sydfynske øer, selvom vi kun har kendskab til hans rejseruter på øen Fyn. I 1595 den 31. oktober noterer Jacob Madsen ved visitatsen i Ringe: »Jeg var paa Tilbagevejen fra Visitats paa Øerne, hvoraf jeg var optaget i 9 uger«.

I det mindste i sin planlægning har han ønsket at kunne foretage fem visitatsrejser om året af forskellig varighed – før påske, mellem påske og pinse, efter pinse med pause midt på sommeren, ved sensommer, og

endelig i efteråret med afslutning lige i starten af november omkring allehelgensdag – »saaledes kan man hvile i den strenge Vintertid«, noterer Jacob Madsen og tilføjer: »Men hvad skal man gøre ved Øerne?«. Den allerførste visitats var i Vigerslev den 4. april 1588, den samme dag Jacob Madsen tiltrådte sit embede. Her måtte kapellanen i biskoppens nærværelse skrifte offentligt, fordi hustruen var gravid før brylluppet. Herefter var han i april-maj på visitats i fynske købstæder, ofte med besøg i nærliggende kirker og sogne. Men den første egentlige visitatsrejse gik til øerne. Den 22. april skrev han til provsten i Nykøbing F. om sin planlagte ankomst. I august 1588 omtaler han, at visitatsen på øerne er afsluttet. Det kunne være besværligt nok med den megen sejlads til øerne. En planlagt tur til Lolland måtte udsættes på grund af voldsom storm, og i 1601 kom biskoppen fra Ærø i stormvejr, hvor han blev så dårlig, at han måtte ligge til sengs i flere dage³⁸.

I løbet af de første par år (1588-90) nåede Jacob Madsen at visitere øerne samt næsten alle fynske kirker³⁹. I årene 1591-93 nedtrappede han sin rejseaktivitet på Fyn. I stedet blev egentlige herredskonventer langt hyppigere. Biskoppen gav således herredsprovsten besked om tidspunkt og kirke, og bad ham indkalde herredsprovstiets præster og degne til konventet⁴⁰. I de følgende år fortsatte herredskonventerne, men samtidig visiterede biskoppen i nogle af sognekirkerne i det pågældende herredsprovsti – sikkert efter behov. Rejserne blev af kortere varighed end de første år. Dog med én undtagelse. For i april måned 1594 foretog han sin hidtil længste visitatsrejse langs den fynske kyst, startende i Nyborg, dernæst til Svendborg, Fåborg og Assens med afslutning på Middelfartegenen.

Visitatserne på Fyn

Visitatsrejserne foregik med hest og vogn, men blev somme tider noget generet af, at hesten blev lam. Jacob Madsen overnattede ofte på herregårde, ellers i præstegårdene og noterede, at i Fraugde var der ingen skorstenstue, d.v.s. ingen varme i gæsteværelset. Bepist blev han selvfølgelig også. Han noterer kuriositeter på sine mange rejser som ved Gudbjerg præstegård en aften i april 1599: »Solen gik til Røste [hvile] blodige rød, Maanen fuld blodige rød gick op«⁴¹.

Gudstjenesten

Ved gudstjenesten kunne biskoppen sikre sig, at alt foregik efter reglerne, og samtidig høre, om præsten prædikede ordentligt. Den danske gudstjenesteordning i 1500-tallet var omfattende og stadig præget af

den katolske messe, selv om den også kan karakteriseres som en salme-gudstjeneste⁴².

Reformationen lagde uhyre stor vægt på, at gudstjenesten skulle være på modersmålet. På Jacob Madsens tid var Peder Palladius' alterbog stadig gældende⁴³.

Filippismen betonedede gudstjenestens og præsteembedets værdighed. Derfor var latin bevaret i introitus og alleluja, og fandtes netop i det graduale, som Jacob Madsens forgænger Niels Jespersen udgav i 1573. Efterfølgeren fulgte samme linie.

Jacob Madsen omtaler også jævnligt præsters og degnes duelighed eller uduelighed i sangen. Om degnen i Ryslinge hedder det: »Gambel, synger ikke Latin rigtig«, mens Herringes degn »Synger godt offertorium, alleluja og det danske«. Degnen skulle også lede menighedssangen, for orgler var yderst sjældne – dog havde Vor Frue kirke i Svendborg »et lidet Posetiuff«. Iøvrigt skulle salmesangen opelske fromheden, og bl.a. derfor indskærpede Jacob Madsen menigheden i Faaborg, at den skulle stå op under de liturgiske salmer: »Aleneste Gud i Himmerig«, og »Vi tro, vi alle tro på Gud« og »Nu bede vi den Helligånd«⁴⁴.

Biskoppen var også på vagt over for ændringer i liturgien. I Søby indlagde præsten en formaningsstale efter Kyrie eleison, og ændrede gudstjenestens forløb før prædikenen. Ganske vist stod formaningens centralt i kraft af tidens filippistiske forståelse, men biskoppen tolererede ingen afvigelse fra liturgien. Han var stærkt fortørnet over, at lensmand Christoffer Walkendorff til Glorup på egen hånd og imod biskoppens og regeringens breve foretog ændringer i »Cæremonier« ved Svingdinge kirke⁴⁵.

Prædikenen

Lige siden reformationen havde prædikenen indtaget en central plads i gudstjenesten, og for filippismen skulle den først og fremmest være belærende.

De prædikener som Jacob Madsen fik at høre på sine visitatser viser i høj grad hen til Niels Hemmingsens skrifter, især hans »Postilla« fra 1561. Men denne afhængighed af postiller var accepteret. Men det var ikke ligegyldigt, hvordan man brugte postillerne. Efter bispesynoden i Antvorskov i 1546 blev oplæsning af postiller forbudt, og efter 1555-synoden i København skulle præsterne ligefrem straffes for denne forseelse. Jacob Madsen synes imidlertid ikke i visitatsbogen at have omtalt eller straffet den slags overtrædelser hos præsterne⁴⁶. Biskoppen nedskrev et kort referat til den prædiken han havde hørt, ofte kun med

kort angivelse af tekst eller tema. Prædikenreferatet i Gudbjerg 1591, 1.s.ef. påske, svarer til Hemmingsens »Postilla«: »Han udlagde Evangeliet, delte det i 2 Dele: 1) Om Ordets Tjeneste og om den kirkelige Myndighed, hvilket han atter delte i 4 Afsnit: 1. Hvilken slags Fred. 2. Hvorledes Christus er udsendt af Faderen. 3. Hvorledes han aandede [paa Disciplene]. 4. Præsternes Myndighed. Ilden Del: om Thomas' Bekendelse«⁴⁷.

Det formanende og moraliserende kom ofte frem, som i referatet fra Egense 1589: »Han talte over Søndagens Epistel, 1.Peter 3. 3 Dele: 1. Dyder som man skal efterligne. 2. Laster som man skal sky og hvorfor. 3. Trøst under det kristne Kors over for Fjenderne«.

Jacob Madsens referater vidner om, at den tematiske prædiken blev foretrukket fremfor den friere tekstbehandling. Denne skematisering, som vi møder i Jacob Madsens referater, viser hen til en opløsning af teksten i hovedpunkter og underpunkter, således at tekstbehandlingen blev overskuelig og pædagogisk.

Dispositionerne kunne virke meget detaljeret, som i Agedrup 1590: »Han talte om Evangeliet [Luk.1]:

1. Hvor vidunderligt Gud Fader og Gud Søn arbejder paa, at Profeti- en om Sønnens Undfangelse kan opfyldes. 2. Om de Prøvelser, der vederfares Maria, og de Forjættelser, der blev givet hende af Engelen. 3. Hvorfor Christus blev undfanget og Frugten af det. I det første [Punkt] var der 6 Underafdelinger: (1) Engelen (Dan.9). (2) Maria [er] Jomfru. (3) Hun skal være af Davids Slægt. (3) [?] Trolovet med en Mand. (4) Hun skal bo i Nazareth, en foragtet By. (5) Maria er overvældet af smerte. (6) Hun er længe ude af sig selv. De tre første Forhold stemmer med Guds Forjættelser, de tre sidste synes at være imod Guds Forjættelser. Guds Almagt maa stilles op imod vor Afmagt. Hvorfor tales der om Marias Sørgmodighed? De børn, som fødtes i Trængselens Tid, dem blev der tillagt Navne fra den nuværende Tid og Lejlighed. Ud af Maris [Kød og] Blod skal der dannes et Menneske, ligesom Adam blev skabt i Paradiset. 2. Christus som Gud skal iklæde sig dette Stof. Konge over Jacobs Hus til evig Tid. (1) Altsaa skal han opstaa igen. (2) Altsaa skal hans lemmer leve, og ogsaa de skal opstaa igen.«

»Godt og fromt« – noterede biskoppen i sin vurdering af præstens prædiken⁴⁸.

I virkeligheden var denne »Tematisk-syntetiske prædikenmetode« udviklet af Melanchton, men overført til dansk kirkeliv med Niels Hemmingsen, og kan altså spores i Jacob Madsens prædikenreferater⁴⁹.

Følger vi Jacob Madsens visitatsrejse marts 1590 i Skam, Lunde og Skovby herredsprovstier, får man indtryk af et meget varieret tekstvalg

i præsternes visitatsprædikener. De ønskede at gøre deres bedste, også i valget af tekst, og de fulgte ikke altid alterbogens perikoper.

I Nr. Nærrå (Hvide tirsdag – 3. marts) brugte præsten Markus 16,14-20 fra Kristi Himmelfartsdag. Biskoppen visiterede Guldbjerg, Sandager, Ejlbj og Meelby sogne (Aske onsdag – 4. marts), hvor der var anvendt gammeltestamentlige tekster (salme 50 og Es.55)⁵⁰.

I Særslev hørte Jacob Madsen en prædiken over 2. Mos. 4, mens epistelteksten til 2.s.ef.påske (1.Pet.2,21-25) var anvendt samme dag (5. marts) i Søndersø. Præsten i Skamby brugte et af Paulus breve (1.Kor.13).

Variationerne var mange. I Bederslev blev der dagen efter (6. marts) brugt en af kirkeårets sidste tekster (26.s.ef. trin. – Matt.11,25-30) og i Norup var valgt en tekst uden for alterbogens perikoper (Rom. 3). En egentlig katekismeprediken kunne også forekomme, som i Otterup (7. marts), hvor der blev prædikeret over 2. Mosebogs 10 bud: »Om det første Bud: 1. Hvad Gud er og hvad det er at dyrke Gud. 2. Hvad andre Guder er og hvad det er at dyrke dem. 3. Hvorfor Gud paabyder dette, naar det er umuligt at opfylde«. Jacob Madsens prædikenreferater giver indtryk af, at katekismen var et hyppigt tema, ligesom boden i øvrigt var det – ganske i overensstemmelse med Hemmingsens skrifter⁵¹. Herefter blev Jacob Madsen ved visitatsen i Skeby kaldt til et sygeleje i Odense. Først søndag den 15. marts 1590 blev visitatsen genoptaget i Østrup og Lunde sogne med anvendelse af søndagens tekst (2.s. i fasten – Luk.15,21-28)⁵².

Mange prædikede for længe, og om præsten i Gudbjerg hedder det: »Lærd i Latin, Græsk, Hebraisk. Indholdet har han, men Stemmen og det andet, som skulde være til Stede, passer ikke dertil. Røsten gaar vd aff Næsen. Gør intet Indtryk, holder altid veret [vejret]«. Da menigheden klagede over hans lange prædikener, noterede biskoppen: »Skal Haffue et Thimeglas«. I virkeligheden var sognefolket ikke så utilfredse med præsten, blot ville de ønske, at gudstjenesten om sommeren højst tog 3 timer. Præsten i Tved må også have holdt lange gudstjenester, for han »Predicet 1 Time. Han lovede at han højst vilde prædike et Kvarter«⁵³.

Biskoppen kunne vurdere stiftets præster ganske kritisk. Det var ikke nok for ham, at prædikanten alene ville forklare teksten: »Han ville forklare Teksten omtrent Ord for Ord, men uddrog ikke nogen Lære«. Der faldt også mange bemærkninger om præstens stemme, ofte ganske morsomme – om den var klar, tenor eller bas o.s.v. Som i Balslev: »Melet fortagis, nar hand hæver Stemmen, som der var et Stycke Kød i Munden«⁵⁴.

I langt de fleste prædikenvurderinger var der både ris og ros, f.eks. i Vindinge, hvor det om præsten bemærkes, at »Han revsede hoffærdige Sæder. Lærd, prædiker godt, lempet sig efter sine Tilhørere; taler hurtigt, spytter noget under Prædikenen«⁵⁵.

Visitatsgudstjenesten blev ofte afsluttet med altergang. Antallet af altergæster var få: »2 eller højst 10«. Der var ikke fri deltagelse i gudstjenestens nadver. Ifølge Kirkeordinansen (1539) kunne man udelukkes fra alterets sakramente. Ved visitatsen i 1589 i Ubberud bebrejdede Jacob Madsen præsten, at han havde glemt »at oplæse fra Prædikestolen, hvem der skulde holde sig borte fra Herrens Bord«, mens præsten i Ryslinge tilsvarende blev rost, da han huskede det. Denne meddelelse, om hvilke forseelser der førte til udelukkelse fra alterets sakramente, skulle gives to gange om året – Palmesøndag og 4. s. i advent⁵⁶.

Sognefolket

Undertiden prædikede biskoppen selv ved visitatsen, og ofte sluttede han med en formanings tale til menigheden, som i Aunslev: »Da Prædikenen var til Ende, holdt jeg en Tale til Sognebeboerne: 1. Taksigelse, fordi de var kommet saa talrig til Stede. 2. Formaning til nidkært at høre Guds Ord, uden hvilket der ikke er nogen Frelse. 3. De skal tage deres Børn med i Kirke...4. De skal sende dem i Skole etc. 5. Spørgsmaal om Stedets præst levede og lærte vel. Dette bekræftede de i fuld Enighed. 6. Det samme med Hensyn til Degnen. 7. Jeg opmuntrede dem til paa deres Side at paaskønne dem. 8. Opfordring til Lydighed imod Øvrigheden og Bøn for den udvalgte Konge osv. og for Fred. Jeg sendte dem hjem med Velsignelse«⁵⁷.

Det forsamlede sognefolk havde ved visitatsen mulighed for at fremføre klager, og de blev netop altid spurgt, om de havde noget at sige præsten eller degnen på. De skulle faktisk give dem et skudsmål. Det benyttede de sig også af, bl.a. til at klage over for lange prædikener, og menighederne fra Søllested og Vedtofte, der var annekterede, kunne strides om, hvem der skulle have den første og hvem den anden gudstjeneste⁵⁸.

Normalt har visitatsen, som godt kunne falde på en hverdag, været varslet i god tid, så sognefolket kunne blive kaldt sammen. I Norup sogn var biskoppen imidlertid »fortørnet, der waar fo Folck i Kirken, kom en effter en anden trunten [dryssende]«. Helt galt var det i Tved i 1589, hvor præsten ikke var til stede og først kom, da biskoppen efter endt prædiken var steget til vogns. Præsten var på det tidspunkt 94 år, og det var desuden snestorm den dag. I Sørup den samme dag mødte slet ingen. Selvom biskoppen forventede præcision, så kunne det være svært, for ure var en sjældenhed. Kun få steder omtaler visitatsbogen et »Segerverk«⁵⁹.

Latinskolerne

Den filippistiske teologi havde stor interesse for det latinske skolevæsen og havde forkærlighed for oldkirkens klassiske humanisme. Enhver

købstad skulle have en latinskole, og som tidligere rektor ved Ribe skole havde Jacob Madsen forudsætninger for at bedømme de fynske skoler, som han visiterede grundigt og hyppigt. I sin visitatsbog er Jacob Madsen særdeles konsekvent, idet druk, forsømmelse, utugt o.s.v. straffes to gange, mens tredje gang betyder bortvisning fra skolen⁶⁰.

Den gejstlige jurisdiktion fremgår af et missive fra 1562, hvori det pålægges stiftslensmand og biskop at afsætte de degne og skolemestre, der ikke opfyldte kravet om at læse, skrive samt synge messen på latin⁶¹. Når talen var om verdslige sager, skulle degne, ligesom præster, indstævnes for verdslige ting, og under sagen skulle de suspenderes fra kaldet⁶².

Ved Jacob Madsens tiltræden var standarden øjensynlig ikke særlig høj. Det siges således om Nyborg skoles 2 lærere: »Unge Niels fra Kværndrup, duer ikke. Anden hører, Knud, en gambel Karl, duer icke«. I særlig grad kontrollerede biskoppen skoleregnskaberne – f.eks. skulle »Jacob Frandsen, Skolemesteren, gøre Regnskab for Skolens Indtægter og Udgifter« i Assens.

Efterhånden blev forholdene vist bedre, og elevtallet steg flere steder til mellem 60 og 100 elever, dog ikke i Bogense, Middelfart og Faaborg, der kun kunne opvise 30-40 elever. Om Middelfart skoles tilstand siges endog: »Det bliver værre og værre«. Derimod noteres 1595 om Svendborg skole: »Vaar 22 i Scholemesterens lexe; meste Parten skrev grammatisk rigtigt«⁶³. På landet skulle degnen undervise børn og unge i katekismus, og biskoppen holdt også øje med denne undervisning. Undertiden var det sognefolket, der klagede over, at degnene ikke passede denne undervisning, der foregik i tilknytning til gudstjenesten.

Visitatsbogen rummer langt flere oplysninger om præster end om degne og skolemestre. Enkelte steder kan de dog være pudsige – som i Ørbæk: »Nels Degen, 70 Aar...er gammel og udtjent« – eller som i Gislev: »Degnen, Nels Knudsen, gammel; siunger genem Nesen«⁶⁴.

Alle sogne, der lå forholdsvis nær en købstad, havde kun en løbedegn, d.v.s. en latinskoleelev, der kom »løbende« på søn- og helligidage, hvis de da ikke holdt en vikar. Adskillige sogne ønskede derfor meget indtrængende at få en sædedegn, som boede i sognet. Men her måtte hensynet til skolernes økonomi vejes op mod hensynet til sognet.

Købstæderne

I næsten alle de fynske købstæder blev pesten 1603-05 en katastrofe – og det mærkedes straks på indbyggerantallet og ikke mindst på elevtallet i latinskolerne. Ved vistatsen i Nyborg skole 1604 måtte biskoppen konstatere, at »Aaret forud havde Pesten bortrevet næsten alle«⁶⁵.

Heller ikke Svendborg gik ram forbi, selvom man der sandsynligvis

havde en større renlighed end andre steder på Fyn. Jacob Madsen, som var meget lægeinteresseret, noterer i 1588, at »Rendestenerne løber met rindende Vand; kommer aff et Berg«. Ofte er rotterne blevet opfattet som de egentlige smittebærere i forbindelse med pestepidemier. De levede af affaldet i gaderne; men hvis vandet skyllede affaldet bort i Svendborgs gader, kan det have dæmpet epidemien, som både i 1602 og 1603 huserede i Svendborg⁶⁶.

Ved visitatser i købstæderne, som foregik hvert år, kom det ofte til forhandlinger mellem biskop og byens borgmestre om latinskolerne. Der var f.eks. tale om lærernes lønforhandlinger, som i Assens, hvor borgmesteren Willum Bang blev beskyldt for, at byens to gode og lærde degne ikke fik deres løn »i tilbyrlige Tiide«⁶⁷.

Velleved og drikkeri havde Jacob Madsen et godt øje til. I Faaborg prøvede han at få afskaffet en gammel skik, nemlig »den Brendvinds Dryck, der drickis nar Brude Folck vies ved Froprædiken, oc Quinder ledis i Kirken«. Barselskvinders kirkegang var en ældgammel skik. Familie og venner fulgte hende til kirke efter gæstfri beværtning i hjemmet. – akkurat som ved bryllupper. Følget mødte ikke altid ædru i kirken.

Biskoppen kom flere gange med henstillinger til borgmesteren i Faaborg. Til sidst lovede borgmesteren at se på problemet, hvis biskoppen sendte en ansøgning. Det gjorde biskoppen så. I Nyborg mødte Jacob Madsen samme uskik⁶⁸.

Det var normaltvis borgmesteren, der håndhævede byens politivedtægt. Derfor var biskoppens henvendelse om problemet med de berusede kirkegængere rettet til ham. Jacob Madsen havde selv i sin tid været med til at udarbejde en tilsvarende bestemmelse i politivedtægten for Ribe. Han vidste, hvad han talte om⁶⁹.

Præsterne

Om præsternes sociale liv er der noteret meget i Jacob Madsens visitatsbog. Han havde meget omsorg for stiftets præster. Præstegårdene kunne være temmelig forfaldne. Biskoppen overnattede i Kirkeby, hvor præstegården var »arm« og hustruen havde »det tarveligt«⁷⁰. I Viby var præsteparret oldinge og præstegården »ilde«⁷¹. I købstæderne kunne man ofte møde præster, som boede i egen bolig eller gård. Embedsboligen var i så fald udlejet. I Faaborg måtte Jacob Madsen konstatere, at kapellanens embedsbolig var »meget ilde bygget«⁷².

Flere præster var temmelig fattige⁷³. Mange havde store børneflokke, ofte gift anden gang. Nogle var fordrukne⁷⁴. En del omtales som syge eller ligefrem invalide, ligesom andre præges af al for tidlig alderssvækkelse⁷⁵.

Præsten blev siddende i sit embede til sin død, og måtte ofte – f.eks.

ved hyppig sygdom – på biskoppens henstilling tage en kapellan af hensyn til menigheden. Biskoppens opgave var i sådanne sager at sørge for nogle ordninger, der tilgodeså kapellanens løn. Det skete ved forhandling med præst og sognefolk – begge parter måtte betale⁷⁶. Præsten i Skamby, hr. Hans var 68 år i 1597 – en »hvidhaaret Olding ... en Søn, hr. Niels er hans Medhjælper«, konstaterede biskoppen. Sønnen efterfulgte sin fader i embedet i 1603. Faderen døde som 80 årig. Han havde i 1597 løjet vedrørende sin høje alder⁷⁷.

Livet i præstegården var præget af familien. Men ægteskabsbrud og hor forekom inden for præstestanden. Blev præsten tiltalt, og var der tale om en verdslig samfundsstraf, blev den næsten altid fulgt op af gejstlig påtale⁷⁸. Mens sagen stod på, var præsten suspenderet fra sit embede. Mange instanser kunne inddrages. Der kunne appelleres til kongen. Men sagerne førte oftest til afskedigelse. Dog skete det mange gange, at de afsatte præster fik forsyndelsen tilgivet ved kongelig benådning og senere opnåede et andet kald⁷⁹.

Kun få af disse sager omtales i visitatsbogen. Om præsten i Øster Hæsingø hedder det: »Her. Hans beleiet et Quindfolck i sin Enckemands Sæde, affbedet hos Regens Raadt aff Fru Heluig ock Brede Ranzou. Hand stod obenbare Schreffte«⁸⁰. Hr. Hans i Øster Hæsingø mistede ikke sit kald, og således kunne det i enkelte tilfælde ende med en formaning og offentligt skrifte – ikke mindst når den lokale adelsmand tog præsten i forsvar.

Familielivet i præstegårdene var i høj grad præget af det med nutidøjne ikke særlig tiltrækkende »konserveringsprincip«. Enken eller datteren blev »bevaret« i embedet, ved at efterfølgeren i embedet som betingelse for kaldsbrevet giftede sig med hende. Der var således tale om fornufspartier, der ikke først og fremmest var dikteret af kærlighed, men af den sociale nød⁸¹.

Man kendte endnu ikke til pensionsordninger, og derfor var de sociale vilkår for en præsteenke ikke gode. Hun var fattig, havde ikke fast ejendom, men alligevel blev hun betragtet som en standsperson. Det højeste enken fik i landsognene var nådesåret, d.v.s. embedets indtægter det første års tid efter præstens død, som der står skrevet i Kirkeordinansen (1539). Meget få forstod at klare sig alene. En enke havde dog i Assens oprettet en butik. Nu klagede borgerne i 1593 til biskoppen: »hun bruger for stor Handel«⁸².

Enkens forsørgelse var afgørende for valget af præst, og derved blev det ofte sådan, at det ikke var den dygtigste kandidat, som blev valgt til embedet. Men »enkekonservingen« fortsatte med at være et væsentligt indslag langt ind i 1700-tallet⁸³.

Om en præsteenkes ægteskab med den nye præst i sognet Middelfart skriver biskoppen i sin visitatsbog 1595: Den nye præst »Hr. Sone, drucket met Hr. Eiler. Hustruen fik af mig 1 Skrabe, hun skulle tage vare paa hendis Rock, icke paa Steffning at vdgiffue«⁸⁴.

Når Jacob Madsen var på visitats, blev han beværtet i præstegårde, og ikke sjældent taler han om præstefruen, som en god husmoder og om den fine frokost. Ofte gør han notater om præsteparrets ægteskabelige forhold. Ikke overraskende noterer han flere gange, at præsten er voldelig over for sin hustru, og i sådanne sager må biskoppen mægle. Ligeledes har han en fin fornemmelse for, når hustruen styrer. Nogle gange betegnes præstefruen ligefrem som ond og hård over for en skikkelig præst – som biskoppen kunne have medlidenhed med⁸⁵.

Konventer

Præsterne i et herred samledes jævnligt til konventer. Tilbage til reformationstiden kendtes til konventer, de såkaldte kalenter, en arv fra den katolske middelalders gejstlige broderfællesskab. Her var tale om mere selskabelige konventer, hvor vægten ikke alene var lagt an på faglige drøftelser, men også på bordets glæder⁸⁶. På konvents møder skulle provsterne bekendtgøre de landemodebeslutninger, som var sket på stiftets landemode⁸⁷. I Sjællands Stift søgte biskop Peder Palladius at fremme konvents møder. Præster og degne skulle sammen tale om embedsmæssige og personlige sager, ligesom de skulle hjælpe hinanden med at holde fast i den evangeliske lære og ceremonierne, d. v. s. kirkens ritualer. Uden at det var kongens hensigt at skabe et synodevæsen med indflydelse på kirkestyret, blev der i tiden efter reformationen afholdt både bispe-synoder, stiftssynoder (landemoder) og provstisynoder (konventer)⁸⁸.

I den fynske biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604 omtales konvents møderne. Jacob Madsen deltog i herredskonventerne. Han ligefrem indkaldte til herredskonvent, når han var på visitats eller når han sammen med præsterne skulle vælge ny provst⁸⁹. På hans tid har de gamle kalentemøder formentlig udviklet sig alene til selskabelige møder med deltagelse af præsternes hustruer, mens de egentlige herredskonvents møder, der eventuelt kunne foregå samme dag, synes at være blevet holdt særskilt – i det mindste når biskoppen deltog. Jacob Madsen omtaler begge former for møder, og deltog altid på sine visitatsrejser, omend han var kritisk over for de selskabelige kalenter⁹⁰.

I Vends Herred var man så heldige, at udgifterne ved et kalente blev dækket af et gavebrev af 1446 fra Otto Skinkel til Ivernæs (Wedelsborg). Dette gavebrev lød på indtægterne fra nogle gårde i Asperup sogn. Ved et kalente i Nørre Åby i august 1601 blev der serveret 15 ret-

ter mad for Vends herreds provstis præster. Det fik biskoppen, der var med, til at reagere: »Jeg skændte på Præsterne og deres Hustruer. De lovede, at det ikke skulle ske oftere«⁹¹.

Biskoppen fik nu udvirket, at en del af kalentegodsets indtægter skulle gå til skolemesterens løn i Middelfarts latinskole, sådan som det allerede tidligere var blevet bestemt i forgængerens, Niels Jespersens tid. Men den beslutning var blevet ignoreret af herredets præster⁹².

Et andet sted gik det dog så beskedent til, at biskoppen blev overrasket. Under Hundstrup ved Skam herredskonvent noteres i visitatsbogen, at præsterne tog hjem uden frokost⁹³.

De steder i visitatsbogen Jacob Madsen omtaler forhandlingerne på et herredskonvent, har sikkert ligget nær biskop Peder Palladius' anvisninger i hans »Formula Visitationis Provincialis« fra 1555 – dog med det forbehold, at vi kun ved, hvordan konventsmødet har foregået, når biskop Jacob Madsen var på visitats. Der har formentlig været overensstemmelse i forbindelse med det særskilte møde, hvor biskoppen ifølge Palladius' anvisninger overhørte præsterne og degnene⁹⁴.

Her kan nævnes hovedpunkterne fra denne forhandling ved herredskonventet på Jacob Madsens visitats i Faaborg 1599:

»1. Om Præstegerningen. 2. Paamindelser om theologisk Studium. 3. Om ensartede Kirkeskikke. 4. De maa ikke befatte sig med borgerlige Erhverv. 5. De skal vogte sig for lange Prædikener og følge Ordinansens Ordlyd. 6. Efter endt Prædiken skal de forklare Katekismen efter Luthers Anvisning. 7. De skal opfordre Sognebeboerne til, at de paa Helligdagene sender deres Børn til Degnene til Undervisning i Katekismens Lærdom. 8. Sædedegnene skal betale Korn til Skolen. 9. Der bør være Broderkærlighed imellem dem. 10. De skal tilskynde deres Tilhørere til flittig Bod, (1) fordi vi leve i de sidste Tider. (2) Det store Tryk i alle Forhold. (3) De høje Priser paa Levnedsmidler; det knappe Fiskeri. (4) Det ringe Udbytte af Skovene. (5) Krigsrygte osv.«

Ved denne lejlighed har Jacob Madsen holdt en tale på latin til herredskonventets præster og degne, og det er sandsynligt at flere af de ovennævnte punkter har indgået i hans tale på herredskonventet i Faaborg i 1599⁹⁵.

Det var faglige drøftelser og embedsforhold, der var det centrale. Forhandlingerne kunne også dreje sig om et provstvalg, som i Vends herred på konventet i Fjelsted 1593. Biskoppen ønskede hr. Ejler fra Asperup, men det var provstiets præster imod, og så blev hr. Sone fra Middelfart valgt som et kompromis. Men Jacob Madsen var ikke helt tilfreds med sin nye provst, dels fordi han førte sag mod borgmesteren i Middelfart, en sag som over i købet kom for lensmanden, dels var han ikke særlig pligtopfyldende som provst. Herredets præster klagede på

konventet i Indslev (1597), hvor provsten var fraværende. Man havde ikke fået landemodeakten i to år. Provsten fik en påmindelse⁹⁶.

Domstole

Ofte blev disciplinærsager taget op i konventerne. Kun få gejstlige sager findes. Med Kirkeordinansen (1539) siges det, at »om werdzlige sager om iord, agger, eng og giæld, da skal hand [præsten] tale hannom til, til herredzting og landzting«⁹⁷. Endvidere står der i Ribe-artiklerne (1542), at herredsprovsten altid skulle forsvare menigheden – præsten stod alene, hvis da ikke den lokale adelsmand (kirkepatronen) hjalp⁹⁸. Fra 1555 var det sådan, at ved anklage og proces skulle præsten suspenderes fra sit kald. Pådømmes en præst i uærlige sager såsom mord, tyveri og voldtægt, skulle han afsættes fra embedet af biskop og lensmand⁹⁹.

Et eksempel er præsten i Rønninge-Rolfsted, Lykke Jensen, der fik en tremarksbøde på herredstinget for ulovlig skovhugst i præsteskov. Sagen blev indstævnet for provsten, der ganske i overensstemmelse med landemodeudtalelse fra 1598 henviste denne såkaldte »uærlige« sag til lensmand og biskop, og de afsatte Lykke Jensen fra embedet. I visitatsbogen omtales Lykke Jensen i øvrigt som en yderst trættekær person¹⁰⁰.

Kun to alvorlige sager for forseelser ved dåb og nadver er omtalt hos Jacob Madsen. Den ene sag, der var rejst af sognefolk – herunder den lokale adelsmand – var mod præsten Jørgen Jespersen i Svindinge. Herom læses i visitatsbogen: »Aar 1591, den 10de April, Leffuerdag for 1ste S.e. Paaske, bleff Hr. Jørgen Jesperszøn i Svindinge dømt fra Kallet aff mig og Prousten, Hr. Sone Hanszen, i alle Herrits Præsters neruerelse i Øxendorp Kirke, for hand haffde forglempt at læse offuer Børnen, nar de baris i Kirken, effter Ordinansen; christnet dem for Thenesten vdj 1 eller 2 Fadders neruerelsze oc ville iche teffue [vente] effter flere; og iche gjort thet mellem Epistelen oc Evangelium; dog døbt dem i Naffn Faders, Søns og Hellig Aands. Disligeste iche lest Formaningen til dem, som vilde anamme Sacramentet af Manualen [alterbogen]«¹⁰¹.

Det er bemærkelsesværdigt, at visitatsbogen rummer så få alvorlige forseelser. Det var ellers skik at henlægge sager til biskoppens afgørelse, når han kom på visitats¹⁰².

De sidste år

År 1600 måtte Jacob Madsen aflyse sin visitats på Lolland på grund af pesten, som især ramte kystbyerne – også på Fyn. Tiden var præget af sygdom og krigsrygter – »i denne farefulde Tid«, som Jacob Madsen udtrykte det. Pestepidemien nedsatte biskoppens rejseaktivitet betyde-

ligt. Alderen kan også have spillet en rolle. Han var 62 år, dengang en høj alder. Alligevel er han i 1604 på rejse i maj-juni og i juli-august. Han besøger købstæderne med de omliggende sognekirker, ligesom han er på flere endagsbesøg på Midtfyn¹⁰³.

Sin sidste egentlige visitatsrejse afsluttede Jacob Madsen den 13. maj med herredskonvent i Nørre Broby¹⁰⁴. Notaterne i visitatsbogen er her- efter meget få. Han holdt det sidste kalente i Sønderød den 18. jul 1604. Det sidste notat er fra et møde i Odense den 8. november 1605. Jacob Madsen døde i Odense den 24. september 1606.

Han kom 18 år tidligere til et stift og et embede, som han intet kendte til, men han formåede at hævde bispeembedets myndighed – både i overensstemmelse med tidens herskende teologiske retning, filippismen, der i høj grad hævdede læreembedets og dermed bispevisitatsens betydning, og i kraft af sin personlighed, sin menneskekundskab og sin juridiske og nidkære forvaltning af bispeembedet.

Noter

1. Øllgaard, H. Biskop Jacob Madsen i »Fynske Årbøger« 1942, s.286-88, 301. »Kirkeordinansen 1537/39«, 1989, ved Schwarz Lausten, M. s.238ff. (Herefter forkortet: ordinansen). Jf. Rørdam, H.F. Bispevalget i den danske Kirke fra Reformationen indtil Enevælden i »Ny Kirkehist. Saml.«, bd.VI, 1872f., s.82.
2. Øllgaard, H. »Fynske Årbøger 1942, s.288-93, 319-22. Vedr. biografiske oplysninger om biskop Jacob Madsen henvises til litteraturfortegnelsen i »Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604«, s.357f. (sidehenvisninger refererer alene til den nyeste udgave, 1995, ved Riising, A. og Rasmussen, J.). Endvidere til Personalthist. Tidsskr., 16 rk. 5.bd., 1977.
3. »Fynske Årbøger« 1942, s.291-93.
4. Ordinansen, s.228f. »Fynske Årbøger« 1942, s.285 ff. Visitatsbogen s.44.
5. »Danske Kirkelove« 1536-1689, 1883ff. ved Rørdam, H.F. (Herefter forkortet DKL), bd.II, s.443f, 454, 478.
6. Visitatsbogen s.229.
7. Ibid, s.201. Aarup, K. og N. Glimt fra Jacob Madsens visitatsrejser 1588-1604 i »Fynske Årbøger« 1991, s.27.
8. »Fynske Årbøger« 1991, s.30. Visitatsbogen s.29.
9. Grane L. Om nadversyn i »Confessio Augustana«, 1976, s.89ff.
10. Kornerup, B. Filippismens magtperiode (1569-1617) i »Den danske Kirkes Historie«, bd.IV, 1959, s.135-65. »Fynske Årbøger« 1942, s.290, 301-02. Jf. nadverens »rette brug« i visitatsbogen s.209f., 240f.
11. Visitatsbogen, s.57, 105, 208, 276. Jf. Nr. Søby-præstens bogfortegnelse, visitatsbogen, s.81 (alene med i udgaven fra 1995).
12. »Fynske Årbøger« 1942, s.303.
13. Dahlerup, T. Det danske Sysselprovsti i Middelalderen, 1968, s.49f., 61, 209-15, 226f., 288f., 291. Endv. Dahlerup, T. Viborg Stifts Officialer, »Kirkehist. Saml.«,

- 7.rk, bd.IV, 1960f., s.185-95. Jf. kort oversigt: Rasmussen, J. Provsti og administration i Odense Stift i middelalderen, »Fyens Stiftsbog« 1990, s.11-14.
14. Ordinansen, s.226f. Endv. Dahlerup, T. Op. cit., 1968, s.321-23. Jf. Schwarz Lausten, M. Biskop Peder Palladius og kirken 1537-1560, 1987, s.142f.
 15. Dahlerup, T. Op.cit., 1968, 355. Endv. Dahlerup, T. Studier i senmiddelalderlig dansk kirkeorganisation – generalofficialatet i Roskilde, 1963, s.119-25, 162f., 171f., 188f., 195-99. Jf. »Fyens Stiftsbog« 1990, s.12-14, 17f.
 16. Ordinansen, s.218f.
 17. Ordinansen s.188ff., 218ff., 222f., 227. Endv. DKL., bd.I, s.198, 240, 303f. Jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.144f. og især s.154ff om Peder Palladius' retningslinier for visitatser, hvor der ligesom ved Jacob Madsens visitatser lægges stor vægt på de ydre forhold: kirkebygningen og kirkeinventaret.
 18. Der henvises til sagen i Sdr. Nærå – Visitatsbogen, s.69. Endv. om kirkevæger, Ordinansen s.212. DKL., bd.I, s.14. Om forordn. af 19. juni 1582, DKL. bd.II, s.335-37; jf. bd.II, s.356f., 401f., bd.III, s.294.
 19. Visitatsbogen s.70, 74, 211, 216, 238, 277, 285, 300, 309.
 20. Scheller-Nielsen, B. Fyns Stift 1588-1643, »Kirkehist. Saml.«, 1975, s.87-91. Jf. »Fyens Stiftsbog« 1990, s.8ff.
 21. Ordinansen s.212, 218ff., 226f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.88, 91.
 22. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.91. Ordinansen s.226f. DKL., bd.III, s.296f.
 23. Visitatsbogen s.82, 143, 156, 311, 312f., 317, 318, 331.
 24. Visitatsbogen (om sidealtre), s. 153f., 205, 278, 280, 335, 339; (om altertavler) s.60f., 162, 168, 212, 280, 299, 324, 329, 345, 337(måtte ikke fjernes for herskabet). Endv. Lillie, L. Biskop Jacob Madsen og billederne. »Fynske Årbøger« 1990, s.20f., 26ff.
 25. Visitatsbogen s.212, 278, 314.
 26. Visitatsbogen s.61, 76, 84, 151, 156, 163, 177.
 27. Visitatsbogen s.252, 259, 261, 275, 280.
 28. »Kirkehist. Saml.« 1975, s. 93. Visitatsbogen s.152, 156, 157, 169, 170, 174, 177, 333, 343.
 29. Visitatsbogen s.151, 154, 197, 330, 334.
 30. Visitatsbogen s.177, 194.
 31. Visitatsbogen s.102, 150, 169, 177, 179, 181, 184, 187, 263, 336, 346; (bogliste over Bjerger og Hindsholm herred) s.150.
 32. Visitatsbogen s.284.
 33. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.94. DKL., bd.II, s.135ff.
 34. Visitatsbogen s.137, 131, 308, 330, 333, 341, 345.
 35. Visitatsbogen s.231, 238f., 245, 259, 332, 333, 335, 342, 343, 344, 345; (fortegnelse over beslaglagte klokker i 1528) s.29-32.
 36. Forinden var flere katolske europæiske lande gået over til den gregorianske kalender, som er opkaldt efter pave Gregorius XIII, der i 1582 bestemte, at man fra torsdagen den 4. oktober gik over til fredagen den 15. oktober – en forskydning på 10 dage. Ligeledes må man være opmærksom på, at før forordn. af 20 oktober 1770, der afskaffede flere faste helligdage, var der en lang række: Hellig tre kongers dag, 6. januar – kyndelmisse, 2. februar – Maria bebudelsesdag, 25. marts – 3.påskedag – 3.pinsedag – Skt. Hans dag, 24.juni – Fruedag, Maria besøgelsesdag, 2. juli – Skt. Michaels dag, 29.september – Alle helgens dag, 1. november – Mortens dag, 11. november – 3. juledag. Bauer, R.W. Calender for Aarene fra 601 til 2200, 1971, s.1ff., 8, 98ff.
 37. Ordinansen s.227. Om Femerns tilknytning til stiftet, se Lausten, M. Schwarz. Peder

- Palladius, 1987, s.377. Endv. Riising A. og Seidelin M. Biskop Hans Mikkelsens dagbøger 1626-41, 1991, s.27.
38. Visitatsbogen s.29, 44. Vedr. rejserne på Lolland-Falster og på de sydfynske øer. s.181, 198ff. kgl. befaling og indberetning (8/9-1589) vedr. Als og Ærø af L. Brockenhus og Jacob Madsen, Rigsarkivet, Håndskriftssaml. V.Q. 78 og T.K.I.A: A (-1670). 98 (II).
 39. Undtagelserne er få: Rynkeby, Ullerslev, Flødstrup, Højrup, Søllinge og Skellerup. For 4 sogne: Skellerup, Søllinge, Sdr. Højrup og Ullerslev er der ingen notater om visitater, men det kan enten skyldes, at nogle blade er faldet ud, eller at visitaterne dér er blevet indført i den lille visitatsbog. Se kort over rejseruterne, Rasmussen f. Årbog 1994 for Svendborg og Omegns Museum, 1995, s.60-61.
 40. Visitatsbogen s.44.
 41. Visitatsbogen s.188, 286, 345; (skorstenstue mangler) s.82.
 42. Visitatsbogen s.15. Ordinansen s.166ff. Pedersen, A.F. Nørager, Gudstjenestens teologi, 1969, s.186-88. Endv. Sørensen, S. Kirkens liturgi, 1969, s.62-76.
 43. I de nuværende alterbøgers 1. tekstrække går perikopen, d.v.s. udvalget af læsestykker, tilbage til oldkirken og er forholdsvis fælleskirkelig. Denne perikopesamling var grundlaget i Peder Palladius' alterbog, som udkom i flere oplag frem til 1669. Dog medtog man fra 1580 kun én kollekttrække, skrevet af Veit Dietrich, som stadig er gældende.
 44. Visitatsbogen s.175, 182, 232.
 45. Visitatsbogen s.172f., 302.
 46. Visitatsbogen s.276: »Han udlagde Teksten om Nadveren efter Niels Hemmingsen«. Vedr. præsters afhængighed af postiller. Ordinansen s. 176 med no.90; jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.67. Om prædikenens indhold, Ordinansen, s.158-60; jf. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.64ff.
 47. Visitatsbogen s.187. Lindhardt, P.G. Til belysning af Niels Hemmingsens indflydelse på dansk prædiken omkring 1600. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.135.
 48. Visitatsbogen (Agedrup) s.155; (Kværndrup) s.209; (Egense) s.213. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.144f.
 49. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.131-45.
 50. Den 4. marts var i 1590 Aske onsdag, som har sit navn fra den katolske tid. Med aske tegnes et kors på panden, tegnet på bod.
 51. Visitatsbogen s.119. »Festskrift til Jens Nørregaard«, 1947, s.140-42.
 52. Visitatsbogen s.113ff., 127ff., 263ff.
 53. Visitatsbogen s.186-88, 204f.
 54. Visitatsbogen s.74, 78, 101, 156, 178f., 274, 278, 282, 323; (Marslev) s.156; (Balslev) s.335.
 55. Visitatsbogen s.107.
 56. Visitatsbogen s.56, 175. Ordinansen s.193f.
 57. Visitatsbogen s.91; (Lunde) s.123.
 58. Visitatsbogen s.300f. Endv. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.156 – også her skal menigheden udspørges om præst og degn.
 59. Visitatsbogen s.122, 204f.; se i øvrigt s.63, 194, 206f., 242, 285.
 60. Visitatsbogen s.296. Se i øvrigt s.107, 144, 233, 248.
 61. Ordinansen s.202f., 206, 227. DKL. bd.II, s.69f.
 62. Ordinansen s.226f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.75. Visitatsbogen s.247.
 63. Visitatsbogen s.91f., 198, 293ff., 327.
 64. Visitatsbogen s.102, 183.

65. Visitatsbogen s.99, 149, 202, 328.
66. Visitatsbogen s.191f. »Fynske Årbøger« 1991, s.23f.
67. Visitatsbogen s.290; jf. s.145.
68. Visitatsbogen s.93, 233.
69. »Fynske Årbøger« 1991, s.21f.
70. Visitatsbogen s.207.
71. Visitatsbogen s.162f.
72. Visitatsbogen s.133, 143, 162f., 277.
73. Visitatsbogen s.78, 212, 329.
74. Visitatsbogen s.183, 214, 274.
75. Visitatsbogen s.101, 104, 121, 202, 243, 316f., 330.
76. Visitatsbogen s.136ff., 186-88, 191, 203, 204, 323, 335.
77. Visitatsbogen s.136ff., 191, 250, 289; (søn af præsten) s.312, 329f.
78. Ordinansen s.226f.
79. Visitatsbogen s.193, 238, 266. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.71f.
80. Visitatsbogen s.248f.
81. Rasmussen, J. Præsteekens vilkår på landet i gamle dage. »Fyens Stiftsbog« 1992, s.68f. Jf. visitatsbogen s.180.
82. Ordinansen s.215f. Visitatsbogen s.292.
83. »Fyens Stiftsbog« 1992, s.71f., 74f.
84. Visitatsbogen s.326, 344f.; jf. s.323f.
85. Visitatsbogen s.122, 160, 225, 231, 267.
86. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.131f.
87. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.125f.
88. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.132ff.
89. Ordinansen s.188. Jf. visitatsbogen s.161f., 325.
90. Begge konventsformer omtales i Danske Lov 1685 (2-16-11 og 12): Provsten skal samle herredets præster, »hvor Modet skal anstillis med Børne-Visitats, Sang og Prædiken, Gudfrygtighed og lærd Samtale....men alle Calenter, Lav og Gilde skulle aldelis være afskaffede«. Herredskonventerne blev fastholdt, mens de mere selskabelige kalenter gled ud.
91. Visitatsbogen s.347. Jf. »Kirkehist. Saml.«, 3.rk., bd.V., 1884-86, s.461-75.
92. Visitatsbogen s.333. Jf. »Ny Kirkehist. Saml.«, bd.VI, 1872-73, s.346-50.
93. Visitatsbogen s.131.
94. Schwarz Lausten, M. Peder Palladius, 1987, s.133-35.
95. Visitatsbogen s.139, 236
96. Visitatsbogen s.325, 328, 334f., 343.
97. Ordinansen s.227.
98. DKL., bd.I, s.203.
99. DKL., bd.I, s.464.
100. Visitatsbogen s.76f. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.64-66. Jf. visitatsbogen s.248f. (præsten slap med offentligt skrifte).
101. Ordinansen s.226f., 228. Visitatsbogen s.171-73. Den anden sag er mod sognepræsten i Vor Frue, Odense, hr. Niels Glad, visitatsbogen s.53f. Endv. »Kirkehist. Saml.« 1975, s.66-68.
102. Visitatsbogen s.52, 54, 94, 95f., 197, 212f.; (kaldssag) s.121f.
103. Note 65. Visitatsbogen s.273.
104. Visitatsbogen s.257.

Zusammenfassung

1588 wurde Jacob Madsen einer von fünf neuen Bischöfen, obwohl seine Anschauungen phillippistisch waren, d.h. von der Lehre Philip Melanchtons beeinflusst, und er war ein Anhänger von Prof. Niels Hemmingsen, in dessen Haus er während seiner Studienzeit verkehrte. Er war aber nicht kompromisslos in seinen Anschauungen. In den Visitationsbüchern schreibt er zufriedene Bemerkungen über die »Evangelienpostille« von Niels Hemmingsen, die einige Pfarrer benutzten.

Obwohl die Finanzlage der Kirche und infolgedessen auch die Kirchenbauten und das Kircheninventar nicht zum Aufsichtsbereich des Bischofs gehörte, waren es trotzdem Sachen, mit denen Jacob Madsen sich laut des Visitationsbuches sehr beschäftigte, weil der Erhaltungszustand der Kirchen nicht besonders gut war. Wenn die nachfolgende Zeit auch zeigte, dass der Fleiss Jacob Madsens nicht besonders ergiebig war, dann sind seine vielen Notizen im Visitationsbuch von Kirchen, Turmen, Dächern und Kircheninventar – hierunter auch reichhaltigen Relikten aus der katholischen Zeit – von grossem Interesse sowohl für die Kulturgeschichte als auch für die Kirchengeschichte. In der Tat haben wir nur wenige Kirchengeschichtliche Quellen aus dieser Zeit.

Ein wesentlicher Teil der Visitation fand in Zusammenhang mit dem Visitationsgottesdienst in der einzelnen Gemeinde statt.

Kraft des phillippistischen Zeitgeistes waren die Predigt und die ermahnende Rede der Kernpunkt des Gottesdienstes. Jacob Madsen notierte oft im Visitationsbuch die Hauptpunkte der Predigt des Pfarrers. Die Visitation endete oft mit der ermahnenden Rede des Bischofs an die Laien.

Nach seinem Amtsantritt 1588 gelang es Jacob Madsen, in den Jahren bis 1590 fast alle fünischen Kirchen und Gemeinden zu visitieren. Von seinem Wohnsitz in Odense konnte er Midtfn erreichen, die längeren Reisen gingen an der Küste entlang, und er besuchte dann die Küstenstädte, wo sowohl Schulen als auch Kirchen jedes Jahr visitiert wurden. Die phillippistische Theologie hatte grosse Interesse am lateinischen Schulwesen.

In den folgenden Jahren deeskalierte der Bischof seine Reiseaktivität auf Fünen. Statt dessen wurden eigentliche Amtsbezirkskonvente viel häufiger. Oft wurden Disziplinarverfahren in den Konventen behandelt. Es ist bemerkenswert, dass das Visitationsbuch so wenige ernsthafte Verstösse vorzeigt.

Jacob Madsen verstand es, durch 18 Jahre bischöfliche Tätigkeit auf Fünen die Autorität des Bischofsamtes zu behaupten.

Skåne stift efter afståelsen til Sverige

Peder Vinstrups opfattelse af sit embede som biskop under »forsvenskningen« af Skåne 1658-1679¹

Af Paul Erik Engelhardt

1600-tallets europæiske historie er kendt som en barsk og blodig tid med konfrontationer nationerne imellem, og den er religionkampenes tid, ikke bare konfessionerne indbyrdes, men også indenfor de enkelte konfessioner var der stridigheder om den rette lære, hvorfor man også af den grund kan kalde dette århundrede for ortodoksiens tidsalder, og på grund af de herskende hårde tilstande kaldte en engelsk diplomat ret rammende tidsrummet for en »jerntid«². De skandinaviske lande, og dvs. tvillingerigerne Danmark-Norge og Sverige-Finland, kom også til at få rigelig del i denne turbulens, som vel kraftigst udmøntede sig med 30-årskrigen i Tyskland, men for disse to nationer kom det først og fremmest til at dreje sig om førsterangen i Norden, og som bekendt endte denne strid med en kraftig svækkelse af Danmark, mens Sverige fik sin tid som europæisk stormagt.

I Danmark er disse kampe mellem de to nationer populært kaldt for »svenskekrigene«, og den begivenhed, som for alvor fik vægtskålen til at tippe til Sveriges fordel og til Danmarks ulempe, var Karl 10. Gustavs eventyrlige march over Storebælts is, der førte til panikfreden i Roskilde den 26. februar 1658, hvor svenskekongens gevinst var alt dansk land øst for Øresund, dvs. landskaberne Skåne, Halland og Bleking³.

Denne afståelse blev naturligvis et alvorligt eksistentielt problem for de fleste skåninger, al den stund at de nu blev en del af et fjendeland, samtidig med at det blev den svenske politikts erklærede mål at inkorporere landsdelenes befolkning, så de »så småningom kunne bringes til lighed med andre svenske undersåtter i tungemål, religion, sæder og manerer«⁴. Nøglen til denne forsvenskning eller uniformitet, som den også kaldes, blev biskoppen over Skåne stift, fordi han sad som leder af kirke- og undervisningsvæsenet over hele det afståede land.

Denne biskop var Peder Vinstrup, sjællænder af fødsel, hans far havde været biskop over Sjællands stift, og da faderen døde, giftede Vinstrups mor sig med efterfølgeren på bispestolen, Hans Resen, der mere end nogen anden var ortodoksiens nærmest enevældige hersker i Danmark. Trods sit imponerende væsen var Peder Vinstrup en lidt mere fleksi-

bel karakter, men i sin teologi var han helt lig sin stedfar og sin lidt ældre kollega Jesper Brochmand. Han havde gået den traditionelle vej med skolegang i Sorø, læst på universitetet, havde rejst udenlands, var en kort tid professor i fysik, men blev derpå Christian 4.'s hofpræst og sjælesørger, og tog doktorgraden før han i maj 1638 blev biskop i Lund, og fik dermed de efterfølgende svenskekrige tæt ind på livet. Han døde i embedet 1679, 74 år gammel⁵. Med dette korte rids af historie og personer, skal det nu forsøges at kortlægge Peder Vinstrups opfattelse af sit embede som biskop, som den udmøntede sig i praksis i de sidste godt tyve år af hans embedstid, der tillige blev de første lidt over tyve år af Skåne som svensk land.

Der er tre vigtige forhold i Peder Vinstrups embedsførelse vedrørende forsvenskningen af stiftet, der trænger sig på. Det ene er tidens statsretsopfattelse, og det vil først og fremmest sige kongetroskaben, herunder forholdet til de svenske myndigheder og deres forvaltning af de erobrede landskaber, det andet er hans forhold til de ca. 200 ansatte præster i stiftet, som nødvendigvis måtte tage bestik af de nye tider, og endelig for det tredje oprettelsen af et universitet i Lund.

I hele det politiske spil om Skåne og skåningernes sjæl har en eftertid i overvejende grad opfattet Peder Vinstrup som en vendekåbe, der på en studs viste sine landsmænd ryggen ved at byde de nye magthavere velkommen⁶, og som første gang manifesterede sig ved en overdådig modtagelse med en tale på latin for Karl Gustav på kajen i Helsingborg den 5. marts 1658, en uge efter at Roskilde-freden var undertegnet⁷. Talen blev – hvad angår knæfald for svenskekongen – kun overgået af et hyldestdigt skrevet af provsten i Malmø Niels Sørensen⁸.

Men Peder Vinstrup har aldrig været en vendekåbe. Den politiske nødvendighed og tidens opfattelse af statsret og den dermed forbundne kongetroskab gør dette lysende klart, og de mål, som han satte sig i forbindelse med de nye tingenes tilstande i hans stift, var dikteret af to af Roskilde-fredens paragraffer, som vil blive omtalt senere.

Tanken om, at kongemagten hviler på undersåtternes samtykke er stort set ukendt for 1600-tallet⁹. Den enerådende opfattelse var, at det er Gud, som er skaberen og opretholderen af de menneskelige samfund, og at det kongelige embede var guddommeligt indstiftet, et kongevalg skyldtes Guds udvælgelse, det kunne man læse i det gamle testamente, og for en katolik fik han magten via det gejstlige embede, for en lutheraner havde han sin myndighed direkte fra Gud gennem arv eller ved verdsligt valg. Derfor kunne han ikke afsættes, og derfor var kongemord en vederstyggelighed. Denne kongens enestående position bliver mere og mere udtalt i løbet af 1600-tallet og ender i Danmark og andre

steder i Europa med enevældens indførelse. Kongens magt var ikke alene den højeste magt, den var uden tidsbegrænsning, og den var ubundet overfor undersåtterne. Indholdet af disse suverænitetsrettigheder var bl.a. at give love, have retten til at udnævne embedsmænd, være øverste dommer, og som det centrale og betydningsfulde i forståelsen af Peder Vinstrup og hans samtid: kongens ret til lydighed fra undersåtterne, der skulle komme til udtryk ved edsaflægning og påfølgende troskab.

Det er den franske statsteoretiker Bodin, der gav disse tanker udtryk og slagkraft¹⁰, og de blev på luthersk grund videreført af en tysker ved navn Henning Arnisæus, som fra 1620 til sin død i 1636 var Christian 4.'s livlæge. Peder Vinstrup har utvivlsomt i forbindelse med at være kongens hofpræst været i kontakt med ham. Det særlige ved Arnisæus er, at han fastslår som en af majestætsrettighederne retten over religion og kirkevæsen, og at han går kraftigt imod retten til at gøre modstand mod monarken, hvis denne modstandsret skulle føre til brud på edsforpligtelsen¹¹. Det blev ikke Arnisæus, men Jesper Brochmand, som i et kæmpeværk (*Universæ theologiæ systema*) fra 1633 satte disse tanker om statens indretning og opbygning på tryk¹². Her gør Brochmand sig til talsmand for, dels at en konge ikke er løst fra eller hævet over lovene, og dels at han ikke alene bliver konge gennem et valg, det kan også ske ved en retfærdig erobring, og det var jo just det, der skete for Peder Vinstrup og den skånske befolkning, nemlig at få en anden konge ved en retfærdig erobring.

Hele dette gods om kongens myndighed er med til at forklare Peder Vinstrups gøren og laden i den nye situation, som hans stift befandt sig i. Tilmed var det hans og sikkert alles opfattelse, at det for Danmark så katastrofale udfald af krigen var en guddommelig straf for dets synder. Det sagde han i sin landemodetale små to måneder senere i april 1658 i Lund domkirke¹³. Han gjorde ikke vendekåbens knæfald for fjenden, men bøjede sig for, at krigen udfald var Guds gerning og bestemmelse.

Kongetroskabens ubrydelighed holdt han til det sidste, ikke blot på grund af tidens statsteori, men også på grund af paragraf 8 i Roskildefreden, hvor det bl.a. hedder, at »alle provster og præster skal følge den biskop, som Kongelig Majestæt i Sverige forordner dem«¹⁴. Denne paragraf er ikke en uskyldig note, som lover kongelig udnævnelse af en biskop, men i virkeligheden en latent trussel om at fjerne den biskop, som ikke var samarbejdsvillig med hensyn til Skånes inkorporering med Sverige. Den danske konge Frederik 3. var klar over dette og forsøgte at få paragraffen lavet om inden fredstraktatens underskrivelse, så biskoppen kunne sidde på livstid, men forgæves¹⁵. Det gør det endnu

mere klart, hvorfor Peder Vinstrup gjorde sig ekstra store anstrengelser for at holde sig på god fod med Karl Gustav. Frederik 3.'s forsøg på at beholde en dansk biskop i Skåne så længe som muligt afspejler tillige, at fra det øjeblik fredstraktaten blev underskrevet, blev det dansk udenrigspolitikens vigtigste mål at hindre eller sinke en forsvenskning af Skåne med henblik på en senere generhvervelse af de tabte provinser.

Allerede da svenskekongen brød freden og genoptog krigen mod Danmark i august 1658 skrev Peder Vinstrup til ham med ønsket om, at »hærskares Gud måtte lyksaliggøre den fornemme og højvigtige krigs ekspedition«¹⁶. At han gik så langt i hyldest til de danskes fjende nr. 1, kan kun skyldes, at han – som mange andre – regnede med det danske riges undergang, og at han i tide måtte vise, at han holdt på den rigtige hest, og Karl Gustavs mistænksomhed var stor. Værre endnu kan det synes, da Vinstrup i april måned i det følgende år (1659) sendte et brev til generalmajor Arvid Forbus¹⁷, som på det tidspunkt havde kommandoen over de svenske tropper i Skåne, hvor han foreslår en regulær folkeombytning, således at skåninger langs kysten skulle flyttes til Sverige, og svenskere skulle bosætte sig i Skåne i deres sted. Den egentlige forklaring på dette mærkværdige forslag skyldtes, at i ugerne før dette brev blev skrevet, var der afsløret en sammensværgelse omkring Malmø, hvis formål var at erobre Malmøhus fra svenskerne bl.a. ved hjælp af landsatte soldater fra København¹⁸. To præster var indblandet i denne sammensværgelse; iøvrigt havde den et utroligt omfang, og adskillige blev fængslet. Vinstrup har sendt forslaget om folkeombytning (som han beder om ikke må blive vist til for mange!), dels for at tage afstand fra dette oprørsforsøg, og dels for at bedyre sin kongetroskab, idet han i slutningen af brevet gør opmærksom på, at han »har det altsammen skrevet af et tro oprigtigt hjerte mod kongelig majestæt, min allernådigste herre, efter min ed og samvittighed«. Ordene »efter min ed og samvittighed« er indholdet af 1600-tallets kongetroskab i en nøddeskal.

Denne kongetroskab fik naturligt nok sit teologiske aspekt, da Vinstrup holdt sin landemodetale to måneder efter afståelsen, idet han her roser såvel Frederik 3. som Karl Gustav som den rette tros vogtere, og han mener, at når ulykkerne alligevel skulle ramme Danmark, så burde skåningerne være taknemmelige over, at de har fået en ligeså evangelisk-luthersk konge som Frederik 3.

Knud Fabricius giver i sit værk »Skånes overgang fra Danmark til Sverige«¹⁹ Peder Vinstrup skylden for i april 1658 at gøre Karl Gustav opmærksom på Hven, så at øen blev en svensk besiddelse. Det er at overdrive Vinstrups betydning i denne sag. Det er korrekt, at biskoppen gjorde sin skyldighed ved at påstå (med dokumenter), at Hven var

skånsk (den har dog altid hørt til Sjællands stift!), men det var udelukkende for at indynde sig hos svenskekongen, at Vinstrup blandede sig, hvad den franske mægler og forhandler Terlon også var klar over²⁰. Imidlertid indgik Hven i svenskekongens territorialkrav til Danmark allerede i september 1657, da han i iltempo havde besat Jylland²¹. Karl Gustav var så meget militærstrateg, at han kunne se Hvens betydning, når Landskrona blev svensk krigshavn, og derfor behøvede han ikke Peder Vinstrup til gøre ham opmærksom på øen²².

At Peder Vinstrup var så imødekommende mod den svenske konge, kan altså alene begrundes i kongetroskaben, og ikke mindre kan det begrundes med, at han på grund af Roskilde-fredens bestemmelse kunne sidde løst i sadlen, hvis han ikke viste sig samarbejdsvillig. Omvendt må det også siges, at svenskekongen, som også var bundet af fredstraktaten (jvf. Brochmands »Systema« var en konge ikke hævet over loven), havde brug for Peder Vinstrup, for dersom biskoppen var samarbejdsvillig, ville det lette bestræbelserne umådeligt i at gøre Skåne til svensk land, for han havde præsternes tillid og hengivenhed, og vrangviljen mod alt svensk ville være usvækket, hvis Vinstrup blev afsat, og dermed ville forsvenskningen blive sinket eller måske umuliggjort.

Men der var en anden paragraf i fredstraktaten, der trak den modsatte vej, og som anbragte Vinstrup i en situation og i en utrolig svær balancegang, som krævede mere end almindelige diplomatiske evner.

Denne anden paragraf gjorde ham bevidst, at han i sit embede for enhver pris ville og måtte kæmpe mod en forsvenskning af sit stift. Paragraf 9 i Roskilde-traktaten siger, at skåningerne uforstyrret og uhindret skal blive ved deres vanlige ret, lov og gamle privilegier og friheder, hvis de ikke strider mod Sveriges fundamentallove²³. Da det kan slås fast, at den danske kirkeordinans ikke kunne stride mod Sveriges fundamentallove, al den stund Sverige og Danmark begge var evangelisk-lutherske riger, tilmed med de samme bekendelsesskrifter, kunne Peder Vinstrup med god ret holde fast ved den danske gudstjenesteordning, dansk sprog, dansk præstedragt, og hvad der ellers hørte til dansk kirkeskik; og som vi senere skal se, lykkedes det ham i væsentlig grad at holde svenske præster ude fra sit stift og – trods forbud herimod – at få ansat danske præster fra den anden side Øresund.

På landemodet i april 1658 løftede Peder Vinstrup to gange en flig af sløret for det, der skulle blive hans fremtidige politik i bestræbelserne på, at Skåne skulle blive ved deres gamle love og rettigheder. Dette landemode var som nævnt det første i Skåne stift efter afståelsen, og for en ordens skyld skal det nævnes, at et landemode er et eller to årlige stifts-

møder for biskop og provster; i Skåne deltog tillige to-tre præster for hvert provsti. Det er klart, at interessen må have været enorm for at høre, hvordan biskoppen ville kommentere de nye tider, og så skal det yderligere bemærkes, at ugen før havde præstestanden med biskoppen i spidsen aflagt ed til den svenske konge »skrevet dem til efter bogstaven«²⁴, som Vinstrup sagde.

I landemodetalen, som blev holdt i domkirken, fremhævede Vinstrup Karl Gustav som en fremragende konge, men også den danske Frederik 3. blev rost, og i den forbindelse udtalte han følgende, som er gået hen over hovedet på samtlige kritikere af den skånske biskop, der har bebrejdet og hånet ham for at være en vendekåbe: *»Det ville for os have været det mest ønskelige til det sidste åndedrag at adlyde vor tidligere konges højlovede magt, hvis det havde behaget Gud. — For naturligvis er gnisterne fra det tidligere undersåtforhold endnu ikke aldeles slukket i os, og de bør ikke nogensinde slukkes.»*²⁵

»Gnisterne fra det tidligere undersåtforhold bør ikke nogensinde slukkes«, det er den poetiske omskrivning af Roskilde-freden, at Skåne uforstyrret og uhindret skulle blive ved sine gamle love og privilegier. Det forstod Peder Vinstrup at leve op til, og det markerede han ved de præsteansættelser, der i årene fremover fandt sted, samtidig med at han bevarede præsteskabets tillid og hengivenhed lige til sin død. At denne politik bragte konfrontation med de svenske myndigheder, som aldrig tabte det mål af syne at ville inkorporere Skånelandene helt og fuldt med Sverige, kan naturligvis ikke undre, og en overgang omkring 1666-67 overvejede svenskerne seriøst at skille sig af med den besværlige biskop (herom senere).

I kampen om forsvenskning eller ej var det skånske præsteskab måske den vigtigste brik i dette spil. Derfor var det indlysende, at en af Karl Gustavs første handlinger efter freden var med øjeblikkelig virkning at forbyde kandidater fra Københavns Universitet at få stillinger i Skåne²⁶. Skåninger, som ville læse teologi, skulle enten tage til Uppsala nord for Stockholm eller rejse over Østersøen til Greifswald nær Rygen, som var en svensk besiddelse i Tyskland. På forskellig vis forstod Vinstrup at omgå dette forbud, men først skal vi se et andet træk, han tog på førnævnte landemode. Her blev der udstedt et monitum, dvs. en bekendtgørelse, hvori det hed, at provsterne skulle sørge for, at kaldede personer, dvs. kandidater til præsteembeder, blev sendt til biskoppen for at blive eksamineret og ordineret og få overleveret en stadfæstelse af kaldet²⁷.

Det kunne lyde uskyldigt, men hidtil havde dansk praksis været, at ligegyldigt hvilket embede, det drejede sig om, så havde enten kongen i regale præstekald, kirkeejeren, dvs. for det meste en adelsmand i så-

kaldt patronelle kald, eller fremtrædende sognefolk i de »almindelige« kald alene retten til at vælge præst. Ved førstegangsansættelser kunne kandidaten blive eksamineret af biskoppen i det stift, han blev ansat. Tilmed fandtes en gammel bestemmelse fra 1606 om, at biskoppen ikke udaf egen tiltagen autoritet og myndighed må befordre nogen til et kald, før sognemændene var kommet med deres udtalelse. Dertil skal så føjes, at udnævnelsesretten, dvs. udstedelse af kollats, lå hos kongens embedsmænd, nemlig lensmanden²⁸. I Skåne blev disse lensmænd efter overgangen til svensk styre afløst af en generalguvernør, som fik sæde på Malmøhus.

Derved blev det den svenske generalguvernør, der skulle udstede kollats ved præsteansættelser, men Peder Vinstrup ville med sit monitum fra landemodet regulært beskære generalguvernørens magt, selv om det stred mod dansk lovgivning, som han ville beholde i Skåne. Men sigtet var det klare at undgå en forsvenskning af stiftet, samtidig med at han kunne få de præster ansat, der havde hans sympati, og undgå dem, der havde hans antipati!

Med denne ansættelsespolitik opstod der flere gange groteske situationer, hvor Peder Vinstrup pådrog sig generalguvernørens raseri; det gjaldt dog ikke så meget den første guvernør, Otto Stenbock, som han stort set havde et godt samarbejde med, men den næste, Gustav Banér, kaldte ham rent ud for besværlig og umulig at have med at gøre²⁹, og Banér så ham gerne afsat.

Der skal gives nogle eksempler. Peder Skov søgte i foråret 1660 Frillested sogneembede i Bleking og fik en såkaldt aprobatsseddel – en slags samtykkeerklæring – af sognefolkene dér, som altså gerne ville have ham, og på den baggrund udstedte Stenbock kollats. Vinstrup var hvidglødende af raseri, fordi ansættelsesproceduren var gået uden om ham. Han skriver til Stenbock³⁰ og henviser til sit monitum, hvor han har befale sine provster, at det ikke kan tilstedes nogen at søge sognekald i stiftet uden biskoppens viden og forskrivelse. Han begrunder det dels med sin myndighed, som han har fælles med Sveriges bisper, og dels med at »*Almuen her udi Landet ehr Sverriges Crone icke vel bevaagen*«, og at »ledige præstekald skal forsynes med personer, som både selv er tro og kan tilholde almuen til oprigtig troskab at bevise Sveriges krone«. Peder Vinstrup henviser altså til kongetroskaben, og netop i tilfældet Peder Skov – skriver han – var der grund til mistænksomhed, for han var født i København og hans bror Mikkel Skov var Frederiks 3.'s generaladjutant, som tillige havde været indblandet i Malmø-sammensværgelsen. Derfor anbefaler Vinstrup sin egen amanuensis Anders Bager til embedet i Bleking. Det lyder altsammen troskyldigt, og Anders Bager fik da

også embedet, men der var bare den krølle ved sagen, at Anders Bager selv var mistænkt for at være svenskfjendtlig, at han havde taget embedseksamen ved Københavns Universitet, og at han ganske vist ikke var født i København, men dog på Sjælland. Men de oplysninger havde Vinstrup overfor Stenbock puttet ind under gulvtæppet.

Vinstrup betragtede sig selv og sit embede som garant, både for at præsteskabet skulle holde troskabseden til den svenske konge og for at bevare dansk kirkeordinans og dansk gudstjenesteordning. Det første viser han i eksemplet med Peder Skov, og i det tidligere nævnte brev til Arvid Forbus (det med folkeombytningen), præciserer han det: »*Jeg har alvorligt advaret præsterne om stor unåde og straf, dersom de ikke efter deres ed findes kongelig majestæt, vores allernådigste herre og konning, tro; og der imod har jeg på kongelig majestæts nådigste behag fortrøstet dem, at dersom nogen af dem befindes i gerningen tro og oprigtig, og al rebellion at forhindre og åbenbare, da skal den efter sine meritter blive beneficeret, særdeles med gejstligt gods*«. Det er det, man kalder gulerods- og stokkemethoden, og han skriver iøvrigt, at han foretrækker gulerodsmetoden.

Men for at bevare dansk kirkeordning, behøvedes rekruttering af danske og dansk-skånske præster, og her ville forbudet mod at ansætte præster, som kom vest for Øresund, og kandidater fra Københavns Universitet blive en hindring. En hindring, som naturligvis var sat med velberådet hu fra svensk side. Men Peder Vinstrup forstod at omgå denne regel. For det første hævdede han, at kandidater, der havde taget eksamen før Roskilde-freden, ikke kunne være omfattet af dette forbud. Det var et synspunkt, der irriterede svenskerne, men med den begrundelse havde Vinstrup i maj 1658 en liste over 22 personer, der skulle i embede i Skåne³¹. Pointen er, at alle fik præstekald, deriblandt Anders Bager. Dernæst kunne de teologer, som var huslærere i Skåne, men som efterfølgende ønskede at komme i embede heller ikke blive udelukkede efter Vinstrups mening, selv om de kom fra den anden side af Øresund. En tredje omgåelse var, at man ikke først behøvede at være huslærer i Skåne, man kunne endda være hjælpepræst, og så siden uden problemer komme i fast embede. Det skete for sjællænderen David Arendtsen Mølensted, der blev sognepræst i Nr. Melby, og senere endog provst for de to gøngeherreder i Nordskåne³². Hans forgænger som provst, Christen Karstensen Fundanus, der iøvrigt fik en ulykkelig skæbne under den skånske krig, er et eksempel på en fjerde omgåelse, som måske var den mest udbredte. Han lod sig behørigt indskrive på universitetet i Greifswald, da han skulle studere, men året efter indskrev han sig på Københavns Universitet og læste færdig og blev uden problemer hjælpepræst

i Kristianstad, for han havde jo efter svensk påbud læst ved et af svenskerne anvist universitet!³³

Sommetider får man det indtryk, at Peder Vinstrup var bedøvende ligeglad med, at den svenske generalguvernør var den rette ansættelsesmyndighed. I Vestre Kärrestoft sydøst for Malmø skulle der vælges præst i 1666, og embedet var almindeligt, dvs. nogle mænd i sognet skulle vælge præsten, og Vinstrup havde sendt nogle kandidater at vælge imellem. Da det trak ud med valget, truede Vinstrup med at sende dem en svensker. Generalguvernør Banér ville naturligvis vide, hvad i alverden han mente med det, fordi den fremgangsmåde jo ikke ligefrem skabte hengivenhed for den svenske nation. Peder Vinstrup svarede udenom med det vanlige argument, at bøndernes kaldsret var betænkelig, fordi det var at befrygte, at almuen var hemmelig utilfreds og igen ønskede at komme under dansk regering, og »der ligger stor magt på, tro præster at have«, derfor truslen om en svensker til embedet, og at han iøvrigt tidligere havde befordret svenske præster. Derudover påberåbte han sig den danske Recess, at han havde ret til at vælge en kandidat efter seks ugers forløb, hvis bønderne ikke havde bestemt sig³⁴. Denne påberåbelse er noget af en tilsnigelse. Praksis i Danmark var, at hvis sognemændene ikke fik valgt præst, fordi de enten var uenige om kandidaterne, eller de forkastede de foreslåede emner, eller to sogne i et pastorat valgte hver sin præst, var det kongen, der skulle bede lensmanden om at vælge præst. Biskoppen havde ingen indflydelse på valget (i hvert fald efter lovgivningen!), modsat i Sverige³⁵. Men just i dette tilfælde hævdede Vinstrup, at den danske lovgivning stred mod svensk fundamentallov, og derfor kunne han som svensk biskop bruge svenske regler. Vinstrup viser her at han var en diplomatisk virtuos, der forstod at jonglere med reglerne for at få dem til at passe i hans eget kram. Desuden er det åbenlyst, at Peder Vinstrup spiller på svensk uvidenhed om dansk lovgivning – så længe det varede! Så skal det føjes til, at præsten, som blev ansat i Vestre Kärrestoft, blev Jens Jensen Arsenius, kandidat fra Københavns Universitet!³⁶

Højdepunktet i forbigåelse af generalguvernøren nåedes et par måneder efter præstensættelsen i Vestre Kärrestoft – det var i juli 1666 – da Vinstrup uden om alle verdslige myndigheder valgte sin egen favorit til sognekaldet i Assarum i Bleking, Blasius Thesmar. Det, som var særligt graverende, og som slog hovedet på sømmet, var, at Assarum var et regalt kald, dvs. at det udelukkende tilkom generalguvernør Banér at vælge og udnævne præst³⁷.

Naturligvis måtte svenskerne reagere på Vinstrups kirkepolitik, som vel nok mest udsprang af kampen for at bevare dansk kirkeordinans i sit

stift, men som for mange andre af også den tids myndigheds- og øvrigheds personer skyldtes det en god portion magtbrynde. I august måned samme år – 1666 – fik han et brev fra formynderregeringen (som regerede på grund af Karl 11.'s mindreårighed) angående hans formodede ulovligheder, som ikke var i overensstemmelse med recessen og kirkeordinansen, at han skulle afgive forklaring angående sin embedsførelse³⁸.

De følgende måneder drøftede man intenst i Stockholm Skånes forhold i almindelighed og Peder Vinstrup i særdeleshed, og det overvejedes seriøst at få ham afsat³⁹. Han blev kaldt »elak svensk«, dvs. ondsindet mod det svenske⁴⁰, og han blev bl.a. anklaget for at holde hemmelige præstevielser i sit hjem, hvad må have været en overdrivelse, men han har måske ordineret præster bag generalguvernørens ryg. Bølgerne har gået højt, men man fik ikke bekvemmet sig til at afsætte Vinstrup, det skyldtes dels de svenske biskoppers modvilje, som var blevet hørt i sagen, og dels at man var nervøs for, at i tilfælde af afsættelse ville Vinstrup rejse til København, og Danmark ville få en »förtaligh penna«, dvs. en bagvaskerpen mod svenskerne⁴¹. Dermed drev den største fare for Vinstrups afsættelse over; men da den skånske krig nogle år senere skyldte hen over stiftet, og Vinstrup på det tidspunkt var svækket af sygdom, mistede han kontrollen over sit stift, og svenskerne indsatte i flere tilfælde i de områder af Skåne, som de kontrollerede, svenske præster, f.eks. i Ystad. Denne ansættelsespolitik var dog også i høj grad dikteret af de skånske præsters udtalte danskhed og dansksindethed.

Ganske vist er der her kun nævnt to-tre tilfælde af præsteskitte, men hovedtendensen er ganske klar: Det svenske forbud mod, at danske og dansk-skånske præster fik embede i Skåne, var nærmest virkningsløst. Klarest blev det demonstreret, da Sten Jacobsen i 1663 overtog sin fars embede i Kågerød ved Sønderåsen øst for Helsingborg. Han var student fra København og havde utvivlsomt stået på volden og forsvaret byen, da svenskerne stormede den danske hovedstad natten til den 11. februar 1659⁴². Det kunne synes utænkeligt, at en mand med en sådan fortid kunne blive præst i Skåne, men det kunne lykkes, så længe Lund stifts biskop var Peder Vinstrup⁴³.

Sammenfattende om præsteansættelserne kan det siges, at i tidsrummet 1660 til 1676 fandt der præsteskitte sted 132 gange, og antallet af indfødte svenskere, som fik embede er så lavt som 9⁴⁴. Et klart udtryk for, at Peder Vinstrups antiforsvenskningspolitik i høj grad lykkedes. Hertil skal siges, at det langt fra må have været attraktivt for svenske præster og teologer at søge embede i Skåne, ikke blot på grund af sproget, men også på grund af befolkningens utvivlsomt kølige holdning til en tidligere fjende.

Når de svenske bestræbelser gik ud på at skabe uniformitet i kirken mellem Sverige og Skåne, er det klart, at spørgsmålet om denne uniformitet blev rejst straks efter fredsslutningen i 1660; der blev ført forhandlinger herom, og resultatet blev nedfældet i den såkaldte Malmø-recess fra 1662. På svaret til svenskerne om inkorporering, svarede den gejstlige stand henholdende, at så længe kongen var mindreårig (Karl Gustav var død i 1660, og sønnen Karl II. overtog først tronen i 1672), skulle man blive ved gammel lov og hævd⁴⁵. Ånden er tydelig Vinstrups, og det blev senere bekræftet af generalguvernør Banér, der endnu engang besværede sig over biskoppen, denne gang fordi denne havde kæmpet for at beholde den danske ordinans »stricte« og »punctuellement«⁴⁶. Resultatet blev, at recessen udformedes med det indhold, at den danske kirkeordinans fremdeles skulle være gældende, men præsterne skulle dog fremover være villige til at forenes med præsteskabet i Sverige i deres sæder, privilegier og konstitutioner.

Forsvenskningen blev altså udskudt, men emnet blev taget op igen i 1670, efter at en ny svensk kommission var rejst gennem det meste af Skåne for at få et indblik i landsdelens forhold og for at tage brodden af den modvilje mod alt svensk, som i de forløbne år var blevet stedse stærkere. Kommissionen foreslog en slags union i kirkeordinans og lov, men den fik af den skånske præstestand med Vinstrup i spidsen et særdeles selvbevidst svar – og atter mærker man Vinstrups ånd: Man var taknemmelig over den kongelige velvilje, at man havde fået lov til at beholde sin gamle kirkeordinans, »*som af Luther selv med flid er gennemset og betroet*«. Endvidere var der ting i den danske ordinans, der ikke uden videre kunne ændres, for det kunne føre til almuens forvirring, selv om det skulle ende med et kompromis mellem dansk og svensk kirkeordning. Men ellers ville man være imødekommende, fordi der trods alt ikke var nogen »reel varietet« mellem de to kirkeordninger, hvis blot denne eventuelle fælles kirkeordning – før den blev trykt! – kunne gennemses af biskop og præsteskab her udi hertugdømmet! Hermed udtrykt i diplomatiske vendinger, at man foretrak at blive ved den gamle ordning⁴⁷. Og så kan man fryde sig over Vinstrups kirkehistoriske viden om kirkeordinansens tilblivelse og hans anvendelse af denne viden i det kirkepolitiske spil. Forhandlingerne om denne fælles kirkereform kom til at gå meget trægt og gik helt i stå med udbrudet af den skånske krig i 1676.

Nogle få ord om universitetet i Lund, som blev oprettet i 1668⁴⁸: Lige fra afståelsen i 1658 havde Peder Vinstrup været optaget af at få skabt en sådan institution i sit stift, hvilket hænger sammen med hans enorme interesse for at få formidlet lærdom ud til både høj og lav i samfundet, og –

hvad der i den aktuelle situation var afgørende – at bevare dansk kultur i Skåne. Fra svensk side var man også interesseret i en læreanstalt, men naturligvis med det modsatte fortegn: at universitetet skulle være et middel til forsvenskning af Skåne. Allerede i juli 1658 sendte Vinstrup et brev til Karl Gustav om sine tanker om oprettelsen af universitetet efter at have haft mundtlige samtaler med ham i marts måned⁴⁹. Han skrev, at det er nødvendigt at få et universitet, ellers skal skåningerne rejse langt for at studere, nemlig til Uppsala eller Åbo, nu da de ikke må læse i København; et eventuelt akademi skal iøvrigt ikke blot være for skåninger, men også for studenter i de svenske besiddelser på den anden side af Østersøen. Lunds beliggenhed er »nær søkanten hos Mare orientale« (i parentes bemærket, så ligger denne søkant 30 kilometer fra Lund). Det er bemærkelsesværdigt og sikkert med velberådet hu, at svenske studenter slet ikke bliver nævnt, læreanstalten skulle først og fremmest være for skåninger, for trods alt måtte det blive et spørgsmål om tid, før tilgangen af kommende præster fra København ville blive effektivt stoppet. Da universitetet blev oprettet fik det både danske og svenske lærerkræfter, men rigtigt forsvenskningmiddel blev det først efter Vinstrups død og efter den skånske krigs afslutning i 1679.

Det er mest på denne indirekte måde, der er talt om i det foregående, at vi møder Peder Vinstrups egen opfattelse af sit embede, men allerede overfor Karl Gustav havde han gjort opmærksom på sin høje stilling, og ved samme konges begravelse året efter, kan vi opleve ham som den magtfulde prælat, der vidste hvilken plads hans embede havde i hierarkiet, idet han i rang krævede sidestilling med ærkebispens i Uppsala med den begrundelse, at Lund bispedømme i middelalderen var det gamle ærkebispesæde over alle de nordiske stifter. Dette krav skabte megen bekymring og ravage i den svenske regering og præsteskab, for de mente, at Vinstrup hørte til betydeligt længere nede på rangstien. Detaljerne i denne strid er vældig morsomme at læse, men Vinstrup fik en plads, som vist nok ikke tilfredstillede nogen af parterne⁵⁰.

I almindelighed fik Vinstrup et meget fint skudsmål for sin embedsvirksomhed. Kommissionen fra 1669-70 fastslog, at Vinstrup var årvågen og påpasselig angående præsternes lære og liv, og at han passede på ikke at promovere nogen til et embede uden at have kendskab til personens levned, kvaliteter, gemyt og kvalitet⁵¹. Det vidste Vinstrup også selv, og han stak heller ikke sin fortjenester under en stol, for i januar 1669 skrev han til den svenske konge: *»Jeg kan underdanigst forsikre Eders kong. maj. at dette stift i min tid er blevet besat med sådanne dygtige præster, at ikke præster i noget andet stift kan overgå dem.»*⁵²

Han var virkelig præsternes mand, og han havde deres fulde hengi-

venhed, de bakkede ham helt op, da han var i de største vanskeligheder både med regeringen i Stockholm og næsten samtidig havde nogle meget ubehagelige stridigheder på Lunds Universitet⁵³. Denne opbakning var afgjort medvirkende til, at han red stormene af.

Selv bakkede han sine præster op, hvor de var i vanskeligheder, også selv om de selv kunne være ret vanskelige. Et enkelt eksempel: I Ystad beklagede folk sig over præstens vilde gebærder på prædikestolen (og han var kolerisk og besværlig), men de fik det svar, at »præster taler højt og lavt efter den natur og manér, som Gud har givet dem, og kristelige og andægtige tilhørere skal give mere akt på ordet, som deres præst prædiker, end på hans gebærder; og at han prædiker had mod synden, skal ikke lastes ham!«⁵⁴ Dermed var menigheden sat på plads.

I forbindelse med dette emne, er det væsentligt at bemærke, at også i forbindelse med den nationale konflikt i Skåne, viste Vinstrup sig som den rette præsternes beskytter og hjælper, også selv om de handlede mod hans politik. De to præster syd for Malmø, der var med i den omtalte sammensværgelse mod svenskerne for at erobre Malmøhus, stod til dødsstraf for brud på troskabseden. De fik uvurderlig hjælp af Vinstrup til Karl Gustavs irritation, og dette kunne have givet problemer for Vinstrup selv i form af mistet tillid hos svenskerne. Naturligvis var Vinstrup indforstået med, at de to præster blev afskediget og skulle have deres straf, som dog blev nedsat til en kæmpemæssig pengebøde, men gennem et bønsskrift til generalguvernør Stenbock fik Vinstrup reduceret bøden; de blev senere løsladt og udvist til Sjælland. De blev præster i henholdsvis Slagelse og nær Stavanger i Norge⁵⁵. En tredje præst fra Bleking, som i grunden var en værre bølge og havde opfordret til snaphaneri, var blevet fængslet; snaphanerne blev henrettet og præsten ført til Malmøhus. Med Vinstrups indstilling til troskabseden, og hvad dertil hører, skulle man mene, at han ikke ville røre en finger for præsten, men alligevel fortalte han Stenbock, at der altid kunne blive en »Paulus af en Saulus«, og minsandten om ikke bispen slap fri⁵⁶! Han blev selvfølgelig ikke præst igen, men dog degn i Kristianstad. En fjerde præst ved Sønderåsen var også mistænkt for oprør mod svenskerne, og Vinstrup erkendte, at han naturligvis skal forhøres, men »dersom han befindes uskyldig, da at måtte dimiteres til sine menigheder, dem udi deres saligheds sag at betro.«⁵⁷

Om disse præster (og her kan vi også medtage samtlige 15 bornholmske præster, der deltog i et vellykket oprør), som havde optrådt imod det nye svenske styre, inderst inde har haft Peder Vinstrups sympati, hvad angår deres handlinger, ved vi selvfølgelig ikke. Det har nok ikke været tilfældet, fordi de i det stykke har været illoyale mod ham og

hans embedsstilling og tillige havde brudt troskabspligten, og Vinstrup var af den slags, der var særdeles sart med hensyn til sin magt og myndighed. Alligevel beholdt han mod forventning og mod odds sin loyalitet mod dem.

Vinstrup kunne revse sit præsteskab, som når han i et monitum fra landemodet i juni 1663 fortæller, at præsterne elsker at føre sig frem bl.a. »med klæders overflødighed ved begravelser og bryllupper og andre gæstebud. Men når skat og tynge skal udlægges, så hører man hos de fleste præster mere om elendighed og fattigdom; men når gilder og gæstebud skal ske, både efter de døde og for de levende, så vil de alle være prægtige og mægtige«⁵⁸.

Han vidste selv, at han havde deres hengivenhed, og derfor kunne han slutte sin landemodetale i juni 1667 således: »Jeg har fundet ud af, at hele det skånske præsteskabs medlemmer har været mig hjerteligt, trofast og oprigtigt hengivent, muligvis med undtagelse af een, som kan forvente Guds retfærdige straf.«⁵⁹

Denne gensidige hengivenhed mellem biskop og præsteskab har utvivlsomt bevirket, at Peder Vinstrups politik mod en forsvenskning af hans stift ved at holde fast ved dansk kirkeordning var nærmest ubrydelig; og så længe han sad i bispestolen var en uniformitet med Sverige i sæder, sprog og i kirkeskik derfor udelukket. Først under efterfølgeren, smålændingen Knut Hahn, kom der for alvor skred i Skånes forsvenskning.

Bilag

Brev fra Peder Vinstrup til generalguvernør Stenbock af 9. januar 1660

Høi-welbaarne Her Grefwe, Rigs Raad
feldtmarskal och General Gouverneur
Højst ærede gode Wen och Santeur.

Efterssom de twende fattige Mænd, Som tilforn waare Præster her udi stiftet, den ene udj Bunckeflod oc Hyllie, den Anden udj Fosie oc Lockerup Selfwe Skrifteligen, och deres bedrøfwede Hustruer mundeligen hafwer Andmodet oc bedet mig, at Jeg wilde intercedere for denem Anbelangendis den store Sum Penge, som de skulle udgifwe oc udlegge for deres store forsseelse, efterat Kongl. Mt. woris allernaadigste Herre och Konning af sin medfødde Clementz oc Mildhed dennem allernaadigst hafwer skienchet deris Lif, som de af den højeste Part Ret-

ferdeligen ere dømbte til at miste; Da hafwer Jeg samme deris Begiering icke kundet afsslage, och derfor understaae mig med denne min skrifvelse at besøge Eders Høj grefl. Excell. bedendis ydmygeligen oc tienstwilligen, at bemt. twende Præsters Ringe formue oc Wilkaar motte anssees, oc den store Penge Mulct, som af dennem fordres, motte formildes; Thi Hans Allesøn, forrige Præst udj Bunckeflod oc Hyllie hafwer paa Nogle faa Aars tid wed Ulychelig tilfald, Nemlig wed tiufwehaand och Ildebrand Mist Sin Formue, Som hand af Kaldet hafde samlet; for to Aar Siden afbrente hans gaard ganske, och moxen alt det som hand hafde, och siden hafver Vel opbyggt Præstegaarden af det Ringe, som han hafde til ofwers, oc af den Ringe hielp, som hand bekom af almuen udj Nogle faa Sogner her udj Stiftet; Af kircherne fich hand aldeelis ingen undssetning, som dog andre Præster tilforn efter Sædvane hafwer bekommet;

Søfren Frandtøn, forrige Præst udj Fossie och Lockerup for nogle faa Aar kom til Kaldet, en fattig Karl, som ingen Formue hafde af Sine Forældre, eyheller af Kaldet Kunde samle, efterdj Samme Kald er meget Ringe, Och sognerne udj den forrige Krig Anno 1643 Blefwe Slet Ruinerede med Præstegaarden, hwilchen hand hafwer opbyggt af hwes det Ringe Kald kunde importere, efterssom och Enchen, Som hand echtede udj Kaldet waar gieldsslagen, saa Creditorer tog fra hende udj Betaling nesten alt det hun hafde;

Hworaf Eders højgreffl. Excell. Self Letteligen Kand ehrachte, at Bemt. twende fattige Mend, fordm Præster, hafwe ringe formue, hwilchet Jeg sandferdeligen Kand testere. Oc derfor Beder ydmygeligen och tienstwilligen Eders Højgreffl. Excell. wilde hos Kongl. Mt. forhielppe dennem til en Redelig(?) och mulig Sum Penge at ehrlegge, med saadan Condition, at dersom det Kand herefter Befindes, at deris Formue er større, end som de nu Bekiender och andgifwes, da skal alt det de eyer wære forbrut til Kongen oc Cronen. Saadan Welgierning wil Gud wisseligen belønne Baade Kongl. Mt. oc Eders højgreffl. Excell. Jeg forsseer Mig til, at Her Feldtmarskal iche fortørnes, fordi Jeg med denne aftvungen Skrifvelse hans Excell. molesterer. Hermed vil Jeg hafwe Eders højgreffl. Excellence, med Sin højwelbaarne Gemaal och Grefinde, Sampt grefwelige Børn, under den Allerhøjjestes trygge Beskiermelsse troligen Befalet, Ynskendis dennem Samptligen et Lychsaligt och Glædeligt Nyt Aar; Lund, den 9. Januar Ao 1660.

Eders højgreff. Excell.
ydmyg oc willig Tiener,
Peder Winstrup D.

Noter

1. Artiklen er med tillem্পninger identisk med ph.d.-forelæsningsen, som blev holdt 22. september 1994 på Københavns Universitet af Paul Erik Engelhardt.
2. Thomas Roe i et brev til statssekretær Cook 12/2-1639: »this age of iron«, i: J.A. Fridericia: Danmarks ydre politiske Historie 1629-1635, 1876, fotografisk optryk 1972 p. 63, fodnote 3.
3. Laursen: Danmark-Norges Traktater, bd. 5, 1920, p. 218ff. Herefter: Laursen.
4. Brev fra den svenske regering til generalguvernør Otto Stenbock i Malmø 23. nov. 1661. Landsarkivet i Lund (LLA).
5. Den bedste biografi er Karl F. Hanssons doktorafhandling: »Lundabiskopen Peder Winstrup före 1658«. 1950. Udgivet med tillægget: »Peder Winstrup som svensk biskop 1658-1679 en utblick«, i skriftserien »Skånsk senmedeltid och renässans«, bd. 3 (herefter: Hansson). En kortere beskrivelse af Kjell Barnekow i: Gunnar Carlquist (udg.): Lunds stifts herdaminne, ser. 2, bd. 1, 1980, p. 103-118. (Herefter: Lsh.)
6. Eksempelvis i »Den danske Kirkes Historie«, bd. 4, 1959, p. 302, samt delvis Knud Fabricius, der dog mener, at hans holdning snarere var præget af »pur egoisme«. Se: Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige (bd. 1-4, 1906-58), bd. 2, p. 122. I det følgende: Fabricius a.a.
7. Provst Sven Knutssons (Knudsen) mindetale over Peder Vinstrup 27. januar 1680, i: Hansson a.a. p. 268ff.: »prolixa oratione latina«.
8. Hansson a.a. p. 395. Fabricius: bd. 1, p.51.
9. En oversigt over tidens statsretsoptættelse findes i Historisk Tidsskrift 1992, hefte 2, p. 301-309: E. Ladewig Petersen: »Statsmagt og magtstat i 1600-tallets Europa«. Endvidere: Jørgen Stenbæk: Ecclesia particularis-respublica christiana. Dansk kirkeretstænkning i 1600-tallet og dens europæiske forudsættninger, i: Kirkehistoriske Samlinger 1975, p. 34-60. Jakob Balling: Den danske Eusebius, i: Kirkehistoriske Samlinger 1980 p. 137-148. Klaus Petersen og Hans-Henrik Rode: Kirke og Stat i 1600-tallet, i: Kirkehistoriske Samlinger 1995, p. 63-100. I det følgende om kongetrokaben henvises også til Knud Fabricius: Kongeloven, 1920.
10. »six livre de la republique« (1576), udgivet på latin i 1586.
11. Hans hovedværk er »De jure majestatis« (1610); det blev udgivet på baggrund af mordet på den franske konge Henrik 4.
12. En gennemgang af Jesper Brochmands forfatterskab i: Kirkehistoriske Samlinger, 2. rk. bd. 3, 1864-66, p. 667-788 ved E. F. Koch.
13. Landemodetalen, som er et referat, i: Hansson a.a. p. 277ff.
14. Laursen, bd. 5, p. 234.
15. Frederiks 3.'s anmodning trykt i: Carl Gustaf Weibull: Freden i Roskilde, i: Historisk Tidsskrift for Skåneland, bd. 3, 1908-09, p. 84. Københavns Universitet anmodede om det samme, i: H.F. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Beskættning og Trængsler i Krigsaarene 1657-60, i: Nyt historisk Tidsskrift, bd. 6, 1856, p.480. Henning Matzen: Københavns Universitets Retshistorie 1479-1879, (1879), p. 91.
16. Fabricius a.a. bd. 1, p. 89.
17. Brevet findes i Universitetsbiblioteket i Lund.
18. Om Malmø-sammensværgelsen og dens følger i: Fabricius a.a. bd. 1, p. 98-130.
19. bd. 1, p. 52. Han har gentaget, hvad der står i: Cronholm: Skånes politiska Historia, bd. 2, 1847, p. 4, der – fejlagtigt – udleder Vinstrups delagtighed i Hvens erhvervelse udfra den franske mægler Terlons dagbog.
20. Memoire de Terlon, i: Adlersparres historiska samlingar, 5. del, p. 33.

21. Lauritz Weibull: *Freden i Roskilde*, i: *Historisk tidskrift för Skåneland*, 1908-09, p. 25ff.
22. Finn Askgaard: *Kampen om Østersøen 1654-60*, 1974, p. 191f.
23. Laursen, bd. 5, p. 234.
24. Fabricius a.a., p. 61. Brev fra Vinstrup til Stenbock 31/3-58 (LLA).
25. Hansson a.a., p. 278.
26. Karl Gustavs memorial (§ 16) af 15. marts 1658, i: Martin Weibull: *Samlinger utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening*, bd. 1, 1874, p. 19. I samme memorial (§ 2) kræves det, at samtlige indbyggere i Skåne Halland og Bleking »uden drøgsmaal« skal tage hylding og aflægge ed (p. 14).
27. Dette monitum i: *Historisk Tidskrift för Skåneland*, bd. 2, 1904-08, p. 324.
28. H.F. Rørdam: *Præstevalget i den danske Kirke, oplyst ved Aktstykker*, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 2. rk., bd. 5, 1869-71, p. 433-484.
29. Fabricius a.a., p. 123
30. Brevet af 3/3-1660 i: *Kirkehistoriske Samlinger* 1990, p.98ff.
31. Listen i LLA. Fabricius a.a. bd. 1, p. 78.
32. Cavallin: *Lunds stifts herdaminne*, bd. 4, 1857, p. 326f.
33. *ibidem*, p. 343f.
34. Brev til Banér 8/2-1666 (LLA); Fabricius a.a. bd. 2, p. 122f.
35. Se note 28.
36. Lsh., Ser. 2, bd. 2, 1948, p. 443.
37. Fabricius a.a., bd. 2, p. 123.
38. Denne anmodning, og den påfølgende storm mod Peder Vinstrup i: Hansson a. a., p. 403ff.
39. Hele denne sag i Hansson a.a. især fra p. 403ff.
40. Udtrykket stammer fra den svenske rigsrådsprotokol 4/9-1666. Sveriges Riksarkiv (SRA).
41. Lsh. ser. 2, bd. 1, p. 115. Hansson a. a., p. 408. Det var nu ikke uvant for Vinstrup at rejse til København, bl.a. fordi hans datter boede dér og var gift med biskop Hans Vandal, og han var tillige en nær ven af dennes forgænger Hans Svane. Hans bøger er også trykt i København, f.eks. den berømte ligtale over adelsmanden Tage Thott, »kongen af Skåne«, trykt i 1666, men holdt i 1658, en måned efter afståelsen, og som indeholdt den berømte bemærkning om, at »han [Tage Thott] døde i den rette tid — at han ikke med harm og bedrøvelse skulle se sit kære fædrelands elendighed. — Han var mere lykkelig end Mattatias, som måtte klageligen sige: —«Hvorfor er jeg født til at se mit folks fordærvelse, — hvor (landet) gives i fjendernes hånd.«[1. Makkabærbog, kap. 2]. Et eksemplar af ligtalen i Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet.
42. Sten Jacobsen står i soldaterrullen over studenternes regiment. I: H. F. Rørdam: *De danske og norske Studenters Deltagelse i Københavns Forsvar mod Karl Gustav*, 1855, p. 164.
43. Lsh. ser. 2, bd. 8, 1961, p. 452ff.
44. Fabricius a. a., bd. 2, p. 137.
45. Om Malmø recess: Fabricius a.a., bd. 2, p. 34ff. Yngve Bogren: *Den kyrkliga försvenskningen af Skånelandskapen och Bohuslän*, 1937, p. 66ff. Selve recessen i SRA. Præstestændens svar i: W. Tham: *Bidrag till svenska riksdags historia, 1845-48*, p. 227ff.
46. Brev fra Banér til den svenske regering 11/2-1666 (SRA).
47. Om kommissionen og landdagen i Malmø 1669, samt præstestændens svar i: August

- Hallenberg: Skånska kommissionen af år 1669-1670 och Skånelands kyrkliga förhållanden, 1907, p. 14ff. Bogren a.a., p. 109, Fabricius, a.a., bd. 2, p. 232ff.
48. Jerker Rosén: Lunds Universitetets historia, bd. 1, 1968.
 49. Brevet i: Samlingar til Skånes historia, fornkunskap och beskrifning, bd. 2, 1871, p. 135ff.
 50. Rangstridighederne i: Hansson a.a., p. 397ff.
 51. August Hallenberg: Skånska kommissionen af år 1669-1670 och Skånelands kyrkliga förhållanden, 1907, p. 50.
 52. i: SRA.
 53. Hansson a.a., p. 413.
 54. Brev fra Vinstrup til generalguvernøren 12/2-1664 (LLA), Lsh ser. 2, bd. 5, p. 447.
 55. Om Malmø-sammensværgelsen: Fabricius a.a. bd. 1, p. 98ff. Om de to præster (Hans Allesen og Søren Frandsen): Lsh ser. 2, bd. 2, p. 193ff og 353ff. Vinstrups bønsskrivelse af 9/1-1660: Se bilag.
 56. Brev fra Vinstrup til generalguvernøren 3/4-1661 (LLA). August Hallenberg: Blekinges Almoge efter Roskilde fred, 1929, p. 216ff.
 57. Vinstrups brev til Arvid Forbus 26/4-1659 (Universitetsbiblioteket i Lund).
 58. Monitum fra landemodet 1663, i: Historisk tidskrift för Skåneland, bd. 2, 1904-08, p. 328.
 59. Hansson a.a., p. 203 med kildehenvisning.

En 1700-tals prædiken om brylluppet i Kana

Af Jens Glebe-Møller

I min afdøde farmoders chiffoniere befandt der sig en samling af 48 prædikener + en ligprædiken fra slutningen af 1700-tallet. Alle skrevet i samme hånd og på papir heftet sammen i oktav-format. De ældste og sirligste af dem er fra 1774, 1777, 1782 og 83, mens resten er fra tiåret 1784-94. Øjensynligt har de fleste af dem været holdt flere gange. F.eks. er prædikenen til 13. søndag efter Trinitatis dateret 1785, 86, 87 og 91. I andre tilfælde som i den nedenfor aftrykte prædiken er der efter årstallet skrevet et tal, som muligvis angiver, hvor mange gange prædikenen er blevet holdt. Prædikenerne er gennemgående konstrueret over et toleddet skema. F.eks. i prædikenen til 13. søndag efter Trinitatis: »1) Hvor vigtig og nødvendig dette spørgsmål er? 2) Hvorledes det bør ske«. Der er naturligvis tale om den lovkyndiges spørgsmål til Jesus i Lukasteksten til denne søndag: Hvad skal jeg gøre for at arve et evigt liv? Svaret er, ifølge prædikenen, at vi skal spørge os selv: »Er også det levned, som jeg fører, så beskaffen, at jeg kan arve det evige liv?«¹ Videre hedder det, at »jo oftere og alvorligere vi stiller dette spørgsmål, desto større vil også vor iver blive i helliggørelsen, desto stærkere vort mod i alle lidelser og fristelser og desto tilforladeligere vil vor trøst i døden blive«.

Denne tidløse opbyggelighed går igennem alle prædikenerne, hvor man kun en enkelt gang finder en henvisning til aktuelle begivenheder, nemlig i den sidste af dem fra 1794. Man kan ikke se, til hvilken søn- eller helligdag, prædikenen er skrevet, men temaet er »Guds nådige skånsel. 1. imod de gudfrygtige og 2. imod syndere«. Det hedder i starten af prædikenen: »Nylig viste Gud sin tugtende og skånende hånd over kongehuset og hovedstaden. De kongelige personer blev frelst fra ildens grusomhed; og mange tusinde af stadens indvånere skulle have fristet den hårdeste skæbne, hvis ej Guds nådige forsyn havde afvendt ildens udbredelse og skånet dem fra den befrygtende (!) ødelæggelse og jammer«. Det er øjensynligt Christiansborgs brand den 26. februar 1794, der her refereres til.

Hvem har nu skrevet og holdt disse prædikener? Ydre og indre kriterier peger på, at forfatteren og prædikanten var sognepræst til Sæby og Gershøj i Hornsherred Hans Hansen Pechmann. Ligprædikenen synes

at være holdt over degnen i Sæby-Gershøj, Ole Hansen Winther, der blev begravet 11. sept. 1790. Og prædikenen fra den 24. okt. 1783 er åbenbart den prædiken, Hans Hansen Pechmann holdt på sine egne og sine medordinanders vegne, da han blev ordineret på denne dag – en uge efter, at han var blevet kaldet til sognepræst i Sæby og Gershøj. Her virkede han så til sin død i 1795. Den 4. juni 1784 blev han viet til Kiersten Liunge, hvis fader »vist« var isenkræmmer i København. De fik en søn og to døtre, hvoraf den ene, Caroline Sophie, blev gift med »amtsvejspikør« (opsynsmand ved vejevæsenet) Laurits Christoffer Worsøe. Deres to sønner fortsatte den teologiske tradition og blev begge præster. Den ene af dem, Valdemar Frederik Carl Worsøe, f. 1830., blev i 1854 gift med Bodil Marie Møller, en datter af digteren Poul Martin Møllers mindre berømte bror, Hans Ulrik Møller, der døde som stiftsprovst over Lolland-Falsters stift. Worsøe var dermed både kollega og svoger til H.U.Møllers søn, P.M.Møller, der var sognepræst i Vesterborg på Lolland, mens Worsøe residerede i Gundstrup på Falster. P.M.Møllers søn, Valdemar Møller, der også blev præst, var formodentlig opkaldt efter sin onkel. Og hans kone – ja, det var min farmoder. Så ad denne vej er pastor Pechmanns prædikener nok havnet i hendes gemmer.

Bortset fra de magre biografiske data, man kan hente i Wibergs præstehistorie², ved vi meget lidt om pastor Pechmann. Vi kan læse, at han blev født i Ribe i 1749 og student fra Ribe Katedralskole i 1766. Samme år kom han til København og blev immatrikuleret ved Universitetet den 29. juli sammen med 138 andre studerende, deriblandt 4 (foruden ham selv) fra Ribe³. 5 år senere, 28. sept. 1771, blev han cand. theol. med et beskedent »non« (contemnendus). Hvad han har foretaget sig, indtil han 12 år senere kom til Sæby-Gershøj, ved vi ikke. I hvert fald har han lejlighedsvis prædikeret (den meget omhyggeligt skrevne prædiken fra 1774 er måske hans dimisprædiken), men da han altså først blev ordineret i oktober 1783, kan han ikke have fungeret som præst. Måske har han, som mange teologiske kandidater den gang, tjent til livets ophold som lærer eller huslærer. I hvert fald har han ikke haft råd til at gifte sig, før han kom i embede.

Ribestudenten, der i 1766 ankom til København, har sandsynligvis boet på Regensen eller på et af de andre gamle kollegier, måske på Borchs Kollegium, hvor to pladser ifølge fundatsen var forbeholdt teologistuderende fra Ribe. Han kunne være identisk med den Johannes Hansen fra Ribe, som var alumne dér fra 1768 til 1773⁴. Teologien har han allerede stiftet bekendtskab med i Ribe, idet den »strengt ortodokse professor« Markus Wøldikes *Compendium theologiæ* fra 1740 og senere var obligatorisk lærebog i de højere klasser⁵. Og i denne bogs par.

353 kunne han læse, hvad han skulle mene om ægteskabet: »Conjugium est societas a Deo instituta et non nisi morte solvenda unius maris et unius fæminæ ad sobolis procreationem et mutuuum adjutorium« (ægteskabet er et samfund indstiftet af Gud mellem mand og kvinde som kun kan afbrydes af døden og som har til formål at avle afkom og være til gensidig hjælp). Ved fakultetet i København har han mødt Wøldikes efterfølger, den ligeledes stokkonservative ortodokse lutheraner Peder Holm⁶ (som i denne periode også var efor for Borchs Kollegium), men da også et par mere interessante professorer som f.eks. Peder Rosenstand-Goiske, der var wolffianer og ikke så nogen modstrid mellem tro og fornuft. Tilsyneladende har Pechmann på dette punkt været mere påvirket af sin skolelærdom og af Peder Holm. I hvert fald handler prædikenen til søndag efter jul 1777 om »Den rette lyst til Jesum. 1) Hvordan får man den? Og 2) Hvori skal man vise den?« Og Pechmann hævder med stor bestemthed, at »man må sige til det menneskelige køns vanære, at man af naturen har slet ingen lyst til Jesum. Han er forhadet og ilde lidt af os i verden«. Men det er nu langt fra en *theologia crucis*, Pechmann lægger op til. Længere fremme i prædikenen skriver han: »Og får vi først ret øjne på ham, finder vi hans person og hele gestalt så indtagende, henrykkende og forundringsværdig, at vi ej vil afse(!) ham«.

En anden professor i Pechmanns tid var Sjællands biskop, kirkehistorikeren Ludvig Harboe. Han underviste naturligvis ikke selv, men ved vikaren Georg (Jørgen) Leth Schiønning, som bortset fra et bryllupsdigt og et par disputatser fra sine studieår intet har publiceret. Tyskeren Johan Andreas Cramer, der var bekendt med digteren Klopstock og mest har gjort sig bemærket som ven af litteraturen, hørte også til blandt de teologiske professorer. Da han i 1769 rykkede op som »*theologus primus*« efter Holm, blev han efterfulgt af Christen Beverlin Studsgaard, om hvem det hedder i artiklen i *Dansk biografisk Lexikon*: »Ved Grev Thotts Protektion blev han i 1769 udnævnt til teologisk Professor i Kjøbenhavn, men viste snart, at han ikke var denne Post voxen. Sygdom og Nervesvækkelse, maaske fremkaldt ved Overanstrengelse i Studering, traadte til, og han maatte forandre Virksomhed« – i 1773 blev han stiftsprovst i Ålborg og senere biskop sammesteds. Nævnes skal også Johan Christian Kall, som var professor i Det filosofiske Fakultet, men også underviste de teologistuderende især i Det gamle Testamente.

Hvad Pechmann har fået ud af sine studieår er ikke let at greje. Men han har selvfølgelig lært at læse sin bibel – der er mange skrifthenvisninger, ikke mindst til GT, i hans prædikener. Han har også lært en or-

todoks luthersk sondring mellem lov og evangelium, som han dog ikke altid kan overholde – jfr. citaterne ovenfor. Og så har han måske af Rosenstand-Goiske fået inspiration til at se, hvordan ægteskabet både er en institution oprettet af Gud selv – og en overmåde nyttig indretning i samfundets eller »selskabets« liv. Den her optrykte prædiken rummer ingen særlige eller særligt interessante detaljer. Der er jo nu engang en protestantisk tradition for at udlægge teksten om brylluppet i Kana som en lovprisning af ægteskabets velsignelser. Men som regel – fra Luther til Brochmand – bliver der dog i prædikenerne lagt vægt på, at ifølge denne tekst udfører Jesus sit første under og beviser dermed sin guddommelighed. Det har selv Rosenstand-Goiske med i *sin* prædiken over den samme tekst⁷.

Hans Hansen Pechmann lader alt det kristologiske fare. Han prædiker for bønderne (og sikkert herremanden med) i Sæby-Gershøj om, hvad der er brug for at indskærpe i det daglige liv og inddrager så måske også lidt af sine egne »daglige erfaringer«. Rationalist i streng forstand har han ikke været. Men som så mange andre præster i 1700-tallet har han været en god repræsentant for det, som Kant i samme periode døbte »den praktiske fornuft«.

Anden søndag efter 3 kong. dag. 89. 2

Overmåde lærerig og trøstelig for alle dem, som lever i ægttestanden, er den beretning, som evangelisten Joh. meddeler os i dagens oplæste evangelium.

Vor højlovede frelser forrettede sit første guddommelige mirakel til bedste for det unge ægtepar i Cana, hvorved han afhjælper deres første mangel, og glæder dem med en rig velsignelse. Så overordentlig også denne omstændighed er, og så lidet ægtefolk nu omstunder må vente tegn og mirakler til at befordre deres jordiske velstand: så ligger dog i denne beretning den lærdom, at Gud endnu stedse åbenbarer sin herlighed i de huse og familier, hvor han kendes og elskes, og at han lader det mindste fattigste husvæsen erfare sine velsignelser. -

Jeg kan derfor ej gøre nogen frugtbare anvendelse af denne beretning for en forsamling der for en stor del består af personer, som lever i ægttestanden eller i det mindste i husstanden. Thi det må være os frem for alting magtpåliggende at vide med overbevisning, at Gud har bestemt sin velsignelse især for denne stand. Og denne overbevisning vil jeg søge at underholde og befordre for eder ved min tale i dag. -

Lad os da eftertænke hvad forsikring vi have om Guds velsignelse i ægttestanden. denne forsikring grunder sig

1. på denne stands natur og beskaffenhed.
2. på de forjættelser, som er den givne.
3. på alle tiders erfaringer.

Når vi betragte ægttestanden efter dens natur og væsentlige beskaffenhed så kunne vi allerede blive overbeviste om, at det fornemmelig er den stand, som Gud har tiltænkt sin velsignelse. Thi

a) er ægttestanden Guds egen anordning. Efter bibelens fortælling fatte han selv den rådslutning, at give det første menneske Adam en medhjælperinde, som skulle være for ham. Genes. 2. Herved forbandt han kvinden med manden, og ham med hende til en selskabelig og fortrolig omgang, hvorved begges fælles glæde og lykke, salighed, og efterkommernes forplantelse skulle befordres. Han havde skullet overlade ægttestanden, ligesom andre stænder og forbindelser, til menneskenes egen vilje og anordning, dersom han ikke havde erkendt, at det var tjenligt at give denne stand en særdeles værdighed ved selv at indstifte den. Og kan man vel tvivle på, at Gud jo og skulle især beskytte og velsigne en stand, som han frem for alle øvrige stænder så særdeles har æret? Skulle han ikke have det kær, som er hans egen gerning? Skulle han ikke sørge for en stands opholdelse, som så åbenbar er hans egen anordning? -

b) Alle øvrige stænders lykke kommer an på ægttestanden.

Ægtefolk udgør en stat i småt, hvorfra udbreder sig velsignelse eller ulykke over andre forbindelser og selskaber iblandt mennesker. Når retskafne ægtefolk med troskab opfylder deres fælles pligter, så skal de og begge gøre selskabet den tjeneste, som deres kald og stand pålægger dem. Men er de uden samvittighed i at iagttage deres ægteskabs pligter, så vil de blive lige så lidet gode medlemmer af det menneskelige selskab. Endnu kendeligere og mere udbredt er den velsignelse og indflydelse, som ægttestanden har på vort almindelige vel, når man betragter den nøje forbindelse imellem forældre og børn, som flyder deraf. Ægttestanden er i denne betragtning en planteskole for verden og efterslægten, hvorfra brugbare og ubrugbare lemmer i det menneskelige selskab går frem, ligesom forældre og børn har været tro i deres fælles pligter imod hinanden. Og denne stand, som er så vigtig for det menneskelige selskab, skulle Gud ikke velsigne den? Han, som anordner det hele menneskelige køns og ethvert enkelt menneskes skæbne efter sin visdom og godhed, skulle han ikke især værdige den stand sin opsig og nåde, som indeholder

grunden til alle lyksaligheder, som såvel hele selskaber som enkelte personer nyder?

- c) Meget stor og mangfoldig er ægtestandens trang og mangler. Her kommer mennesker sammen, som så højlig behøver Guds forsorg og velsignelse. Jo nøjere og inderligere denne forbindelse er imellem ægtefolk og imellem forældre og børn, desto mere føler vi også det onde, som rammer dem. Og er der vel en stand, hvori livets sorger og møjsommeligheder er mere talrige og uundgåelige end her, hvor vi må våge, arbejde og sørge for dem, som vi har mest kære, hvor ofte enhver dag fører sin egen klage og sorg med sig, og hvor vi så ofte bedrøves over det, som vore venner lider? Desto mere tør vi tiltro Gud, at han også har udset større velsignelser for de større mangler i husstanden.
2. Dog disse grunde skulle ikke give dem, som lever i ægtestanden, en fuldkommen og upåtvivlelig forsikring om Guds velsignelser, dersom de ikke blev forsikrede herom ved Guds forjættelser. Men vi finder i den hellige skrift udtrykkelige forjættelser, som er lovet ægtestanden af Gud, efter hvilke vi tilforladelig tør vente hans velsignelser. Allerede det første velsignelsesord, hvormed han indviede ægteforeningen imellem de to første mennesker, forsikrer os om hans nådige velbehag til denne stand. Genes. 1. Og at disse forjættelser, som blev givet det første ægtepar også gælder for alle tilkommende tider, derom giver os den hellige skrift den trøsteligste forsikring. Den hele 128. psalme er egentlig intet andet, end en endnu tydeligere anvendelse af Guds første løfte. Der forkyndes gudfrygtige ægtefolk ikke alene en almindelig velstand, men der loves dem også en særdeles lykke i hensigt til deres næring og familie. Og så ofte Gud i den hellige skrift fremstilles som den tro vogter, der ikke sover eller slumrer, som den herre der bygger huset, og giver føde og glæde, som de fattiges beskytter og enkers forsvar, og som de faderløses fader; bliver tillige hans velsignende omsorg forsikret dem, som lever i ægte- og husstanden. På dette løfte tør vi med tillid forlade os, når vi befinder os i den forfatning, som udfordrer til at tage del i sammen.
3. Alle Guds forjættelser, som hensigter til ægtestanden, stadfæstes ved en mængde erfaringer af den hellige skrift og af det daglige liv. Hvor kendelig forherligede Gud sin velsignelse i Abrahams husstand, at hans hjarde blev mangfoldige, at Guds engle tog herberg hos ham, og at den lovede arving blev født ham i den høje alderdom!

– Hvor velsignede han ikke Isak i hans ægteskab, så at endog hans fjender, som ville forstyrre hans velstand, blev nødt til at bekende: du er hans velsignede. Gen. 26. – Med hvilken velsignelse kronede han ikke Jakobs husvæsen, som han gav sikkerhed imod sine pårørendes troløshed, trøst ved så mange huslige lidelser, og endelig i sin alderdom den største glæde at finde igen sin søn i stor ære til frelse for sin talrige familie. – Og hvor velsignet blev ved Guds forsyn Jobs tilstand! -

Dog, hvortil behøves disse fraværende vidnesbyrd? Enhver husstand, hvor der er fromme ægtefæller, beviser også i vore dage Guds faderlige opsyn over et kristeligt husvæsen. Mangler det os vel på daglige og vedvarende erfaringer, at Gud erindrer, hjælper og beskærmer husfædre og husmødre, forældre og børn, herrer og tjenere? Vandrede vi kun i guds frygt og lagde nøjere mærke til de daglige prøver på Guds velsignelser, vi skulle ved 1000 erfaringer blive overbevist om, at han endnu stedse beviser sin ledsagende og velgørende nåde i ægtestanden.

Noter

1. Jeg normaliserer her og i det følgende prædikenernes retskrivning.
2. *Dansk Præstehistorie* 3, Kbh. 1871, s. 247.
3. S. Birket-Smith, *Kjøbenhavns Universitets Matrikel* III, Kbh. 1909, s.
4. *Festskrift i Anledning af Borchs Kollegiums 200-Aars Jubilæum*, Kbh. 1889, s. 170.
5. Jfr. Bjørn Kornerup, *Ribe Katedralskoles Historie* II, Kbh., Gyldendal 1952, s. 258ff.
6. Om ham og om de fleste af de øvrige professorer fortæller Knud Banning i *Københavns Universitets Historie* V, Kbh., G.E.C.Gad 1980, s. 280 ff. Jfr. også de relevante artikler i *Dansk Biografisk Lexikon*, ed. Bricka.
7. *Betragtninger over alle Søn- og Hellige Dages Evangelier udi Prædikener*, Kbh. 1766-69.

Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891

Af Carl Trock

*2. del**

Scavenius og frimenighederne

Askovadresserne fangede længst opmærksomheden på grund af, at en afgørelse af sagsanlægget mod de 6 præster trak ud, først 16/10 85 frikendtes de ved højesteret. Da var de grundtvigske præster for længst delt i konservative, moderate og radikale. Den store part af lægfolket havde fulgt de moderate, men rundt om var der radikale lægfolk, som højlydt kritiserede de præster, som holdt fast ved lønnen i folkekirken, eller de drev på valgmenighedspræster af blødere natur som Lund på Mors eller Karl Rønne i Høve. Lund så sin menighed mere moden end den var og magtede ikke at holde igen, men gik med til stadig nye krav om frihed for troslivet, på trods af den korrekte provst og Linds og ministeriets langsommelighed, som øgede utålmodigheden hos de ivrigste. 20/1 83 fratog ministeriet Lund anerkendelsen som valgmenighedspræst efter Linds og Martensens indstillinger⁴⁶. Fortsatte Lund som præst, stod han udenfor folkekirken, og det gjorde de, som holdt ved ham, også, havde Lind skrevet til menigheden. De radikale, som havde drevet Lund frem, forblev såre lovlydige i folkekirken. Men menighedens store flertal sluttede op om Lund. Det lunede også, at de kunne regne med samhørighed med den grundtvigske lejr⁴⁷.

Men bisp og minister rådede over folkekirkenes præster, de fik pålæg om at holde sig fra Lund og hans menighed i hans og deres kirker. 17/2 83 gjorde ministeriet konsekvenserne op: Lunds dåb var at betragte som navngivelser (Lind havde ment som hjemmedåb) og hans vielse havde ikke bgl. gyldighed. Lind kom til at vige noget for de grundtvigske præster på Mors, så det blev dem tilladt at prædike i frimenighedskirken, men ikke holde fuld gudstjeneste, og modstræbende måtte han af finde sig med, at nogle gik til alters der⁴⁸.

Stilfærdigere kom 10/11 83 en ny frimenighed i Klim. Den ønskede ikke anerkendelse som valgmenighed for at undgå rivninger med myndighederne, men udenfor folkekirken stod den ikke. I Høve i Sydvest-

sjælland fulgte Karl Rønne omtrent samtidig sin egen lyst til at komme ud i friheden uden for folkekirken, men henvend $\frac{1}{3}$ af menigheden fulgte ham ikke med ud. Derved blev det for en tid.

4/1 84 søgte S. at drage et klart skel mellem frimenighederne og folkekirken. I et cirkulære, forarbejder havde han selv gjort, understregede han for alle folkekirkens præster, at de ikke under noget påskud kunne lade frimenighedspræster foretage kirkelige handlinger på deres vegne. Valgmenighedspræst Niels Lindberg skrev offentligt, at det ville han ignorere og blev truet med afsked, hvis han gjorde det. Men myndighederne fik vanskeligt ved at fastholde en konsekvent linie overfor frimenighederne:

Når frimenighedens medlemmer sagde, at de tilhørte folkekirken, så mente by- og herredsfogeden i Nykøbing Mors ikke at kunne foretage bgl. vielse af dem. 12/6 85 afgjorde ministeriet, at det var nok, hvis folk blot sagde ham, at de tilhørte Lunds menighed. Først 22/8 85 blev det klart, at lod folk deres børn døbe i en frikirke eller gik til alters der, måtte de betragtes som stående uden for folkekirken, dog ikke hvis de blot stod faddere ved dåb i frikirken. 13/5 86 fulgte et cirkulære det op: Genindtræden i folkekirken kunne ske ved en erklæring til sognepræsten, men folk kunne ikke gå til alters begge steder, og folk uden for folkekirken kunne ikke fordre at blive taget til alters af dens præster. – Men noget forbud mod, at præsterne tog dem til alters udstedtes ikke!

I Klim fik en disput ministeriet til 8/10 87 at erklære, at forældre i folkekirken »var uberettigede til at lade deres Børn undervise i Friskoler«, hvor lærerne tilhørte frimenigheden. Det kunne have fået svare følger i Klim og på Mors, hvor der var gode friskoler og svage folkeskolelærere. 4/9 88 tog ministeriet ordene tilbage og lod sagen blot dreje sig om stedet, hvor sognepræsten kunne holde eksamen i religion for friskolebørn. Eftersommeren 1888 besøgte en sognepræst sine gamle sogne, de folk der før havde knyttet sig til ham, tilhørte Klim frimenighed. I dens kirke prædikede han og holdt altergang. Den nye biskop, Schousboe fulgte sognets præst, dette burde få konsekvenser, for hvad der var forment folkekirkens medlemmer måtte også være dens præster forment. Ministeriet lagde op til provsteretssag, men måtte henlægge sagen, da alle de vedkommende cirkulærer ikke var sendt til alle sognepræster.

Men 3/1 87 havde Johs. Clausen indberettet, at 2 valgmenighedspræster fra hans stift havde deltaget i indvielsen af frimenighedskirken i Ågård; han havde tildelt Jørgen Teilmann en irettesættelse for brud på hans em-

bedspligt, fordi han havde talt i kirken (holdt indvielsestalen), og Vilh. Malling havde fået en misbilligelse, fordi han var gået med i præste-procession. Clausen havde lagt op til mere, men ministeriet bifaldt hans reaktion og fandt ikke, »at der er Anledning til at foretage Videre i Sagen« (1888 00 20; iøvrigt er afsnittet sammendrag af KhS 1994 81ff).

Medlemmerne af frimenighederne fik tarvelige begravelser på folkekirkens kirkegårde, end ikke kirkeklokken kunne bruges. 1888 ønskede Klim frimenighed egen kirkegård, men Schousboe gik hårdt imod, for da blev menigheden ligestillet med valgmenigheder i »den almindelige Bevidsthed«. S. fulgte, som oftest, bispens, den tilladelse kunne ikke gives. Men 18/2 92 fik Stevns frimenighed sin kirkegård, den havde søgt efter S.s afgang. Ministeriet fandt fortilfælde for, at religiøse samfund uden for folkekirken kunne indrette egne kirkegårde!

1889 døde Rasmus Lund og det kneb for frimenigheden på Mors at finde en ny præst. 5 grundtvigske præster søgte tilladelse til midlertidigt at holde gudstjenester med dåb og altergang i frimenighedskirken, for at holde menigheden i et sundt spor og for at den kunne opretholde et godt forhold til folkekirken. Det afslog ministeriet 19/11 89, sådant var uden »Medhold i den gældende kirkelige Orden«. Herunder erfarede Schousboe, at sognepræster på Mors prædikede i Ansgarkirken og gik til alters der. Han nøjedes med overfor provsten at forsvare sig imod at have godkendt det, som han hidtil kun havde kendt »paa meget ufuldstændig Maade«.

Som ny biskop på Fyn havde Harald Stein meget at rette på. 1891 fremdrog han i KR, at ministeriet havde taget »meget vagt« på, at en frimenighedspræst havde prædikeret i Ryslinge valgmenighedskirke ved jubilæet. I KR mødte han forståelse, blot ikke i ministeriet. (Året før havde Balslev i KR fået støtte til sit afslag til 21 præster, der ønskede at gå til alters i en frimenighedskirke). Det trøstede næppe Stein, at Swane siden skrev til ham: Der er »noget haabløst i vor Kamp ... men det faaer ikke hjælpe, vi maae holde igjen, holde de Godtfolk i Ave« (To højkirke-mænd 139).

Også på det felt kneb det S. at få lagt en konsekvent linie og at fastholde den. Tingene blev ikke straks, da frimenighederne kom, gjort op, ministeriet forholdt sig til de problemer, der opstod, og traf lejlighedsvist afgørelserne og gav ligeledes præster lejlighedsvist besked derom. – En anden forklaring herpå kan være, at mere orkede ministeriets 1. kontor ikke med en stab bestående af en kontorchef, 1 fuldmægtig og 3 assistenter, der var jurister.

Udnævnelser og afskedigelser af gejstlige

Valg af biskop 1881 voldte jo den nye minister kvaler, han tvivlede vist på, om Fog var egnet, og han var under pres fra kongen og Martensen.

Det tog han ved lære af 1884. Allerede sommeren 1883 var M. optaget af, hvem der skulle efterfølge ham, og fra ministeriet gjorde kontorchef de Jonquières sit til at øge spekulationerne, selv om han 21/7 83 skrev til en gammel ven, biskop Engelstoft: Valg af M.s eftermand volder »megen Bevægelse. Valget er meget vanskeligt«, kan ikke tilfredsstille alle. »Jeg har (ellers?) ikke villet sondere Ministeren angaaende hans Tanker«. – Dem havde S. nok tiet med, men da M.s afsked var officiel rykkede han hurtigt ud, sikker på at det måtte være en fungerende biskop, der overtog posten, også aht. KR, og Fog var muligheden. Sagde han ja, vidste S. – uden at spørge Fog – hvem der skulle til Århus, Rørdam, og til Odense, når Engelstoft var bevæget til at gå, Johs. Clausen. Han kom til Århus, Engelstoft trak sig ikke tilbage.

1887 handlede S. igen egenrådigt, da H.V. Sthyr 2/5 udnævntes efter Monrads død, han var ikke ret agtet som professor og blev det heller ikke blandt sine nye kolleger⁴⁹. Kongens opmærksomhed blev måske sløvet ved en stor korrespondance om, at den nye biskop skulle finde sig i at stiftsgrænser kunne ændres, så han skulle overtage en del af Sydsjælland⁵⁰. Men en politisk udnævnelse var det, af en konservativ landstingsmand siden 1886, måske behøvede S. støtte både i KR og ikke mindre på grund af stærke personlige angreb på ham?

1888 blev V.C.C. Schousboe biskop i Aalborg, det bifaldt Fog, mens Lind ellers havde ønsket stiftsprovsten som sin efterfølger⁵¹. – 1889 trak Engelstoft sig omsider tilbage og efterfulgtes af Harald Stein. Denne skrev 18/2 89: S. har »meddelt Fog, at jeg var hans Kandidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen«. 1/3 skrev Stein til Swane: Kongen sagde forleden til mig, at han havde udtalt sit ønske om mit valg for S. Det gav ja'et fra Stein⁵². De to nye bisper havde vel været mere bredkirkelige end højkirkelige, præget af arbejdet i Kbh., navnlig for den sidste ændredes det en god del efter udnævnelsen. KR blev nok forynget noget, men ikke meget bredere sammensat, hverken de grundtvigske eller IM var repræsenteret.

1889 besøgte H. Scharling Fog og fandt bispen opgivende. Han talte om sin afløser, enten Rørdam eller P. Madsen⁵³.

Allerede i det første ministerår sagde S., at han ved *præstednævnelser* ville fortsætte traditionen og være så upartisk som muligt og kun tage ganske almindelige hensyn (Ft 10/2 81). Det gentog han under fore-

spørgselsdebatten om næsen til de præster, der havde underskrevet adresserne i Askov⁵⁴. Men allerede samtiden mente, at han var efter de præster. Det var vel retssagen mod de 6 præster, der afviste at modtage næserne, og S.s forsøg på at isolere frimenighederne, der gav ham det ry. I nutiden har A. Pontoppidan Thyssen genoplivet den legende, som H. Ringgaard Lauridsen siden har søgt at holde i live. Også Sigurd Rambusch gør det, han mener »at yderligere undersøgelser vil utvivlsomt afsløre langt flere politiske udnævnelser«⁵⁵. Men undersøgelser viser, at S. havde ret:

3/12 81 skrev den unge præst J.H. Monrad, den lille Askov-adresses ophavsmand, til Harald Holm: V.T. Petersen, Naur, er befordret, skønt han underskrev den store adresse. »Jeg antager, at vor Kammerherre her er gaaet paa en Vildmand«, Petersen var nemlig ikke først nævnt som underskriver, så Holm burde drille S. ved at rose ham for udnævnelser. – I sine erindringer fortæller Klaus Berntsen (216. Kbh. 1923) om en samtale med S. Grundtvigske folk fra Hodde-Tistrup havde ønsket J.Th. Engberg som præst. De havde fået afslag hos S., da biskop Balslev ikke ønskede E. forflyttet. (13 år senere påtegner biskop Schousboe i øvrigt: E. »tilhører den indre Missions Retning«). De søgte råd hos Berntsen, der anbefalede dem Fr. Mygind. Det nævnte han for S., der svarede, at han var der også noget i vejen med, han havde underskrevet »den skidt Askovadresse« og måtte »puste ... i en 6-7 Aar«. Berntsen sagde, at S. da handlede letsindigt, for jyderne kom til at undgælde, måske i 20 år. S. gik fløjtende bort, som han plejede, når han var vred. Men han var stor nok til dagen efter at sige til Berntsen: »De havde sågu Ret igaar«. Jyderne faar Mygind (Thyssen 280).

Episoden viser ikke, at S. var efter grundtvigske præster, men den vægt han gerne lagde på bispens påtegninger⁵⁶. Provsten havde været mod Engbergs forflyttelse efter knapt et år. Det var »meget uheldigt«, han var »begyndt at vinde god Indgang i Menigheden«. Balslev ruttede ikke med ros: E.s præstegerning var »tilfredsstillende«, men han var betænkelig ved så tidlig en befordring. Adressen for at få ham tillagde B. ikke »synderlig Betydning« (februar 1882). – Berntsen fik ikke grunden til, at Mygind heller ikke først havde kunnet komme på tale. M. havde lærereksamen fra 1866 og embedseksamen 1877, siden havde han været hjælpepræst i Kbh. og i Kalvehave. Ansøgninger fra ham påførte Martensen fra 31/8 81 til 6/3 82: M. har hæderlige vidnesbyrd, men »da jeg efter hans Optræden i den senere Tid maa nære Tvivl om, hvorvidt han med sin Nidkjærhed forener den Besindighed, der maa kræves af Enhver, der vil tjene Folkekirken, vover jeg for Tiden ikke at anbefale ham til Forfremmelse«. S. må i ministeriet have erfaret, at in-

gen andre bisper skrev noget tilsvarende, og at M. var den eneste præst fra Sjællands Stift der havde underskrevet den store adresse i Askov, valgmenighedspræster undtaget. Mygind fik embedet, han stod også for tur af de 7 ansøgere. I forestillingen om udnævnelsen nævnes mod al sædvane kun, at der er anbefaling fra provsten, om bispens ties (1882 H 147, akter findes ikke). Kongen har hastigt skrevet under, men som konfessionarius kan Martensen siden have spurgt om den udnævnelse, hvad der vel har øget forbitrelsen mod »den Herre«.

Thyssen har forud nævnt et par grundtvigianere, som var befordret særlig hurtigt. Den ene var N.K. Munkebo, i Askov for den lille adresse. Han klagede sin nød for Balslev, da en ortodoks kreds, kaldt »dømmerne« hørte til i sognene. Bispem så kun den udvej, at »befordre ham derfra« (Thyssen 230f). Han gav 24/3 83 Munkebo den anbefaling: En »agt-værdig ung Mand, der udfører sin Gjerning med Troskab og Dygtighed«, og han undlod at tilføje, at forflyttelse søgtes vel tidligt. Provsten skrev, at dømmerne havde tilhold i sognene, men mente, som M. selv, at kirkegangen vandt god fremgang. Han tilføjede, at embedets timelige kår, det var et af de mindste i Hammerum herred, talte for forflyttelse. Der var 2 ansøgere til Lem-Vejby, Munkebo var ældst af år og som præst og fik embedet (1883 JJ 82). – Den anden af Thyssen nævnte (232f) var Vilh. Hansen, kapellan pro loco (den laveste kirkelige faste stilling) i Vesterborg-Birket fra 1880. Han skulle være på kant med grundtvigianerne der og søgte okt. 82 bort. Ansøgningen er intetsigende, men såvidt provsten bekendt var VH i menigheden »agtet som en god og velbegavet Prædikant«. 26/10 82 påførte Monrad, at han med glæde havde hørt VH prædike og vidste, at han tiltalte menigheden, han har dog »været temmelig kort Tid i sit nuværende Embede«. Det ville normalt udelukke forflyttelse og ingen kunne klandre S. for det. Men Monrad modtog en skrivelse af 31/10 82 fra skolelærer S.K. Sørensen, Gødvad: Forholdene i sognene var sørgelige, kirkerne »staa tomme« og en stor del af menigheden har løst sognebånd. De sidste havde enedes med dem, der ikke havde løst sognebånd, om at opfordre Hansen til at søge. Læreren bad, en troendes bøn, Monrad lægge et godt ord ind hos S. Denne fik en adresse fra 300 myndige personer, for grundtvigianere som ikke-grundtvigske var enedes om en ansøger, der igen kunne samle sognemenigheden. Alle troede, at det kunne »en troende Præst af den grundtvigske Retning«, man havde særlig af ansøgerne gjort sig bekendt med Vilh. Hansen. En deputation mødte op og talte deres sag for S. VH fik embedet blandt 13 ansøgere, som næsten alle stod for tur til udnævnelse.

I ministeriet resumerede Jonquières til ministeren: Der er en adresse for Hansen, men han er vel ung, også i sit embede, til at kunne beherske

de vanskelige forhold. De andre ansøgere synes ikke fremragende, så man med sikkerhed kan påstå, at de er bedre egnede dertil. En »anbefales særligt af Ribe Biskop«. S. fandt Hansen indstillet som nr. 2, men påteggede: »Hansen indstilles« (1882 H 1288). – Ironisk nok var VH året efter på vej mod en valgmenighed og blev 3 år efter i Balle ved Vejle valgmenighedspræst, »hans store Maal« (Thyssen 232f).

På *Mors* havde mange sognepræster set op til valgmenigheden som et ideal. Januar 1883 var den sat uden for folkekirken. Præsterne søgte Lind for at få lov til at opretholde forbindelsen til frimenigheden. En af dem, Peder Ingerslev, søgte efter 14 år bort. Hverken provst eller bisp nævner, at han havde underskrevet den store Askov-adresse, men nok at han er grundtvigianer. Han får de fineste anbefalinger og hans første ansøgning bragte ham til Barrit i Århus stift, et springavancement af de usædvanlige⁵⁷. Det brugte provsten til at få andre grundtvigske til at søge fra Mors ved at love dem gode anbefalinger⁵⁸. Så let gik det ikke for Ludvig Hertel, han måtte søge mange gange, før han juni 84 fik sit ønske opfyldt om, for sine studiers skyld at komme biblioteker nærmere. Men han havde ikke udvist samme loyalitet mod sin øvrighed, og én gang skrev provsten, at han for sin menigheds skyld burde væk, mens Lind en anden gang skrev, at forflyttelse ville være Hertel tjenligt og ham kært⁵⁹.

J.K. Jansen søgte andet embede på Mors. Han havde i sin kirke ladet Lund foretage en vielse på sine vegne. Provsten frarådede bestemt befordring, det kunne ses som en godkendelse af J.s forsyndelse. Men ministeriet udnævnte ham, for »de vanskelige Forhold i Pastoratet kunne vox« andre ukendte dermed »over Hovedet«⁶⁰. – Fra Mors skal yderligere kun nævnes (Hans) Vilh. Hansens forgæves ansøgning 1888 om at blive sognepræst i Nykøbing, tilskyndet af 650 mennesker i pastoratet. Det skyldtes ikke, at han var grundtvigianer eller havde venner i frimenigheden, at han ikke udnævntes, men principielle forskelle i synet på frimenighedens forhold til folkekirken. Det skrev VH offentligt, da Morsø Folkeblad påstod, at S. blæste på, hvad befolkningen ønskede og ville vise sin magt ved at udnævne en langt yngre mand.

Lind havde ikke kunnet anbefale den velbegavede og virksomme præst til embedet, da han går til alters i frimenigheden og synes at foretrække den fremfor folkekirken, og han føler det ikke urigtigt. Ministeriets resumé til S. anfører: »Efter Biskoppens Erklæring ... maa det formentlig være betænkeligt at indstille« Hansen samt en anden af de 5 ansøgere. Derfor foresloges som nr. 1 Winther, der længe har søgt befordring og været 6 år i sit embede. S. påførte: »Winther indstilles«⁶¹.

Sammen hermed bør Georg Brahm nævnes. At han i Askov under-

skrev den store adresse tæller næppe ved siden af, at han mere end andre havde hjulpet Klim frimenighed frem, og at han 1883 holdt, dog ikke i ornat, indvielsestalen i frimenighedskirken. Han kom til at skrive ca. 60 ansøgninger, $\frac{1}{3}$ efter at frimenigheden var dannet. 2 gange var han 1883-84 nær udnævnelse, men 2 yngre præster var hjemme på de steder og meget ønsket af sognene, og de udnævntes.

27/12 84 stod B., af 11 ansøgere ældst på enhver måde, til at blive sognepræst i Hårslev på Fyn. Resuméet til S. havde en anden som nr. 1 før B., L.N.V. Balslev, og S. skrev »Balslev indstilles«. Han var født 1850, 12 yngre end B., havde været kapellan fra 1877, først for svigerfaderen og så for faderen, ved hvis afsked han stod uden stilling. I forestillinger hedder det: Skønt »der baade er ældre og efter sædvanlige Hensyn mere kvalificerede Ansøgere« er Balslev ønsket så »alvorlig og næsten enstemmigt« af menighederne, ligesom provst og biskop anholder om hans udnævnelse. Provsten citeres: Ihærdig, nidkær og dygtig, samler talrig forsamling, anbefales på det mest indtrængende – og Engelstoft: Den alm. stemning har i ualmindelig grad udtalt sig for at beholde ham, en særdeles kvalificeret ansøger (1884 KK 1404). Det var vel en berettiget undtagelse, nok ikke nemt at se for Brahm.

Han havde tilmed året før oplevet noget tilsvarende. Af 19 ansøgere stod han lige med et par andre. Der var et andragende om at få Preben Hansen, der i 7 år havde været præst i nabosognet Tranekær, kapellan pro loco. Sagens akter mangler, men vi har forestillinger at holde os til: »En stor Del af Menigheden« søger om at få Hansen, som sognepræsten kalder nidkær, samvittighedsfuld, og som i høj grad har vundet menighedens tillid og agtelse. Provsten trækker i samme retning og Engelstoft dømte: »Værdig og trængende til Befordring«. Preben Hansen udnævntes, han var født 1845, var kandidat fra 1871 og havde været lærer forud, sidst fast ansat adjunkt (1883 JJ 1530).

Først foråret 1886 kom Brahm igen førstepladsen nær, næstældst og ældst i sit nuværende embede blandt 26 ansøgere, et par var dog kandidater 3 år før Brahm. I ministeriet indstilledes Brahm som nærmest til at komme i betragtning, og S. skrev: »Brahm indstilles«⁶².

I den fortrinlige »Folk i Bevægelse« fremdrog H. Ringgaard Lauridsen i 1986, hvordan S.s partifælle, C. Aaberg, selv missionsmand og mangeårigt medlem af Fts finansudvalg, tilskyndet af missionsfolk og højremænd på egnen gang på gang gik i ministeriet om præsteudnævnelser. – Vi får her fra *Nordvestjylland* så at sige demonstreret, hvad Stein under den thyske krig sagde til S., at grundtvigianerne rekrutterer til Venstre, missionsfolkene er aldrig i opposition til regeringen. – Det an-

tydes i bogen, at Aaberg opnåede en del, så embeder, hvor der før havde været grundtvigske præster, gik til missionsfolk, også sogne, hvor IM var i mindretal, fik missionske præster. RL véd dog, at begge kirkelige retninger var mindretal i sognene (154), allerede her sker en moderation. RL antyder, at Aaberg måske allerede stod bag afslaget på sogneboernes bøn til kongen om at få Jes Jessen til sognepræst i Bøvling-Flynder, han havde der været en afholdt hjælpepræst. Tilmed var han vel anbefalet af provst og bisp, skriver RL med rette, det var blot ikke til det pågældende embede, og det tæller⁶³. Nok er det, at de gode folk ikke lod sig det byde og dannede Bøvling valgmenighed, og havde i nabopræsten M.A.S. Lund, Fjaltring-Trans en god hjælper i den opposition mod autoriteterne.

Her må nu først nævnes principperne ved præsteudnævnelser, de er hidtil ikke taget med i betragtning:

Ved en præsts forflyttelse, afsked eller død indsendte bisperne en beretning til ministeriet om embedets økonomiske forhold og forpligtigelser, mulige afdrag i lønnen, pension til formanden eller dennes enke, gæld ved bolig eller avlsbygninger til brug for opslaget af det ledige embede m.m. (jfr. Niels Petersen 212f). Det gav bisperne lejlighed til at udtale deres mening om hensyn der var at tage ved udnævnelsen. Eksempler derpå følger ved Jonquères' forespørgsler til Preben Madsen.

De indkomne ansøgninger indførtes i ministeriet i en såkaldt præstekaldsliste, hvor ansøgerne deltes i grupper efter karakterer opnået ved embedseksamen, rækkefølgen i gruppen bestemtes af, hvor god eksamen var. For hver ansøger indførtes alder, kandidatår, tidl. embeder og anciennitet i det nuværende embede, karakterer ved eksamen og ved de 2 praktiske prøver, samt hvem der var anbefalinger fra, ikke hvad der var skrevet. Præstekaldslisten fulgte med »Forestillinger« til kongen ved embedernes besættelse.

I ministeriet udarbejdedes, nok kun i særlige tilfælde, hvor der var tvivl om, hvem der skulle foretrækkes, et resumé med forslag til besættelse til ministerens afgørelse. Hvornår det skulle ske, må S. have udtalt sig om, ellers må det i langt størstedelen af de ca. 100 årlige præsteudnævnelser mest have været ekspeditionssager for ministeriet, dvs. Jonquières, og ministeren, bestemt af »de almindelige Hensyn«: Det var alder, anciennitet, også i det embede en ansøger havde, karakterer ved embedseksamen, alt *almindeligvis* vægtet i den nævnte rækkefølge (jfr. Niels Petersen 202ff, 241ff). – Adresser for at få en bestemt som præst syntes vurderet i ministeriet og kunne have betydning, hvis de var udtryk for almindelige ønsker på stedet og/eller om de beroede på virkeligt kendskab til den ønskede ansøger.

I »Forestillinger« begrundes hvilken præst, der indstilles til kgl. udnævnelse (i S.s tid altid kun en, før 1870 nævntes 3, KhS 1986 114, 124), udfra vedkommendes karriere og anbefalinger fra provst og bisp. Det er blevet klart, hvad de betød. Særlige forhold, som sygdom eller trange kår, kunne inddrages her. Misforhold mellem en præst og menigheden kunne tælle med. Men de højere gejstlige følte sig bundne af de almene hensyn. Det var da almindeligt, at præsterne begyndte i de mindre Vest- og Midtjyske embeder, for så at rykke til større embeder i Østjylland og på øerne.

Bisper og provster hørte gerne til Højre. De så let, når de yngre grundtvigske præster var ivrige venstremænd og kunne anføre det, når de søgte. Det blev også nævnt, hvor der var tale om en udpræget retningsmand af den ene eller anden art, undtagen hvor der var tale om en af de »unævnelige«, at høre til der var jo selvfølgelig for bisperne og gav ikke grund til omtale (jfr. P.G. Lindhardt: Bisperne mellem Højre og Venstre, Jy. Saml. Ny Rk. III 125). Men kirkeligt tilhørsforhold fik betydning i bispernes påtegninger eller underhåndsmeddelelser, hvis forbigåelse kunne føre til en valgmenighed, eller hvis der på en egn var behov for modvægt mod valg- eller frimenigheder eller stærke missionskredse.

Det gav en del undtagelser fra hovedreglen, forflyttelser efter anciennitet. Nogle eksempler skal gives. 24/1 76 skrev kultusminister Fischer til biskop Engelstoft for at få hans udtalelser om ansøgerne til Søllinge-Hellerup. De sognes naboskab til Ryslinge valgmenighed var for Fischer at se grund til at fravige »anciennitetsprincippet«. – Fra Fyn til Mors, hvor der var en mere aggressiv valgmenighed. 20/3 74 havde Jonquières skrevet til Engelstoft om valg af præst til Galtrup-Ø.Jølby, i det sidste sogn lå valgmenighedskirken. Det præstevalg lå den gamle grundtvigsk sindede biskop P.Chr. Kierkegaard (biskop 1856-75) på hjerte: Der burde ikke komme en, der var »fremmed for, endsige Modstander af den kirkelige Retning« dvs. grundtvigianismen, det var den for udbredt på Mors til, men heller ikke en ultragrundtvigianer, der ikke kunne vente støtte fra dem, der opretholdt forbindelsen til deres sogne. Jonquières havde længe været opmærksom på P.J. Pedersen, præst på Fyn, som her formentlig kunne komme i betragtning. En yderligere anbefaling fra bispen, der kunne vedlægges ansøgningen, kunne få betydning. Pedersen fik embedet og ingen blev forurettet. Almene hensyn var så nogenlunde afgørende, da 2 grundtvigske præster 1877 fik embeder på Mors. Men det år søgte Pedersen, efter de få år fra Galtrup til nabosognene nord for valgmenigheden, Solbjerg-Sundby, han var opfordret til det af sognefolkene. Han fik embedet skønt næstyingst af 13 ansøgere (jfr. P.J. Pedersens manuskript: Af et Menneske- og Præsteliv, KB,

Ny kgl. S. 3737 4°). Til Galtrup kom i stedet Th. Aastrup, 1 år ældre og 1/2 år kandidat før den anden ansøger. Efter Ingerslevs springavance-ment fra Mors skulle der 1883 ny præst til Tødsø-Erslev, lige øst for Ø.Jølby. Skønt næst yngst af 6 ansøgere blev det Aastrup, ham havde beboerne andraget om at få. 1884 blev Pedersen stiftsprovst i Aalborg og til Solbjerg-Sundby kom F.V. de Fine Olivarius, af 19 ansøgere her stod 4-6 for tur før ham. 1883 skulle Frøslev-Møllerup sogne, lige syd for Ø.Jølby have ny præst efter Fr. Nygård, der var blevet valgmenighedspræst i Sdr. Nærå på Fyn. Biskop Lind gentog et ønske om, at der kom en missionsmand dertil, og Jonquières forhørte hos professor Madsen om Peter Jessen var det. Han udnævntes forud for den 8 år ældre medansøger, begge var dog kandidater fra samme år. Vest for Ø. Jølby lå Dragstrup-Skallerup sogne. Som præst her udnævnte ministeriet 1884 grundtvigianeren J.K. Jansen, på trods af provstens indstændige modforestillinger. Det mente, at de vanskelige forhold let kunne overvælde andre, men Jansen kendte forholdene og kunne holde menigheden sammen (jfr. her note 60).

Breve fra Jonquières sidst i 80'erne til Peder Madsen viser, at der kom adresser for at få præster fra IM. Der ligger i Madsens arkiv 24 breve med forespørgsler fra J. om ansøgere, de viser, at de to også jævnligt drøftede de sager. 2/4 89 gjaldt det sognepræsteembedet i Sdr. Nærå, besættelsen måtte betænkes vel med valgmenigheden der. 7/4 89 gjaldt det et embede, hvor biskop Swane havde nævnt, at en grundtvigianer ikke ville være velkommen, »da der ikke skal være en Eneste, der hører til denne Retning«. 6/6 89 fandt biskop Clausen det ønskeligt, at der udnævntes »en alvorlig, mild Grundtvigianer«. Okt. 89 og februar 90 blev den samme langt ældste ansøger forbigået, først fordi han hørte til IM og sognene havde haft grundtvigske præster, dernæst fordi biskop Fog ønskede en ung og energisk mand udnævnt. Madsen fik flere henvendelser i 1890, om et sted, hvor biskop Clausen ønskede på »det mest indstændige en nidkær Person af Evangelisk-Luthersk Retning«, ikke en fra IM eller en fuldblods grundtvigianer. 19/9 havde nogle mænds henvendelse til konge og minister om at få en IM præst foranlediget, at 200 beboere udtalte sig imod det. Her stod en missionsmand for tur, nu var Jonquières i tvivl og søgte råd. Endelig 19/10 drejede det sig om et sogn, der var blevet udpræget missionsk, hvad den yngre del af menigheden havde vendt sig imod. Swane måtte ønske en alvorlig og dygtig præst uden retningspræg, der kunne samle menigheden. Jo, P. Madsen måtte rådgive.

Såvidt de hensyn, som valgmenigheder kunne foranledige, eller de særlige hensyn, som bisperne mente, at de måtte nævne, altså undtagel-

ser der bekræfter hovedreglen, at præsteudnævnelser skete efter almene hensyn.

Det går Ringgaard næsten uden om, når han påpeger, hvor mange appeller C. Aaberg fik om at gribe ind, for at undgå de gale og for at få de rette præster. Ingen »landskendte« grundtvigske præster blev forbigået *med urette*, men håbefulde unge mænd, optagne af det røre de vakte, udnævntes ikke *i utide*. – Henvendelserne til Aaberg kom ofte fra højresindede lærere, der ville undgå ivrige venstremænd som præster. Der *vides intet* om, hvor ofte Aaberg fulgte henvendelserne op hos S., end-sige om, at han hos ham opnåede noget *ekstraordinært*, bortset fra et par tilfælde gik det efter de almene hensyn. S. gentog da også, at i sådanne sager fulgte han bisperne. Men Aaberg plejede sin valgkreds og så da gerne, at man tiltroede ham indflydelse i regeringen, og hans kirkelige og politiske interesser faldt i høj grad sammen.

Først dog om forflyttelsen af Nordvestjyllands kendteste grundtvigianer. Efter mislyde gik det. Ses der dernæst på, hvilke præster, der søgte bort, og hvem der kom i stedet, er billedet ret så broget.

M.A.S. Lund, der var bror til Rasmus Lund på Mors, søgte væk fra *Fjaltring-Trans*, nabosogne til Bøvling. Han havde været der i 10 år og følte vel også, at valgmenigheden vanskeliggjorde hans virke. 9/3 79 påførte provst G.G.W. Berggreen, at Lund var en livlig, dygtig og velbegavet præst, meget nidkær i gerningen. Dertil kom: Med »stor Iver har han virket for »det Folkeliges« Fremme og deltaget i den politiske Bevægelse, der i de senere Aar har udfoldet sig her paa Egnen. Dannelsen af Valgmenigheden i Bøvling og Oprettelsen af en »Foredragsforening« for Egnen skyldes saaledes hovedsagelig hans Ihærdighed«. Hans indflydelse på mange er ikke ubetydelig, og han har samlet folk fra flere sogne, også Hygum, hvortil Lund da søgte. Balslev brugte uvanligt rosende ord: En dygtig, velbegavet og virksom præst »af den grundtvigske Retning«. Han var betænkelig ved at anbefale ham til Hygum-Hove, en anden egn var bedre »end der hvor han øvede og øver en efter min Overbevisning uheldig Indflydelse i politisk Henseende«. Hans stade ses af, at Bøvling valgmenighed »hovedsagelig skyldes hans Ihærdighed«. I Hygum vil han næppe få bedre økonomiske kår. Senere i 1879 søgte Lund længere bort og fik kun positive påtegninger. 19/7 81 fik Lund embede i Midtjylland i Århus stift. – 28/6 81 havde lærer P. Møller i Fjaltring skrevet til Aaberg: »De sagde til mig paa Valgdagen, at jeg maatte bede Dem fremskynde [Lund]s Afrejse en Gang endnu«. Jeg beder Dem indtrængende gøre det, han søger til Salling. – Brevet kom for sent til at betyde noget. -

I Bøvling valgmenigheds arkiv ligger 2 breve fra Lund til Jes Jessen, der på afstand måtte høre om valgmenighedens dannelse. Forud for det første brev har der været et møde i kredsen, om det næste beretter Lund 20/7 74: »Denne Gang véd jeg bestemt, at jeg ikke skyndede på«, nogle mente, at jeg holdt for meget tilbage. De fremlagte lister vil vise Jessen, hvordan det gik. Lund vil være glad ved Jessen og »en Menigheds-samling« som naboskab. 7/3 75 skrev Lund, at han ville savne folkene fra Bøvling og Nees, de havde livet op i hans menighed både med sang og i fællesskabet. Men en sognepræst bør ikke have mange sognebåndsløserne og så megen udensogns virksomhed, som Lund havde haft denne vinter. Der var på egnen plads både til Jessen og ham selv, og også han mente, at valgmenighederne ikke var blot en nødløsning, men den »i Øjeblikket naturligere og gavnlige Form« for kristnes samfundsliv, og Lund kunne ikke lukke øjnene for, hvad der tjente de folks »Livsudvikling bedst«.

En opfordring havde fået Lund til at overveje, om han måske snart skulle til et andet sted, »hvor der er en Samler-Gjerning at gjøre«. Men han var glad ved at være, hvor han var, og ved at have »en lille folkeligvækkende Gjerning, som i vore Dage er et sundt Menighedslivs nødvendige Grundlag«. Gerne ville Lund kende og følge Åndens vink. –

Karl Povlsen søgte embedet efter Lund og skrev 19/7 81, at han var opfordret af medlemmer af menigheden. 30/8 anførte provst Berggreen: Ansøgeren er efter sigende en velbegavet prædikant af den grundtvigske retning, som samler folk fra forskellige sogne. B. kendte kun til ønsket om at få Povlsen til præst fra ham selv og fra Lund, som havde sagt ham, at han ville være glad for at se KP som sin eftermand. (Lund havde dog også opfordret Fr. Mygind til at søge). Om Povlsen skrev Balslev 8/9: Han »besørger tilfredsstillende sin Gerning som Capellan. Han gaaer først i sit 31. Aar, og har kun paa andet Aar været i præstelig Virksomhed«. Povlsen havde altså ikke ret i, at højremænd i sognene forhindrede hans udnævnelse (brev 4/10 81, Thyssen 235), det gjorde hans alder og korte tid som kapellan! Heller ikke lærer Møller havde nogen grund til at takke Aaberg 10/3 82, fordi de slap for at få vilde grundtvigianere!

N.C. Hostrup Spur udnævntes 1881 blandt 8 ansøgere, kun en var sognepræst på andet år. Spur havde siden 1877 været kapellan pro loco i Nysted, hvor den kendte grundtvigianer A.C.E. Christiani var sognepræst, og før havde han været huslærer i 2 år. Provst og biskop Monrad anbefalede ham godt som også Christiani. Han viste sig at være både grundtvigianer og venstremand, men ikke af de vilde. 3/3 82 skrev lærer Møller: Spur »holder smukt alle Retninger sammen, saa endnu er

ikke vejet en eneste af hans Menighed«. 16/2 83 skrev lærer N.H. Nissen, Trans til Aaberg: Vor Spurv har tonet »rigtig Flag, han er fuldstændig gaaet ind i Modstandernes Lejr«, har opsagt højrebladet og holder Morgenbladet. 14/1 85 havde lærer Møller en undskyldning: Lund kan ikke sammenlignes med Spur, der er »til Velsignelse for Menigheden ... viser i Sandhed rigtig Vej«. Han er af de yngre præster, som han omgås, »vel pisket til at stemme Venstre ... ellers er han slet ikke af Hjertet givet i Venstres Vold ... han underskrev Befæstningsadressen«, dog, præsenteret for Højres vælgerforenings liste, svarede han: »Jeg kan ikke godt underskrive, for jeg har jo med alle Slags Folk at gjøre«. Folk var taknemmelige for Spur, her hersker kristelig og fredsommelig stemning i menigheden.

1882 blev embedet i et andet nabosogn til Bøvling ledigt. Lærer P. Mikelsen skrev bekymret: Grundtvigianerne havde først ønsket Povlsen, nu Fr. Mygind,. Han bad 23/3 82 Aaberg gøre sit til, at de ikke fik en præst, der som folketaler søgte egen ære, men en med hvem han »i enig Samdrægtighed kunde arbejde med til at danne Folket til Borgere, der agtede al bestaaende Orden og Øvrighed«. Læreren ønskede en kandidat Helms som præst. – Aaberg fik i samme sag brev fra sognepræst H.J.J. Mygind, Bøvling-Flynder, en 15 år ældre bror til Fr. Mygind. Han var meget forskrækket over, at broderen søgte *Møborg-Nees*: Han var grundtvigianer og så det parti »i Rosenskær af Ærlighed og Fuldkommenhed«. Da han var blevet opfordret til at søge Fjaltring-Trans, havde storebroderen foreholdt ham det »Uvederheftige og Usande baade hos Førerne og Partiet her paa Egnen«. Men de mennesker ville han forsvare til det yderste mod broderens bitre og ubeføjede angreb. Nu forstod han, hvorfra bitterheden her var kommet. Aaberg måtte forstå, skrev Mygind, hvorfor han nødigt så sin bror som nabopræst. Det ærgrede så Bøvling-præsten, at ham mere nærtstående folk søgte om at få en præst, de ikke kendte. Sådant skulle man overlade til grundtvigianerne, lad dem gøre det på »rent verdslig og »folkelig« dvs. usand og uærlig Vis. At sige: Vi ønsker en Mand af den Retning«, det ville være korrekt.

30/3 82 udnævntes P.G. Helms til sognepræst for *Møborg-Nees* sogne. Af de 6 ansøgere kunne et par med rette føle sig forbigået. (Povlsen søgte ikke, Mygind var indstillet andetsteds, stod ellers for tur). Efter nøje gennemgang af præstekaldslisterne til embeder på egnen i S.s tid som minister er dette det eneste klare eksempel på, at her blev givet en favør. Skyldtes det så Aaberg, eller var dette tillige et forsøg på fra ministeriet at modvirke valgmenigheden i Bøvling, som også Spurs udnævnelse til Fjaltring-Trans var det? I første tilfælde vandt Aaberg med rette her ry for at kunne udrette noget i ministeriet.

Det er en kendsgerning, at Aaberg forhørte sig i ministeriet om ansøgere til embeder på hjemegnen, og at hans kirkelige og politiske venner fik besked om det, så de kunne sætte noget i værk. Det foreligger der et senere vidnesbyrd om. Daværende fuldmægtig Oskar Damkier (1916 kirkeministeriets departementschef) meddelte 4/6 92 Aaberg, hvem der da søgte embedet i Møborg-Nees. Det er så usikkert, om Aaberg kunne ændre ret meget i ministeriet. Men det er givet, at han ikke overfor meningsfællerne satte sit lys under en skæppe. På mangfoldige andre områder tog han sig i hovedstaden af sager fra hjemegnen, det vidner mange breve i hans arkiv om (RA).

Vist 5/3 85 skrev Niels Pedersen, Lundby, til Aaberg for at få C.E. Paludan til sognepræst i *Vejrum*. Det var for sent, 19/3 85 udnævntes Peter Falk Rønne, en mild missionsmand. Af 27 ansøgere var han næstældst, en anden var blevet kandidat før ham og en tredje havde været i samme embede længere, så at det blev Rønne var ikke ekstraordinært. Han var af biskop Lind kaldt en af stiftets dygtigste præster med betydelige evner som prædikant. Mens hans kræfter slog ikke til, han døde 7/10 87. – 27/1 88 udnævntes M.C.J. Anthon i hans sted. Alle anciennitetsforhold talte for ham. »Trods meget ringe Eksamensudfald« anbefalede provst C.F.F. Weiss ham på grund af hustruens helbred, og da han passede sit embede tilfredsstillende. Lind føjede pæne ord til og ønskede forflyttelse på grund af det af provsten anførte, »skjønt han kun har været i sit Embede i noget over 5 Aar«.

8/2 87 hørte Aaberg fra Christin Lind, *Gudum*, som sommeren før havde mindet ham om vennerne der, og som nu skrev for at få en præst »efter Herrens Sind, dernæst ogsaa en, som vi kunde blive glade ved«. H.P. Bjarnesen var »først paa Listen for Jens og mig«, som havde skrevet og opfordret ham til at søge. I Gudum tvivlede de ikke på, »at Aabergs Ord har meget ... at sige«. Kunne de ikke foreslå en bestemt, så ønskede de en fra IM og nødige en grundtvigianer eller »en Heel eller halvød Præst«. Det fik de ikke med Albert Schack, som udnævntes. Som kandidat var han blandt de 3 ældste ansøgere og i sit embede havde han været længst. Små indtægter havde fået ham til at søge 38 gange og han var anbefalet 1885 som »meget vel skikket« til embedet i *Vejrum*. 8/1 87 havde Balslev frarådet, at han fik et embede, hvor »Politik i venstre Retning har saaledes bemægtiget sig Sindene, at jeg maa frygte for, at han ikke vilde vinde Indpas«. »Forestillinger« citerer påtegninger 1887; den konst. provst: En af landets dygtige yngre præster, med teol. kundskaber, videnskabelig dygtig og tillige forkynder han jævnt og klart og har omsorg for alle i menigheden. Balslev var dristig: En af stiftets dygtigste og bedst begavede

præster. 1895 kom Schack til hovedstaden og Bjarnesen blev hans efterfølger.

Kort skal nævnes, at Harboøre 1885-91 oplevede at have 3 præster, og at egnen fik 2 grundtvigske sognepræster, i Dybe-Ramme og Lom-borg-Rom.

Også *præster* havde megen tiltro til Aabergs formåen. 11/3 82 skrev Mygind fra Bøvling, at han søgte et embede på Sjælland. Han vidste, at embedet var lige stort nok, men bad dog Aaberg tale med ministeren om de vanskelige forhold, han virkede under. Han kunne opslides af fortrædeligheder og aht. sine mange børns opdragelse ønskede han bedre kår. 3/4 83 blev Mygind sognepræst i Fraugde på Fyn (før V. Koch, som alt i alt havde større anciennitet, han fik jo embede senere samme år). – 6/10 84 sendte J.P. Mynster tak til Aaberg, fordi han havde taget sig af hans »Ansøgning om Thim«. 26/11 84 udnævntes Mynster til sognepræst på Tunø, om Aaberg havde kunnet hjælpe ham til Thim, ved vi da ikke. – Endelig sendte Chr. C. Gøtzsche 28/1 89 tak til Aaberg, fordi han gentagne gange havde talt hans sag »hos højere Vedkommende«. Nu gjaldt det embedet som sognepræst i Vester Aaby-Aastrup på Fyn. G. havde fået ansøgerlisten og mente sig »med Hensyn til Anciennitet« mest kvalificeret. Nok derfor fik han embedet.

Der er naturligtvis udtalt langt flere ønsker end dem, vi kender fra brevene. Det foreliggende skr. materiale viser klart forventningerne til Aaberg, men meget lidt om hvad der kom ud af det. Klart er, hvad der ved præsteudnævnelser almindeligvis var bestemmende, og hvad der ekstraordinært kunne få betydning. Afgørende var anciennitet i flere henseender, derudfra indstillede bisperne almindeligvis og S. fulgte dem gerne. Dygtighed kunne tælle, såvel som sygdom og trange kår. Eksamenskaraktern er nævnt i et tilfælde, 7/7 77 påførte biskop Brammer en ansøgning sådan: Der savnes væsentlig grund til forflyttelse. »saavel i Henseende til Supplikantens Alder og Eksamenskarakter«, som til den tid han har virket som kapellan.

Modsætningerne i Nordvestjylland var både kirkelige og politiske. I sognene kom det ikke altid så klart frem som i brevene. 1888-1904 var Ad. L. Hansen sognepræst i Nr. Nissum, hvor han oprettede en højskole, siden også et seminarium. Op mod 1892 skrev han til Aaberg, at det sidste kunne få større betydning. En ung, der hører til vor retning, skal nødvendig gå på de private grundtvigske seminarier. I et andet brev undskylder Hansen, at han vel bruger Aaberg til at få støtte til sine skoler uden offentligt at støtte ham politisk. Det hedder: Socialismen er den store fjende, som skole og kirke må bekæmpe hver på sin vis. »Venstre bere-

der Jordbund for denne Fjende«, i det mindste en del af det. Jeg siger til de unge, at »et troende Menneske bør« stemme »paa Valgdagen – uden at han derfor drukner i Politik«. I visse tilfælde bør præster, »særlig hvor Sognet som her er delt i to Lejre, gjøre bedst i ikke at afgive deres Stemme«.

Den her foretagne rensning af S.s administration ved præsteudnævnelser har tillige givet ny indsigt i, hvordan udnævnelserne praktiseredes i hvert fald fra 1874 til 1897, hvor først en bisp så en provst muligt blev mindre uvildige ministre.

Lad os slutte fra det jyske med et sidste illustrerende eksempel på S.s holdning. M.C.B. Nielsen, sognepræst Elling-Tolne fra 1880, bevægedes af en adresse fra 500 familiefædre til 1882 at søge embede i Kalvehave. Biskop Lind påførte: En begavet, fyrig, højsindet og trods sin ungdom erfaren mand, hvis alvorlige og klare prædiken opbygger. »Hans Personlighed tiltrækker alle, som kommer i Berøring med ham – er af den grundtvigske Retning, men fri for Ensidighed«. Selv dette kunne ikke hjælpe til en så hurtig forflyttelse. Nielsen blev 1884 provst. Men 28/3 86, i en skæbnesvanger tid skrev Lind til ham: Det gør mig ondt, at De tænker på at forlade stiftet, men De ved, at jeg vil gøre mit til, at ønsket opfyldes. »Men er Øieblikket gunstigt derfor? Er det sandt, at De for nylig offentlig har udtalt Dem paa en Maade, der maa ansees som et Tegn paa, at De ikke har Tillid til Kongen og Regjeringen. Det har staaet i Jyllandsposten, og den læses i Ministeriet. Jeg vilde ønske, at det ikke var sandt; som jeg ogsaa vilde ønske, at De og jeg vare enige om, at den, hvis Kald det er at virke for Guds Rige, kun i særegne Undtagelses Tilfælde, for Guds Riges Skyld, skal optræde som Politikere«. Vi kan vel engang tales videre derom.

Nielsens ansøgning var dagen før påført: En begavet og erfaren mand, hvis klare prædiken opbygger. »Personligt er han tiltalende. Med Politik befatter han sig i Reglen ikke«. Mange stod for tur til forflyttelse her før Nielsen, sådan ogsaa i andre tilfælde 1886-87. Sætningen om politik påførte Lind kun den ene gang. 23/3 87 udnævntes Nielsen til Nysted, nu stod han for tur efter de almindelige hensyn.

Sidst til *Stevns*. Antallet af udnævnelser i Stevns herred i S.s ministerår er så få, at der deraf næppe kan konkluderes sikkert. Jeg har derfor ogsaa set på udnævnelserne i Faxe og Bjæverskov herreder. Oftest var det gode slutstillinger, derfor var der mange ansøgninger. En gennemgang af ansøgningerne fra dem, der udnævntes, er sammenholdt med de øvrige ansøgenes data i præstekaldslisterne. Udnævnelserne skete efter almindelige hensyn, undtagen i 2 tilfælde.

1890 udnævntes den nys udnævnte provst V.A. Esmann til sognepræst i Hellested. Biskop Fog havde skrevet, at denne »i enhver Henseende dygtige og samvittighedsfulde Præst ... med større Dannelselse og Kundskabsfyldelse« tillige var »en besindig og tiltalende og vindende Mand«. Hans udnævnelse anbefalede Fog på det varmeste for at bevare Esmann for menigheden og som provst på stedet. Ministeriet sluttede sig til bispem, Esmann »har Anciennitet forud for de allerfleste Medansøgere« hed det i Forestillinger. – Den anden undtagelse var den besindige grundtvigianer H.J. Boisen, der fik det mindre embede i Højrup. Han var som kapellan pro loco allerede i stilling i provstiet. Han var godt anbefalet af alle instanser og udnævntes blandt 12 ansøgere, hvoraf andre var både ældre, ældre som kandidater og ældre i deres embede.

Det får være nok til at gøre op, at S. med rette betonedes, at han ved præsteudnævnelser ikke favoriserede nogen kirkelig retning eller tog politiske hensyn. I det her inddragne er der gået frem efter bogen, undtagen hvor særlige forhold berettigede til undtagelser. I et par tilfælde ser det ud til, at der er givet en favør, men ingen bestemt retning er ensidigt favoriseret. S. gentog da også, efter at han var gået af, at han på det felt havde handlet uvildigt – og det var med rette⁶⁴. Han var »upartisk« havde den fremtrædende grundtvigianer pastor C.J. Brandt, Vartov skrevet i 1888. –

Anderledes er det, når afskedigelser og deslige kommer på tale. Regeringen havde længe støtte hos dem, der først havde fundet Venstres krav om magten anstødeligt, alene fordi det havde flertallet i Ft, og siden nærmest så det som et grundlovsbrud, at Venstre indledte visnepolitik. Det undskyldte længe provisorierne i manges øjne, også fordi det gjaldt fædrelandets forsvar. Kritikken søgte regeringen at holde nede på flere måder.

Dr. phil. V. Pingel, Metropolitanskolen, afskedigedes juni 1883, da han nægtede at ændre holdning efter at have fået pålæg om at vise mådehold i sin politiske opposition. 27/4 85 fik folkeskolelærerne advarsel mod ophidsende agitation, det var uforeneligt med at være offentligt ansat lærer og ville ikke blive tolereret⁶⁵. Oktober 1885 fik 2 yngre professorer, der havde talt ved et møde imod provisorierne, en alvorlig misbilligelse og en advarsel om, at lignende adfærd ikke ville blive tålt i fremtiden⁶⁶.

Til skræk og advarsel afskedigedes sognepræst Henning Jensen. Det må have virket udfordrende, at han ved folketingsvalget juni 1884 stillede op som modkandidat til S. 30/3 85 meddeltes han afsked, ministe-

riet havde i længere tid fulgt hans agitatoriske optræden. Ved møder og i pressen havde han »tilladt sig en Opposition mod den bestaaende Orden« og majestætens regering, som var uforenelig med de »Hensyn, som Forholdenes Beskaffenhed paalægger en Embedsmand« og især en sognepræsts pligter. Hidtil havde ministeriet ikke skredet ind, da HJs foresatte ikke havde klaget over hans »Forsømmelser«. Men hans artikel i Politiken 18/3 85 om »Ret til Selvtægt mod Øvrigheden« kunne opfattes som »Forsvar for Oprør«, følgelig var han uskikket til sit embede, »hvis Pligter han til den Grad miskjender«. Hvis regeringen ikke greb ind, tilsidesatte den skyldige hensyn til »hans geistlige Præsteembede, hans Menighed og den bestaaende Retsorden«. Derfor blev han indstillet til afsked – dog med pension. At en mand, skyldig i noget en »Gudsbespottelse nær« skulle have fuld pension, forstod Chr. IX ikke. Kongen lod sig berolige med, at en retssag, der trak ud, blev dyrere⁶⁷.

S. havde næppe megen skyld i, at Estrup anlagde sag mod Morten Pontoppidan, der så at sige på kirkens vegne anklagede Estrup for med kneb at bryde sin ed på grundloven. Pontoppidan idømtes 3 måneders fængsel, mistede som andre kritiske venstremænd statstilskuddet til sin højskole, mens den påtænkte valgmenighed blev en frimenighed, den fik ikke anerkendelse⁶⁸. – Det er uklart, men skyldtes nok snarere Estrup end S., at Fr. Jungersen ikke 1890 blev præst ved Vartov. J. havde optrådt næsten ligeså kritisk mod provisorierne som Pontoppidan, omend fordelt skylden for den politiske strid på begge dens parter⁶⁹.

Valdemar Brücker og Aagaard frimenighed er en anden, mere speget sag. Man må spørge, om forløbet var blevet et andet, hvis der hurtigt var bygget kirke og søgt anerkendelse, uden at den begavede, men udfordrende præst havde forhørt sig så meget i ministeriet og hos Ribe-bispen. I ministeriet sagdes, at biskoppen havde sagt til fru S., at han af dogmatiske grunde ikke ville indstille B. til anerkendelse, og at ministeren ville følge ham, for indre kirkelige anliggender forstod S. sig ikke på. I Ribe udtrykte Balslev sig ikke nu som før klart, men sagde til B., at han mente, at ministeriet ikke ville anerkende ham af politiske grunde.

Bispen kom til at bestemme sig, med hjælp af de andre bisper på én gang både i og udenfor KR. Da de »egentlige kirkelige Autoriteter« var enige, mente den verdslige minister, at han måtte slutte sig dertil. Der blev ikke da en valgmenighed i Ågård, det måtte S. forsvare i Ft.

Juni 1887 søgte 45 beboere om anerkendelse af en valgmenighed, de var begyndt at bygge kirke. Balslev udtrykte betænkelighed ved Brückers udtalelser, han måtte i det mindste love at rette sig efter kirkens lære og ritus. Han henstillede, om ministeriet ville forelægge KR

sagen eller afvente en udførligere indstilling, når han havde rådført sig med de andre bisper. Han fik sagen tilbage til fornyet erklæring efter sådan rådførelse (1887 NN 1046).

19/9 87 vidste man i KR, at S. havde sagt, at der måtte en bestemt erklæring til, ellers måtte ministeriet give anerkendelsen. Fog betonedede, at dette var Balslevs sag, ikke KR's (en sondring Swane ikke forstod), bisperne kunne sige Balslev deres mening, ellers udtalte KR en dom, og det forudsatte en prøvelse. Det blev til, at bisperne en for en gik imod anerkendelse. 10/10 87 skrev Balslev til ministeriet, at det var uforeneligt med at være præst, at B. frakendte skriften myndighed og gjorde sig til dommer over den. Det måtte undre, at han søgte anerkendelse i den kirke, »hvis Grundsætninger han fornægter«.

Akterne er ikke på plads i ministeriets arkiv og ikke lette at efterspore, men kopibogen fra Ribe giver sikker viden (LaV), samt ministeriets brevbog. Balslev indberettede 3/3 88, at der var dannet frimenighed, og at kirken var indviet 4/12 87. Han havde underrettet egnens præster om, hvordan de havde at forholde sig til den. – 6/2 88 foranledigede Henning Jensen *forespørgselsdebatten* i Ft, han havde hård kritik af bisp og KR. Det havde Harald Holm også. I en rummelig folkekirke må en læresag undersøges ordentligt, så ingen dømmes »aldeles uhørt« som her. – Det var ikke behandlet i KR, men S. gav Balslev og de andre bisper ret i, at B.s seneste udtalelser udelukkede ham som præst »i det Samfund, som kaldes den danske Folkekirke«. Dermed ville S. ikke begrænse friheden til at ytre sig. Det har de forskellige retninger »fuld Frihed« til, men »en Grænse maa der altid være, selv om det ikke er muligt at angive, hvor den gaar«. Ministeriet tager ikke initiativ til at afskedige en præst, det er en verdslig og ikke en kirkelig autoritet, men ministeriet fulgte de enige »egentlige kirkelige Autoriteter« (Ft 2615f, 2624; debatten 2607-2644).

Stærke reaktioner i den grundtvigske lejr, også fra folk der ellers ikke var enige med B., nødte Balslev til offentligt at forsvare sig. Han hævdede at have handlet konsekvent forud og at det var ham, der havde bedt om, at de øvrige bisper blev spurgt (DKt 1888 257). Selv den besindige C.J. Brandt vendte sig imod, at B. var dømt uhørt, bispens forsvaret rummede en anklage for embedsforsømmelse, fordi der ikke var grebet ind før. Debatten i Ft. fik Brandt til at konkludere: Folkekirken er en statskirke, ministeren, »der almindeligvis har faaet det Lov, at han beflitter sig paa upartisk og expedit Ledelse af de kirkelige Anliggender« er valgt alene af politiske hensyn. Hverken han eller rigsdagen er bundet religiøst, og S. havde kaldt sit ministerium en verdslig og ikke en kirkelig autoritet (S.st. 129ff, 257ff).

Anklagerne om, at B. var dømt uhørt, gjorde indtryk i ministeriet og da der igen kom andragende om anerkendelse som valgmenighed, bad ministeriet 26/9 88 Balslev om at forhandle med B. og give ham lejlighed til at erklære sig, for så at forhandle med sine kolleger, når de kom sammen til næste års KR-møde (1888 00 248, 1148). – Sin redegørelse bad Brücker Brandt og Skat Rørdam om at vurdere, var deri noget som absolut forhindrede, at han kunne anerkendes som præst? Det kunne Rørdam svare nej til, men hvis der var spurgt om deri var noget, som kunne ombestemme KR, så måtte han lige så bestemt sige nej, for alle tidligere påstande hævdedes, blot i sømmeligere form (En Brevveksling II 165f).

24/9 89 gjorde Balslev i KR op, at der ikke var nogen forandring hos B. Han bad de øvrige bisper om skriftlige erklæringer, som han kunne henholde sig til. Matzen tilbød, at professorerne trak sig tilbage, det ønskede Fog ikke. Men ministeriets gentagelse af, at der var fældet dom over B., ærgrede Fog, for der havde været tale om en administrativ forholdsregel, som når bisperne påtegnede ansøgninger. KR eller bisperne måtte ikke blive en domstol. Sthyr mente nu, at de kirkelige autoriteter havde en sag om vranglære. Men Matzen forstod Fog: Sagen var kommet på for højt et plan, og KR skulle ikke gå længere end dets pligt var og ikke optræde uadtil i sådanne sager. Dem skal vi vise fra os og ikke optræde som en kætterdomstol. Fog sluttede af: Havde B. været fungerende præst, så var der nedsat en provsteret eller han var afskediget. Han havde medlidenhed med B., der havde fortsat i den retning, hvori det var gået i en lang årrække, men havde føjet de dråber til, som fik bægeret til at flyde over.

19/10 89 skrev Balslev igen til ministeriet. Bisperne var forud godt orienteret og havde enstemmigt udtalt sig som før, at B.s udtalelser ikke kunne forenes med, at han blev evangelisk-luthersk præst. For sit eget vedkommende henholdt Balslev sig til sin erklæring fra sidste år.

Både 1887 og 1889 er sagen refereret ganske som de andre KR-sager. Forskel er der i indberetningerne til ministeriet, 1887 er sagen uomtalt (1887 NN 1236), 1889 er den nævnt som andet KR har behandlet, den havde ikke »givet Raadet Anledning til at gjøre Indstilling til Ministeriet« (1889 PP 1136).

Fog måtte i Dagbladet 11/12 89 benægte, at KR havde gjort nogen indstilling. Brücker svarede i Morgenbladet 24/12 89, at det tydede ministeriets afsluttende skrivelse ikke på. 28/12 89 skrev Stein til Swane: Formelt har Fog ret, reelt er sagen behandlet i KR⁷⁰.

For ikke at isolere det kirkelige for meget tilføjes: Som regeringens vanskeligheder tog til, kunne selv en justitsminister blive såre opfindsom. 17/2 90 skrev J. Nellemann til en af Højres bedste agitatorer: Ud-

fra stemmelisterne ved sidste valg bør Højres vælgerforening lave fortegnelser over de embeds- og bestillingsmænd fra postvæsenet og jernbanen, som havde støttet oppositionen, »i Stilhed, men dog saaledes, at det spredes ud, at sligt gjøres«. Derved nås ikke, at de kan afskediges umiddelbart, men at man måske ved lejlighed kan skille sig af med dem; især de, som ikke har pensionsret, vil da afholde sig fra at støtte oppositionen, når de ved, at ministeren kan få det at vide. Det må nok vides under hånden, men der må ikke tales højt om det. Måske kan noget lignende gøres mod arbejderne i statens værksteder⁷¹.

Scavenius og kirkebyggeriet

Efter skærmydslen det første år med en del af Venstre fik S. tilskud på finansloven til kirker i Tårup på Fyn og i Obbekjær i den del af Slesvig, der ikke var afstået 1864, og der blev ikke taget af stiftsmidlerne. Sådan også på 1883/84-finansloven, her var tilskud til kirker i Brovst, Kastrup og Dragør. I Fischers tid var der ydet tilskud til nogle kirker på Heden i Jylland, han og den stedlige folketingsmand enedes om, at en kommission burde se på de stadigt flere ønsker derfra. Da der var bevilliget penge til det, kunne S. 2/8 82 nedsætte den for at overveje de kirkelige forhold »i Hammerum og omliggende Herreder i Ribe og Aarhus Stifter«. Tilskud til kirker dér blev så udskudt, indtil kommissionen 1885 opgjorde behovet: 16 nye kirker og kapeller, samt 8 præstegårde. Det betød statstilskud på 310.000 kr., fordelt i 3 omgange, og 14.000 kr. årligt af stiftsmidlerne til præsternes løn⁷².

Finanslovforslaget 1884/85 var uden tilskud til nye kirker, året efter var afsat 50.000 kr., mest til en kirke i Århus, resten til kirker i Aså og Stige. Bevillingen opgav S., 1886/87 tog han selv pengene til de kirker, og enedes med Lt om, at penge til en kirke i Herning bedst kunne vente, når der det år gik så meget til kirker. – I Rigsdagssamlingen 1887/88 blev der forlig om finanslovens bevillinger til kirker i Elling, Struer, Herning, Esbjerg og Nr. Bjert. Der var opsamlet en del i stiftsmidlerne, derfor tillod S., at der ydedes ligeså meget af stiftsmidlerne. Det gik an denne ene gang for at få gang i de bevillinger, men det var en undtagelse, gentog S⁷³. Det fik Ft til at gå med til 60.000 kr. til en kirke på Nørrebro, forudsat at der ikke blev brugt penge af den kirkelige ligning. Det måtte S. acceptere; »man maa saa se i Fremtiden om muligt at faae noget større Tilskud fra den ene eller anden Side« til kirker i Kbh., sagde han.

Men tilbage til Jylland. På finansloven 1888/89 var der afsat supplerende tilskud til de nyopførte kirker, da der lokalt var indsamlet mindre

end forudsat, hertil kom tilskud til en kirke i Trandum. Kirken i Esbjerg fik mere, ellers afslog Ft støtte til andre kirker, »begyndt udelukkende paa Ministeriets egen Foranstaltning«. Det var nødvendigt for at opmuntre lokal offervillighed, og fordi der ikke kunne fås tilskud af stiftsmidlerne, Ft måtte holde igen overfor de mange ønsker fra Midtjylland. S. mindede om, at han året før havde handlet principstridigt, som »en ren Undtagelse« brugt af stiftsmidlerne for at undgå stridspunkter. Ft kunne sige nej til tilskud, men S. var overbevist om, at befolkningens tryk, særligt fra de fattige egne, nok skulle få penge frem fra statskassen. Ft måtte selv gøre op, hvad der årligt kunne ydes.

Efter stilstand i 2 år indledtes over finansloven en støt kurs, 1891/92 blev der 60.000 kr. til 5 kirker i Vest- og Midtjylland. S. havde sagt, at krav om penge fra stiftsmidlerne var det samme som at nægte tilskud, kravet kom ikke. Baggrunden var forlig mellem det moderate Venstre og Højre. Berg stod uden for dette, men var her for og begrundede det med, at når der til købstadkirker var brugt af stiftsmidlerne, så kunne man ikke nægte statstilskud til kirker, hvor der var 1-2 mil til kirke⁷⁴.

I Kbh. lå det ulige vanskeligere. Ihærdighed fra stiftsprovst C. Rothe, der var formand for Kbh.s præstekonvent, og borgmester H.N. Hansen førte til, at man gik i gang med at få opført 2 kirker:

1882/83 var konventet og magistraten enige om, at der mindst var behov for 2 nye store kirker, en på Nørrebro og en i Boulevardkvarteret, området mellem de gamle volde og søerne, en stor monumental kirke. Man vidste, at der ikke igen kunne appelleres til privat godgørenhed. Konventet henvendte sig til ministeriet, for staten var efter grundloven forpligtet til at yde støtte og burde gøre det »moderat«, dvs. yde 300.000 kr. og tillade, at kommunen, som hidtil havde givet byggegrundene, hos alle skattepligtige i folkekirken opkrævede en kirkeskat sammen med kommuneskatten i 10 år med 1/5 % af indkomsten. Der blev da årligt 60.000 kr., det rakte også til at betale gæld på ældre og nyere kirker (Kbh. Præstekonvents protokoller i RA, her benævnt Kbh.s Stiftskonvent. Niels Munk Plums jubilæumsbog om konventet (Kbh. 1943) er ofte upræcis og bør bruges med varsomhed).

Borgerrepræsentationen fulgte en næsten enig magistrat uden at omtale socialdemokratiske protester. Folkemøder rundt i byen havde udtalt sig mod nye kirker, som der ikke var trang til, mens der behøvedes skoler, hospitaler og alderdomsforsorg⁷⁵. Pudsigt nok var der i konventet tale om 200.000 kr. til arbejderboliger fra lignede midler, det blev stemt ud. Man vidste dog, at ordningen med kirkeskat burde gøres lempelig for ikke at vække uvilje. Ministeriet fik sagen gennem Mar-

tensen, som skrev 22/1 83: 2 nye kirker er vigtigere end at betale gæld. (Der var ved de sidste kirker, især ved Sct. Matthæus Kirke, modsat tidligere, stiftet større gæld ved byggeriet). 30/4 og 22/5 svarede Finans- og Indenrigsministerierne, de havde ikke indvendinger mod et statstilskud på 300.000 kr. til de 2 kirker og betaling af gælden (1883 JJ 103).

8/2 86 sagde Rothe i konventet: Der var et lovforslag »færdigt til Rigsdagen«, det kunne ikke gennemføres. »Sagen er voxet os over Hovedet«. Men han og Hansen var igen igang, Maj 1885 var der dannet »en almindelig Kirkefond for Kjøbenhavn« og 2 lokalkomiteer for de 2 påtænkte kirker, siden skulle der bygges på Vesterbro. Februar 1886 samledes der ind i Kbh.s kirker, mere skæppede en velhavers flotte gave. 15/11 86 fik magistraten borgerrepræsentationen til at give grund og 60.000 kr. over 3 år, på betingelse af at kirken kunne rumme 1.600 mennesker, og at der kunne lånes andre 60.000, som siden kunne lignedes. Statstilskud på 60.000 kr. var forudsat, og det var ministeriet for, da der i kvarteret var mange fattige, også for tilladelse til at ligne lånte 60.000 (1886 MM 199). Ft sagde så ja til de 60.000 i støtte, men nej til ligning i det fattige sogn. – Sit motiv til at ønske en stor kirke angav H.N. Hansen 23/10 86 i et brev til Volf: Det er for mig »en Hovedsag, at Kirken ved sin Skjønhed og ved sin Hygge bliver et Hus, hvor nuværende Slægt og kommende Slægter færdes med Glæde og med Følelsen af noget godt«. Det véd jeg, at vi nå under Storck ..., ingen kan skabe det så godt. Lad os hellere søge flere penge »end at slaae af her paa« (til R. Volf, jfr. Axel Beck: Fra Gennembrudets Tid 94, Kbh. 1947). – Den kirkefond erfarede, at indsamlingernes tid var forbi, i hvert fald når der blev bedt stilfærdigt. 1890 stod Hellig Kors kirke færdig, der manglede lidt penge, men der var reserveret 30.000 kr. til den næste kirke. Den almindelige Kirkefonds kræfter var slut (arkivalier i stadsarkivet, delvis udnyttet af Sigurd Jensen i »Magistraten som kirkepatron« i »Histor. Meddelelser om Kbh.« 4 rk, V 404ff, 1959 og af mig i »Kirkens Verden« 1961 1).

Lokalkomiteen for Boulevardkirken, med Florian Larsen som formand, opgav ikke, 3/2 86 havde det sendt ministeriet forslag om en monumental kirke bygget, hvor Israels Plads idag er. Beliggenheden og sognets ca. 25.000 indb. fordrede, at der blev plads til 1800-2000 mennesker, og prisen blev op mod 500.000 kr. Der blev ikke søgt statstilskud, man regnede med indsamlinger, kommunal støtte og en kirkelig ligning. Fog anbefalede varmt, men Hansen anbefalede i ministeriet, at man ventede med at nedsætte en komité (notat på Fogs skr. 25/10 86 og Hansens brev 30/4 87, 1886 MM 170).

17/7 88 svarede ministeriet, at det tog denne anden kirkes »Opførelse i sin Haand« og nedsatte en kommission. Men da var der en lov, som kunne ændre økonomien for de kirkelige forhold i København.

Scavenius' kirkelov

Når blot provisorierne skaffede penge til Kbh.s befæstning, så ønskede S. moderate reformer. Han var også af Fts finansudvalg nødet til at gennemføre en kirkeskat for hele byen. Statstilskuddet på de 60.000 kr. til Hellig Kors kirke var betinget af, at der ikke blev nogen gæld at ligne på sognet. Hidtil var der efter behov lignet sogn for sogn, så når der skulle bygges kirker på »broerne« kom alene de oftest fattige kvarterer til at betale dem. Der måtte en skatteudligning på hele byen til og 22/12 87 fremsatte S. lovforslag derom i Lt.

Han kaldte det en begyndelse, dog et »meget stort Skridt«. Det blev lettere at skaffe penge til nye kirker. Forslaget mødte kun velvilje, der var en almindelig følelse af dets nødvendighed. Ved kirkebyggeri blev praksis uændret, private skulle først yde deres, efter tilskud fra stat og kommune kom det nye, at resten kunne lignedes på hele byens befolkning, som tilhørte folkekirken. Den ændring kunne i fremtiden vise sig mere nødvendig, sagde S., hvis det blev vanskeligere at få privat støtte eller offentlige tilskud.

Lovforslaget afdækkede en af folkekirkens vanskeligheder. Når ministeren fik ret til at ligne indtil 1/5% af folks årlige indkomst til nye kirker og gælden på de kirker, der var, så måtte man sikre sig mod vilkårlighed. Dette kunne ske ved at høre kommunalbestyrelsen, mente Lt, venstremanden Thomas Nielsen var så betænkelig ved at inddrage kommunen i et kirkeligt anliggende. Ft skærpede dog bestemmelsen, så kommunalbestyrelsens samtykke skulle til. Det var nødvendigt, fordi der ikke var en kirkelig repræsentation, sagde højesteretsassessor Florian Larsen, Højre. Når man var imod den, så måtte man tage, hvad der var, kommunen, for en kontrol var nødvendig, sagde Harald Holm. Ft var usikkert overfor, hvad loven kom til at betyde, den blev da midlertidig og skulle revideres efter 5 år. Hverken S. eller Lt var glade for de 2 ændringer, men gav sig for at få loven vedtaget.

Loven sagde, at kirkelige bidrag, som med kommunalbestyrelsens anbefaling bliver anordnet til nye kirker, lignedes på samtlige sognemenheder med et tillæg på indtil 1/5% af den skattepligtige indkomst. Ministeriet bestemmer tillæggets størrelse efter kommunalbestyrelsens »indstilling«. Denne sidste blev altså initiativtager. Den bestemte i lovens 5 år, at der et år lignedes 1/8%, det vandede borgerrepræsentatio-

nen sig noget over, ellers var det fra 1/10 til 1/20%, kommuneskatten var i alle årene 3%. Uden en eneste indsigelse bifaldt ministeriet år for år, hvad der lignedes, og at pengene gik til gælden for de bestående kirker og 130.500 kr. til Vor Frelsers kirkes restaurering. Blot en smule blev der til nye kirker⁷⁶.

26/2 89 var kommissionen om Boulevardkirken færdig⁷⁷. Rothe var formand, medlemmer var bl.a. Florian Larsen og H.N. Hansen. Overfor et stort flertal stod et mindretal, Hansen. Flertallet så intet økonomisk problem, når den nye lov udnyttedes maksimalt blev der nok til den monumentale kirke. Hansen ville afsætte 300.000 til den, Vesterbro skulle også have en kirke, og han ville nøjes med at ligne 1/8%, det var jo en »tvungen Ligning«. Når gæld og udgifterne til Vor Frelsers kirke var til side, blev der i 1890-92 150.000 kr. til Boulevardkirken. Hansen fandt ikke, at den nye lov fastlagde ansvaret for at nye kirker opførtes. Især når loven var midlertidig, skulle man ikke forlade hidtidig praksis med lokalt initiativ og offervilje. Opgaven kunne ikke gøres til »en ren kommunal Sag«, og ministeriet kunne ikke pålægge nogen at varetage den. Den nye lov skulle nok få kirkeligt interesserede til at tage fat. Flertallet vidste, at loven også var vedtaget, fordi det private initiativ ikke i længden kunne klare de store opgaver, der lå for. Der skulle lignedes mest muligt, indtil de fornødne kirker var bygget, og flertallet beklagede, at kommunen ikke i år har ment at kunne »gjøre større Brug af den ved Loven hjemlede Ret«, men håbede på en forandring. – Det blev forgåves. Hvem manglede mod og hvorfor? Måske fordi en hastigt stigende utilfredshed med hovedstadens kirkelige forhold også gjaldt denne betænkning?

Ministeriet havde betænkningen 26/2 89, det betænkte sig, hørte Fog og fik svar 6/5 89, april 1890 tilskrev det Kbh.s magistrat, men allerede december 1889 så utilfredsheden ud som noget af et oprør mod hovedstadens kirkelige forhold.

Først havde de københavnske præster uanset deres observans gjort et mindre oprør. 30/10 87 stod i Nationaltidende, at borgerlige vielser, der før var en sjældenhed i Kbh., nu var så almindelige, at de ikke kunne overses⁷⁸. Årsagen var »for det store Flertal ... Sparsommelighedshensyn«. Rådhuset var billigere, og der var fine klæder unødvendige. For at vies der behøvede folk blot at sige, at de ikke tilhørte et troessamfund. Det tog de ikke alvorligt, men kirken tager det »i fuldeste Alvor«, skrev pastor Johs. Petersen. Folk havde ikke forstået, at de var uden for folkekirken og ikke havde »alle de Rettigheder«, som dens medlemmer har, var udelukkede fra at få børnene døbt, fra at gå til alters og blive kirke-

ligt begravede. Forud for bgl. vielse burde der foreligge en erklæring fra sognepræsten om, at udtrædelse var sket. Kirken måtte så betænke, at dens vielser var dyre. Men den måtte også klart advare om, at når man erklærer sig for at være udenfor et troessamfund, så frasiger man sig forbindelse med folkekirken. Det siger folk, at de ikke vidste.

Bag artiklen lå møder i Kbh.s præstekonvent om nødvendigheden af at hævde kirkens ære og af at sætte ind mod den socialistiske agitation for bgl. ægteskaber. Folks bevidsthed ville vågne, hvis børn af forældre der var udtrådt ikke kunne blive døbt.

Mødereferater fra 8/11 86, 21/3 og 17/10 87 synes at vise, at motivet til at så forskellige præster fandt sammen var, at de følte sig trængt af den socialistiske agitation og de uklare medlemsforhold i folkekirken. De var fælles om at hævde kirkens ære, så dåb af børn, hvis forældre reelt var udtrådte, forudsatte, at de igen erklærede sig for at være medlemmer af folkekirken, nogle mente også, at deres bgl. indgåede ægteskab måtte kirkeligt indvies. Skat Rørdam talte for sådan at hjælpe den kirkelige bevidsthed på fode, missionsmanden P. Krag glædede sig over, at »Kirken samler sig som en synlig Kirke«. Kirken måtte så sørge for, at der var dage, hvor vielserne var billigere (jfr. En Brevveksling II 129f).

25/7 87 klagede Studentersamfundets retshjælp til ministeriet over en præsts dåbsvægring. Fog havde før afvist en lignende klage med, at ingen præst havde pligt til at døbe børn af forældre, der stod uden for folkekirken. Adspurgt af ministeriet afviste Fog, at loven af 13/4 51 gav hjemmel for at pålægge præsterne at foretage sådanne dåb. Børnene blev jo ikke afskåret fra at blive opdraget i folkekirken tro. Hvis en præst i lignende tilfælde var villig til at døbe, måtte han tage en »Conference med sine Foresatte«.

7/11 87 kom henvendelsen fra konventet. Forud havde Fog ladet det forstå, at han var betænkelig ved dåbsnægtelser, for børnenes skyld. Det kunne også medføre, at religionsundervisningen i folkeskolen faldt bort. Men præsterne fordrede klare regler for udtrædelse af folkekirken^{78A}. De gjorde gældende, at folk, som erklærede sig for ikke at tilhøre folkekirken, havde ikke adgang til nadveren, til kirkelig begravelse og til at få børnene døbt. Følgerne kunne blive sørgelige, men religionsfriheden måtte hævdes og kirkens nådemidler bruges forsvarligt.

1/12 87 påførte Fog henvendelsen: Forældre uden for folkekirken har ikke et retskrav på at få børn døbt, følgelig har præsterne ikke pligt til at døbe. Men kristeligt var det ikke forsvarligt at nægte måske et stigende

antal børn »Delagtiggørelse i Daabens Velgjerning, og Bevidstheden, naar denne vaagnede, om at være Lemmer af det kristelige Samfund«, uanset forældrenes holdning. Denne var en hindring, men ikke en absolut hindring »for Daabsnaadens Udvikling«. Ved siden af ville børnene møde mangfoldige påvirkninger. Når forældrene var uden retskrav, måtte de anmode om dåb, og det gav anledning til samtale med en præst.

Fog havde her givet S. hjælp, da E.E.H. Schjøtz fra Hørups gruppe rejste forespørgsel om dåbsvægningen i Ft 17/2 88. S. udtrykte forståelse for præsternes holdning, når man betænkte den falske agitation for udmeldelse af folkekirken. Han kunne ikke fordømme, at de skrev om det i dagspressen. De havde samme ret som andre til at ytre sig, når de holdt sig indenfor »deres Embedspligts Grænser«.

Hvad angik påstanden om, at præsterne ikke var forpligtede til at døbe, vidste S. fra justitsministeriet, at det var de. Han refererede Fog for, at dåb af sådanne børn ikke var kristelig uforsvarlig, men en tjeneste som »maa bevises de i hvert Tilfælde uskyldige Børn«. At nægte det stred mod kirkens traditioner. Mere havde han ikke at sige, når der ikke forelå en klage for ministeriet.

S. svang sig op til mere: Forældre, der var udtrådt af folkekirken, kunne ikke »førend de komme tilbage, nyde Folkekirkens Goder«. Børnenes ret var noget andet, forudsat at de nu som før opdroges i folkekirkens tro, derom skulle forældrene dog ikke afkræves garanti. Folkekirken var ikke en sekt, men »det danske Folks Kirke, og enhver dansk Mand har derfor efter min Opfattelse Ret til at faa sine Børn indlemmede i det danske Folks Kirke«. S. følte sig fuldt berettiget til at give præsterne tilhold derom, men undlod det, da der ikke forelå nogen grund til det⁷⁹.

31/1 88 havde ministeriet hævdet præsternes forpligtelse og bedt Fog om at forhandle med den præst, der havde vægret sig ved at døbe, og om at søge en tilsvarende ordning med konventet. »uden at Ministeriet blev sat i Nødvendighed at lade udgaae et bestemt Paalæg derom«. 28/3 svarede Fog, at den pågældende præst ikke længere vægrede sig ved dåb, og at konventet havde svaret ham, at en del præster fortsat mente, at de ikke med frelst samvittighed kunne foretage de dåb, andre havde omsindet sig og sluttede sig til de præster, der kunne foretage dåb med det af ministeriet antydede forbehold, at de fik garanti for børnenes kristelige undervisning. Konventet mente, at der da næppe blev vanskelighed med at få de dåbshandlinger udført⁸⁰. Sagen kom på plads ved et par kneb⁸¹.

Den delvise omsindelse havde krævet 3 drøje møder i konventet, der

belyste hovedstadspræsters forhold til folkekirken. 6/2 88 oplæste Rothe ministeriets og bispens skrivelser, den sidste gik i anden retning end den første, hævdede både præsternes og børnenes ret. Forældrene havde ikke en ret, men måtte anmode om dåb. Rothe mente selv, at man forud næppe havde gjort sig dåbens sakramentale betydning klar. Rør-dam stod fast: Vi er ikke kaldede til alle i et sogn, men til bestemte menigheder. Folkekirkens dage er talte, hvis staten tvinger her. Provst L. Koch vidste, at en folkekirke medfører en »Række Compromiser med Staten«, nu gjaldt det »en passende Retraite eller en Konflikt«. P. Krag sagde: Vi bliver i folkekirken, »fordi vi kan missionere bedre«, men det kan også være ubarmhjertigt mod børnene, at slå af på sandheden. – »Vi er gaaede lidt for vidt i vor Ivrighed«, sagde Rothe og mente, at præsterne »selv var komne til klarere Erkjendelse«. G. Schepelern vidste, at man stod overfor »et fritænkerisk Socialdemokrati, der vil opløse Folkekirken«, det oprindelige standpunkt var mest forsvarligt.

13/2 var fremmødet større og stemningen ændret noget. Det skyldtes især Harald Stein: Vi er selv skyld i miseren, vi burde have døbt uden at fordre vielsesattest. Vel generer Studentersamfundets agitation, men ret eller uret, så er det ubarmhjertigt overfor børnene ikke at døbe dem, »som jeg med Glæde vil indlemme, og overfor Forældrene, som ikke vidste, hvad de gjorde«. Det er urigtigt og uklogt overfor fremtiden, vi bør stole på vor gode folkeskole. – Rør-dam veg ikke: Har forældrene krav på dåb, så er det Folkekirkens Ruin«. Vorherre har ikke pålagt os at handle, så dåben ringeagtes⁸².

9/3 forelå udkast til svar med tak til biskoppen for ikke at have udstedt et påbud om dåb, og der redegjordes for de forskellige synspunkter hos præsterne, som nævnt af Fog ovenfor.

Samarbejde mellem dele af de kirkelige retninger beredte intet oprør i folkekirken, men *Bethesdamøderne*⁸³, der begyndte maj 1886, satte nogle spørgsmålstejn ved systemet. Indbyderne var højkirkelige, IM, den bredere og endnu selvstændige IM i Kbh. og nogle grundtvigske præster. Tidens splid og vantro krævede, at troende samledes til rådslagning og til at styrkes ved fælles samvær, vedtagelse af resolutioner var så udelukket. Det, at de fleste grundtvigske holdt sig borte, gjorde at møderne kun fik betinget succes. Det 4. Bethesdamøde okt. 1890 skulle behandle oprettelsen af »et almindeligt Konvent for den danske Folkekirke«, forud var dog det mere dækkende »*Menigheds-konventet*« valgt. Det skulle nemlig ikke være et konvent for folkekirken, hvor de fleste døbte ikke hørte til, men for den levende menighed, understregede provst Johs. Vahl straks. Der skulle være 90 deltagere,

30 valgt for sig af hver af de 3 grupper i kirken, lige mange præster og lægmænd.

Men der viste sig uenighed om, hvem man repræsenterede og på hvis vegne man udtalte sig i resolutioner, og der viste sig også fra starten kim til oprør:

Diskussionen på det første møde gjorde det klart. Højskoleforstander Jens Nørregård havde overvundet sine betænkeligheder ved konventet. Det havde jo ikke anden myndighed end den, det kunne skaffe sig. Det var ikke en medbejler til KR eller en opposition dertil, men et supplement. Det var i høj grad tiltrængt, så menighedsopfattelser kunne komme frem, noget baseret på folkekirken blev blot »en ny Rigsdag med et andet Navn«. -

Deroverfor havde H. Ussing et enten – eller: Enten må menigheden gennemtrænge det folkekirkelige legeme eller den må træde ud af det døde legeme, hvis det er ugørligt. Udviklingen må begynde fra stifterne, vi må begære, at bisperne holder udvidede landemoder, et skridt mod en forfatning, hvor menigheden får sin ret. – Tanken var ikke »en Entre til en Kirkeforfatning«, sagde Vilh. Beck, der vil de hellige altid være i mindretal. Det vil være den største ulykke for den levende menighed, supplerede Vahl. – Det fik Nørregård frem: Man »kan ikke se bort fra Folkekirken«, for os er den et mellemed, og vi skal ikke være angst, det er »dog sandsynligt, at levende Kristendom vil kunne gjøre sig gjældende der«. Det vil være forgæves at vente sig noget fra oven. (Beretning om Det fjerde kirkelige Møde 14-16.Okt. 1890 14ff. Kbh. 1890).

Ikke oprør, men bisperne var oprørte og fornemmede, at her kom mere end et supplement. Noget var også på vej, i glimt havde der været tegn på det fx ved henvendelsen til KR om menighedspleje. En håndfuld mænd erkendte både hovedstadens sociale og åndelige nød, og ville ændre derpå, de følte en voldsom indignation, også over de højeste kirkelige autoriteters manglende initiativ. Et forsøg på at komme frem ved at erobre Kbh.s IM glippede, man *måtte* prøve selv. Nørrebro-præsten R. Volf, i lang tid engageret af kirkebyggeri, spurgte 14/7 89 i »Fra Bethesda«: Hvor skal vi få pengene fra til at mindske sognene med, og svarede bl.a. ved en kirkeskat. 6/10 imødegik Harald Westergaard ham: Kirkeskat, »det vil være absolut fordærvende«. Hvis vi vil virke for vor egen og andres salighed, så lad os »ikke være bange for at ofre noget. Alt, hvad vi bør bede om«, er, at »faa Sognene delte, naar vi skaffe Lønning til Præsten«. Det er Vor Herre Jesus Kristus vi samles om, han kræver ikke kostbare kirker, men kan nøjes med at vi samles i hans

navn, og når vi frygter, hvordan alt skal gennemføres, svarer han: »Om I kunne tro; alle Ting ere mulige for den, som tror«⁸⁴.

21/10 89 drøftede Kbh.s præstekonvent, hvordan man skulle stille sig til en indbydelse fra nogle lægmænd, hvis varme engagement Rothe da måtte anerkende, men ikke ideerne om de små kirker; der var enighed om målet, ikke om principperne. Hvor de taler om forsvarlig sjælepleje, mener de nok vækkende sjælepleje. Jul. Steen advarede: Tager vi ikke positivt derimod, kan det vende sig til det onde. Rørdam lastede igen autoriteternes uopmærksomhed, han kaldte sogne på over 20.000, ja 10.000 indb. for en uting. – I den indre by var kirkerne fulde, og Paulli kom med en højkirkelig løsning: En præst mere til hver kirke og 3 gudstjenester om søndagen.

23/10 og 27/11 89 mødtes kredsen af lægmænd og præsterne, der i konventet havde taget en vedtagen adresse tilbage. »Der blev stillet altfor vidtgaende Forslag« af Lægfolkene [om sogn, kirke og en præst for hver 5.000 indb.], men det lykkedes mig at få ændret adressen, så Deres Excellence kan modtage den, skrev Volf 28/11 89 til S. Også Rørdam prægede adressen, der blev afleveret »i december 1889«, i sin oprindelige form indgivet af 42 læge og gejstlige, det blev siden ialt til 31 præster og 260 lægmænd. Formen var urban: Mens det offentlige med skoler og andet sørger for det fornødne i Kbh., så sker det ikke for kirken vedkommende. Det kan ikke vedblive sådan, Kbh. og Frederiksberg må deles i sogne med omtrent 10.000 mennesker og 2 præster. Kirkerne kan oftest være ganske tarvelige, blot de kan rumme ca. 1500 siddende eller stående, så »Befolkningen kan faa den aandelige Pleje fra Kirkens Side, som den i en Folkekirke maa have Krav paa«. Det burde en kommission tage op.

Utålmodigt afventedes ministeriets stillingtagen. 15/10 90 trådte »Udvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn« offentligt frem, 7. lægmænd med Westergaard som formand⁸⁵. 18/11 90 blev en kommission omsider nedsat. Formand blev højesteretsadvokat C.C. Liebe, Lts formand i op mod 25 år, han havde betinget sig, at ministeriet ville fremme den sag og ikke henlægge den⁸⁶, medlemmer var Rothe, Skat Rørdam, R. Volf, H.N. Hansen, Florian Larsen og Harald Westergaard. I henvendelsen til dem havde ministeriet erklæret sig i »fuld Overensstemmelse« med biskoppen om, at der i hovedstaden var en stigende trang til flere kirker og præster. Det gengav Fogs ord om, at »Maalet, der maatte stræbes henimod« var »Menigheder, hvis Folketal ikke væsentlig overskrider 10.000«, og som fik en kirke og 2 præster. Også alle økonomiske forhold, inklusive præsternes løn måtte overvejes⁸⁷. Mens kommissionen sad, fik ministeriet ro på det felt. Om sagen skrev S. ef-

ter sin afgang som minister: »For fuldt ud at overkomme sin Gerning og være i Stand til at virke ind paa den store Arbejderbefolkning er den københavnske Præstestand meget for faatallig«⁸⁸.

Politisk forlig?

1888/89 havde fremtrædende organisationsfolk søgt at samle det splittede Venstre bl.a. ved et fælles program, om kirken stod der: »Saalænge den »danske Folkekirke« er under Statens Styrelse, bør *Rigsdagens fulde Lovgivningsmagt* ogsaa i de kirkelige Sager ubetinget hævdes. Men Maalet bør være at *skille Kirken fra Statens Tilsyn og Styrelse i videst mulige Omfang*. Der bør arbejdes hen til dette Maal ved at henlægge visse Forhold, som nu behandles i Et og Alt som kirkelige, saasom *Vielse og Begravelse, til borgerlige Myndigheder*, forsaavidt disse Forholds borgerlige side angaar. Af enkelte kirkelige Reformer, hvorom der i Venstrepartiet næres et almindeligt Ønske, indskrænke vi os til at fremhæve følgende: *Præsternes Lønningsforhold* bør omordnes saaledes, at de komme paa *fast Pengeløn*. Samtidig bør der indrømmes *Menighederne bestemmende Indflydelse paa Præsternes Ansættelse*. Dannelsen af *Valgmenigheder* og Adgangen for disse til at faa den valgte Præst anerkjendt bør søges lettet«⁸⁹.

Mens Bergs gruppe afviste enhver forhandling med uretten, havde venstrelederne Hørup og Holstein over midten af 80'erne uden held prøvet at få forlig med regeringen. Ved valget 1890 tabte Højre til dels, hvad det havde vundet 1887, Berg og Socialdemokratiet vandt. Det sidste gjorde indtryk i regeringskredse og på Frede Bojsen. Begge parter indså, at der måtte reformer til, for også på landet at standse de nedbrydende kræfters vækst.

Berg søgte at vanskeliggøre de tilnærmelser og tillige at vise sin troskab mod Venstres program ved en række lovforslag, bl.a. om kommunal valglov, præstevalg og landsbypræsternes lønning. Det skete umiddelbart efter valget og igen lige efter, at rigsdagssamlingen 1890/91 var indledt. De korte forhandlinger kan refereres under ét.

Berg kom med forslagene uden stort håb om, at de kom videre, men et arbejde kunne få betydning i bedre tider. Præstelønningsmidler var statsmidler og skulle »under Lovgivningsmagtens Ledelse og Kontrol«. Præsterne var statsembeds mænd, og deres løn burde sættes i forhold statsembeds mænds løn. For præsterne ville en rimelig lønnivellering, gennem lønklasser, være et gode, når der kom alderstillæg, så blev de fri for gennem 5-6 forflytninger at søge opad og fremad, noget som også kunne være til menighedernes gavn. – Det måtte undre Berg, at de, der

lønnede præsterne, ikke måtte få »en væsentlig eller ... afgørende Indflydelse paa, hvem der skal have Lønningen«. Han havde håb om, at »den almindelige Valgrets Princip« igen kom til ære og værdighed også ved valg af præst.

S. kunne da som ministre før ham drøfte en lønningslov, men i den givne situation var den ubetimelig og også unødvendig. Over stiftsmidlerne var der sket en lønudjævning og de største tilfældigheder ved pensionerne var nylig fjernet. S. var bestemt imod en præstevalglov. »Menigheden« kunne godt få væsentlig indflydelse, men at »Flertallet af Folkethingsvælgerne« ved flertalsvalg skulle vælge præst, var uheldigere end den bestående ordning »med alle dens Mangler«. Han ville heller ikke fremme det indgreb i kirkelige forhold, uden at KR blev hørt. (Det hørtes ikke i samlingen sept. 1890).

Der var ganske korte forhandlinger før forslaget sendtes i udvalg, hvorfra der ikke kom betænknings⁹⁰. Men det var klart, at når det store forlig kom, måtte der ændringer med på kirkens område⁹¹. Først som sidst i sin ministertid fik S. anledning til at vise, hvad han var imod, mere end hvad han var for. I 1870'erne havde Hall fremlagt forslag om de 2 forhold som de første fornødne skridt mod en kirkeforfatning, og i det spor havde de 2 følgende kultusministre fortsat, Fischer dog uden samme begrundelse som Hall. Bag de fortsatte uenigheder lå kirkelige og økonomiske principper og realiteter: Skulle præsterne fortsat tilhøre den dannede overklasse, som gerne stemte Højre, og have råd til at opdrage deres børn i det spor, eller skulle de dele kår med de mange almindelige mennesker, som de var præster for, og hvoraf den store del stemte Venstre – skulle roen i kirken bevares, ved at sognemenigheden/menigheden, når der var enighed, kunne afgøre præstevalget eller skulle blot flertallet afgøre det i samfundets mindste enhed, ligesom Venstre krævede at flertallets ret blev bestemmende i samfundet? Det var ligeså uløseligt i 1890 som i 1880 og i 1870'erne.

Op til folketingsvalget 28/1 87 havde S. – for at splitte Venstre og/eller spænde ben for forlig, der kunne skade forsvarssagen? – spurgt: Hvordan kan folk, som kalder sig kristne og holder på ægteskabet, alliere sig med det (da forligssøgende) europæiske Venstre, som gør nar deraf. På valgdagen i St. Heddinge spurgte en forarget højremand, Ingeman-Petersen, som tilhørte IM, da S.: Hvordan kan en mand, der står i spidsen for præster og lærere og er »Kirkens øverste Tjener« gå på horehus? – Det var noget, som vakte opsigt og megen forargelse. Kirkelige protester var på vej, og bisperne så sig nødt til at gøre noget.

Lind og Swane puffede til Fog, som svarede, at han forhandlede med

ministre. Han måtte dog bemærke: »Ministeren er simpelthen Kongens og Statens Tjener« under hvem bl.a. kirkens anliggender er henlagte. Han behøver end ikke at høre til kirken. Det udelukker ikke, at man må ønske, at han er ustraffelig efter almindelige begreber og ikke gør grov skandale. Det svækker ikke, at også jeg føler dybt indignation. – Lind følte sig drevet til at underrette S. om, at der blandt bisperne cirkulerede en henvendelse til Estrup, udgået fra Swane og ham selv, hvori Estrup blev bedt om at bevæge S. til enten at fralægge sig beskyldningen eller gå af. – 25/2 svarede S.: »Jeg er ikke Kirkens Tjener, men kun Statens Tjener«. Følgelig kan der ikke kræves særlig dyd af en kultusminister fremfor andre ministre eller embedsmænd. »Jeg har gennemført Kirkeraadsordningen just med Hensyn hertil; havde Cultusministeren været en Kirkens Tjener, kunde denne Institution godt være undværet«. Bisperne var uden ret til at indgive den adresse, og præsteskabet var skyld i skandalen, det havde pustet sagen op i stedet for at dæmpe den. Men nu har Ingeman-Petersen i en pjece fremsat en bestemt fornærmende sigtelse, som der kan tages fat på, så jeg har givet min sagfører ordre til sagsanlæg. Det stod da også at læse i Berlingske Tidende samme dag. Det gav ro i 3 år⁹².

I Højre voksede erkendelsen af, at forsvarssagen ikke mere var populær nok til at samle støtte i befolkningen. Ved Højres grundlovsfest 1890 talte Nellesmann om nye idealer, og de kunne motivere forligsbestræbelser: Der var i det danske folk nye skillelinier. Påvirkninger udefra som nihilisme og socialisme agiterede mod de gamle værdier, religion og moral, pligt, ære og fædrelandsfølelse. Trods meningsforskelle burde det samle alle gode danske kræfter til modstand. Bojsen forstod den invitation og talte med Nellesmann, som – bag om S. og krigsminister Bahnson – skulle foreslå Estrup, at der indledtes tilnærmelser. Det blev til en bemærkning om, at Estrup ikke håbede, at Højre blev ene i kampen mod de nedbrydende kræfter. 7/3 91 kom det første, vanskelige forlig. Bagefter betroede Estrup Venstres hovedforhandler: »Ja, De véd, at dette har faldet mig svært, men jeg tror, at hensynet til fædrelandet kræver en overenskomst«⁹³.

Det yderste Højre følte forsvarssagen truet. S. afviste vel ikke den nye politik, men det forår betonedes han ved flere lejligheder, at forsvarssagen ikke var løst endeligt, og det måtte den.

På Stevns talte S. for, at Højre vedblivende skulle være et tolerant parti, åbent for alle uanset livsanskuelse (jfr. Fink II 212). Forhandlingerne, som førtes, så han som tegn på, at det store forlig måtte komme. Det nationale Venstre har nok erkendt, at regeringen har handlet ret, men den »parlamentariske Fordring« er ikke opgivet. (Just bekæmpel-

sen af den var Estrups mål, K.G. Brøndsted: J.B.S. Estrup 188f. Kbh. 1925). Presseensuren og gendarmerne kan ikke ventes godkendt, men noget til erstatning derfor. Kbh.s befæstning er ikke fuldstændig afsluttet. »Dermed bør man ikke standse, og man vil sikkert komme til at fuldføre« den. Ad normal vej får hæren nok sit artilleri og flåden sin fulde udvikling. Med de gjorte erfaringer vil Venstre næppe påny rejse uigennemførlige krav, og hvis en regering »uden tvingende Nødtilstand paany gaa ind i provisoriske Tilstande«, vil den miste befolkningens støtte. – På et spørgsmål svarede S. nok animeret af den gode stemning: »Den politiske Kamp er ikke til Ende, og det vil være mærkeligt, om man opgav sin Sag paa Halvvejen«. Ministeriet har vist, at det kan opnå noget og har pligt til foreløbig at blive på sin post til det store forlig er nået, da har det sejret (Dagens Nyheder 25/5 91; ignoreret af Fink II 212!).

S. talte senere på Stevns, stadig som minister: Regeringen kan gå ind på meget, men må forlange befæstningen respekteret. Han nævnte som sit personlige synspunkt, at vi kan »senere gaa videre og faa en fuldstændig Befæstning« (Dagens Nyheder 7/7 e. Nationaltidende jfr. Bojsen 208).

Efter S.s afgang diskuterede højrepressen grunden dertil, for Venstres Morgenbladet havde skrevet, at S. flere gange havde vist sin bitre stemning mod forhandlingspolitikken. Dagens Nyheder svarede 8/7: At han har »stillet sig noget reserveret og kritisk lige overfor de sandsynlige Følger« deraf er »vistnok muligt«. Nationaltidende havde dagen efter et indlæg fra en mand, som stod de ledende på rigsdagen nær: Afgangen har absolut ikke været en forudsætning for forligsforhandlingerne, om de moderate mener, at »Afgangen er en Indre Konsekvens deraf faa staa hen«.

Hovedårsagen til S.s afgang må være, at han, der havde »uforfærdet og uden Vaklen hævdet Højres nationale og politiske Grundsætninger« (Dagens Nyheder 7/7), måtte gå for at vise, at han ikke talte på regeringens vegne, så Bojsen kunne bevare tilliden til dens forhandlingsvilje. Sådan opfattede Bojsen det, i hans erindringer hedder det: Estrup »var bleven nødt til overenskomsten 7de Marts. Scavenius afgang blev den anden »nødvendighed« og sejr for vor politik«⁹⁴.

Heroverfor gør Troels Fink S.s vandel til hovedårsagen. Han var vel frikendt 14/4 90, og Ingeman-Petersens anklage mortificeret. Men 30/11 90 oplyste Social-Demokraten, at S. havde bestukket vidner. Højrepressens forsvar forværrede kun situationen, og Nellemann og Goos forsikrede hinanden om, at her var tavshed en nødvendighed. 18/12 antog Nellemann »for sikkert efter en Samtale mellem E. og S. igaar, at S.

forsvinder som Minister, inden Rigsdagen træder sammen efter Nytaar«⁹⁵. Der er til det videre forløb 2 kilder, som begge er partsforklaringer, Frede Bojsen, og deroverfor især bispernes brevveksling om at få fjernet S. som minister. De udelukker ikke ganske, men til dels, hinanden. Man må vælge, hvor hovedvægten skal lægges.

Nellemanns meddelelse 18/12 svarer til forlydendet om, at departementschefen havde sagt, at S. 2/1 1891 havde sagt ham, at han trådte af. I et inter-regnum kom alt i ministeriet til at hvile. Biskop Stein som havde hørt det og berettede det til Swane, havde dog 12/1 orienteret om ad Århus bispegård berettet: Indignationen i Højre er stor, men Estrup er rolig, »og Nellemann, med hvem der er talt, finder ingen Grund til at fjerne Sc., da Sagen ikke er criminel«. 5/1 havde Swane hørt fra Stein: S. er ikke mere kompromitteret nu, end før, han har ikke købt nogen til at vidne falsk i Ingeman-Petersen sagen, men betalt for at få tavshed om andre skandaler.

Samtidig kom bisperne til at befæste S.s position. Kontorchef Jonquières var død 23/12, han havde nydt bispernes tillid i sin ledelse af I. kontor, som varetog kirkens sager. Dertil ønskede de nu et eget departement med egen chef, og Fog gik resolut til S., som beredvilligt gik med dertil. (Det skønt han 22/12 havde meddelt departementschef A.F. Asmussen, at Jonquières næppe kunne genoptage sit arbejde. Det var da naturligt, at A. også overtog ledelsen af I. kontor. 23/12 skrev S., at han forstod at A. nødtigt gjorde det, men han anså det ikke for »muligt at faa bevilliget en ny Dep.cheflønning, men maa dog vist indrømme, at en saadan Mand vil være temmelig overflødig« A.s arkiv, RA). Fogs tilbud om en fælles henvendelse fra bisperne svarede S. allerede 29/12 på: Der var givet ordre om at udarbejde et lovforslag om departementet. En skrivelse fra bisperne, der fra et kirkeligt stade anbefaler oprettelsen, vil gøre gavn. Endelig nævner S. sine ønsker om den jurist, der skal være chef, »om det blev mig«, der kom til at gøre indstilling: Ikke medlem af rigsdagen og ikke praktisk politiker, arbejdsdygtig, ikke langsom og ikke bange for hurtigt at tage en beslutning og endelig en sand dannet mand, der venligt og tålmodigt kan tale med de besøgende i ministeriet. – Det udelukkede bispernes håb om en gejstlig leder. –

Inden deres fællesskrivelse nåede ministeriet havde S. 9/1 91 fremsat lovforslag om, at det »Ministerium, for hvilket jeg for Øjeblikket har den Ære at staa i Spidsen«, får et før nedlagt departementschefembede genoprettet. Sagerne i ministeriet var for forskelligartede til, at der kun var én chef, og med en kontorchef, en fuldmægtig og 3 assistenter kunne de kirkelige sager ikke ekspederes så hurtigt og godt, som det er øn-

skeligt. Det område var et gebet for sig, som fordrede en mand, der særligt havde sat sig ind deri, til at repræsentere traditionen i ministeriet og bestandig være en fast og sikker rådgiver for ministeren (Ft 1922ff, Tillæg A 3121ff). Ved 1. behandling 17/1 begærede ingen ordet, sagen sendtes til »Lønningsudvalget« (Ft 2369).

Swane havde 26/12 90 rejst endnu en sag, at »Forargelsen maa søges fjernet«, og til det må der gøres skridt fra kirkens side, det andet, om departementet, havde kun været et fromt ønske, skrev han til Fog. 8/1 skrev han atter til Fog, at han indså det umulige i at virke hos ministeren for den sag, hvis Fog samtidig fandt grund til at rette et afgørende slag mod S. Men han måtte spørge: Skal eftertiden læse, at S. faldt, fordi den offentlige mening ikke ville finde sig i ham, uden »Kirken gennem sit Organ havde gjort Kirkens Krav gjældende«. – Der gik mange breve mellem bispegårdene i Viborg og Odense, de to bisper måtte til Kbh. for at stive Fog af. Undervejs måtte Stein, 14/1, overveje: Bruger S. sagen om departementet som en redningskrans til at forblive minister, eller gør Fog »snild Beregning«, så vi først får departementet og siden S.s afgang? Politikerne er vist ligeså snilde, så den første sag »kan let blive betragtet som en Affindelse med Kirken, som saa Intet kan have at sige til Sc.s Person«.

Før 25/1 var Fog hos Estrup og Nellemann, hvor han gjorde sit yderste for at sætte S.s demission igennem og vist fik løfte om, at det ville ske til april. Det gik videre i højere gejstlige kredse. (Til afsnittet se især Jy. Saml. Ny R. IV 119f, To højkirkemænd 96ff, 116ff, Niels Petersen 102ff og utrykt Rørdam til P. Madsen 22/1 91, Madsen til Schousboe 10/1 ff og R. Volf til Madsen 27/1 91).

April 1891 havde Estrup en samtale med S. om hans afgang, at den var nødvendig ville S. ikke forstå. Vel midt i juni genoptog Estrup den samtale: Når man var begyndt underhandlinger med det forhandlende Venstre, så måtte man føre dem igennem. Der ville S. være en hindring, de moderate havde ikke tiltro til ham og i det forhandlende Højre i Landstinget havde han personlige uvenner. Estrup opfordrede derfor S. til at søge sin afsked. Ved den lejlighed svarede Estrup vel S. på et spørgsmål, at det er et personskifte, ikke et systemskifte. Samtidig faldt nok S.s ord: »Denne Gang er det mig, der kommer til at gaa, næste Gang bliver det dig«⁹⁶.

Det blev ikke en afskedsansøgning Estrup først fik fra S., men et forsvarsskrift: Højre burde fortsat være et tolerant parti, ikke gøres snæversindet, S. mente fuldt ud at kunne gøre fyldest i den nye politiske situation, det viste hans ministergerning, hvor han havde opnået resulta-

ter, og skulle der atter være strid, så havde han vist, at det kunne han også mestre. Det var skrevet 23/6 og den 30. kunne Estrup svare, at samtlige ministre havde haft det, uden at de havde ændret opfattelse: Din afgang er nødvendig, ønsker du den efter ansøgning, må du sende mig en. Det gjorde S. 1. juli med begrundelsen, at han ikke på områder af ikke ringe betydning var i fuld overensstemmelse med sine kolleger og i hvert fald en del af sit parti⁹⁷.

Omkring nytår 1890-91 havde bisperne fortrøstet sig til, at modstanden mod S. også var stor i Højre. Den førte blot ikke til meget overfor Estrup, S. stod ham imod – en tid. Da afskedigelsen kom, lå forargelsen over S. godt et halvt år tilbage, men hans taler i forsommeren, hvor han lagde vanskeligheder i vejen for forligsforhandlingerne, blev Estrup og ministerkollegerne for meget. – I sin ovenfor gengivne afskedsreplik til Estrup, så S. ret. Han tilføjede også siden, at Estrup i sit svar til ham formelt havde ret, reelt dog uret.

Der var da medvirkende årsager til S.s fald. Men hans afgang blev nødvendig, fordi han skabte usikkerhed om regeringens vilje til fortsat forhandling. Skulle Bojsen vove sig yderligere frem, og han indså alt for godt den store risiko ved det han indlod sig på, hele hans politiske eksistens stod på spil⁹⁸, så måtte han overbevises om, at Estrup og Højre ville fortsætte forhandlingerne til det store forlig, og at der ikke blot som før var tale om et forsøg på at splitte Venstre. Skulle den gensidige tillid bevares, så måtte S. gå, han kunne ikke både være i regering og opposition.

S. afløstes af Carl Goos⁹⁹. Om ham bemærkede Bojsen: Han »er en politisk modstander, som vi dog maa vente vil støtte forhandlingspolitikken« – om den støtte drejede ministerskiftet sig!¹⁰⁰

Sammenfatning

I alle ministerårene må S. i rigsdagen så nogenlunde lige ud have sagt, hvad han mente om kirkens forhold, sådan var han, og den politiske situation bød ham ikke at være tilbageholdende.

Havde han et mål for den gerning? Kirkeforfatning, som mange ministre før ham? Den kommer ikke i »en lang Fremtid«, sagde han 15/2 81 og lagde afstand dertil. Målet var at holde på det bestående, og her så han religionen og kirken som bærende for det. Kirke og skole ville han en dag aflevere, uden at de i hans tid havde lidt den mindste skade. I ministeriet og af Martensen fik han midler til at holde igen overfor oppositionens ønsker: Ingen ændringer, der greb ind i kirkens forhold, før den havde en forfatning. Men han lærte af alt det, der mødte ham, at skulle kirken bestå, så måtte de nødvendigeste ændringer til. Mange kon-

cepter, til brug i rigsdagen, begrundelser for KR's oprettelse eller for indgreb mod frimenighederne, viser hans forsøg på selv at gribe ind.

Når han rådspurgte bisperne, lærte han hurtigt, at han fik mange forskellige svar, som han så måtte vælge imellem, og det om forhold som gudstjeneste, konfirmation, absolution og altergang. Der måtte et kirkeligt råd til at svare ham bedre om såkaldte indre kirkelige spørgsmål. Oprettelsen af KR begrundede han også med, at det var et skridt på vej mod en kirkeforfatning, de pæne ord måtte med. Men S. tænkte på reformer. Derfor skulle der en grundtvigianer med, og efter 2 afslag fra Skat Rørdam opgav han at finde en anden. Derfor skulle der også lægfolk med, de vidste, hvor det kneb. Han begyndte med at lægge et pres på bisperne, men de ville ikke have lægfolk med, hverken kirkelige eller folkekirkelige, og så opgav han. Han fik sit KR som en såre konserverende faktor, det kunne dog give kirkens minister et alibi i en penibel situation. Et aktiv blev rådet mest ved salmebogssagen, hvor S. pressede det, ellers affandt han sig passivt med det. Han var rask til at gribe til handling, men uden stadighed ved at fastholde et mål og arbejde mod det.

Når konseilspræsidentens overordnede mål var at hævde Lts fulde liggeret overfor Ft, og når det for kultusministeren aldeles bestemmende var forsvarssagen, og begge ville de føre deres mål igennem uanset prisen, så var der næsten lukket af for reformer. Der skulle administreres, det gjorde S. ret fermt, udnævnte korrekt præster, ikke helt så heldig var han med bisperne. Han fik sat nogen statsstøtte igennem til kirkebyggeri ud over landet, de stigende problemer i hovedstaden tog han først ikke så alvorligt. En fælles kirkelig ligning her havde han store forhåbninger til, men lod den administrere på rådhuset, så lav beskatning næsten intet gav til kirkebyggeri. Er det en undskyldning, at en stor del af Kbh.s gejstlige heller ikke så, hvad der skulle til? S. var bekendt med problemerne, men lod også her hurtigt stå til, nedsatte dog kommissionen.

Hans fortjeneste må være, at han i de godt 10 år som minister, hvor vækkelserne mere eller mindre højlydt gjorde vold på folkekirken, den så de mest enten som en missionsmark eller vanekristendom, kom til at stå som et værn for hele folkekirkens medlemsskare, undtagen når præstevalget kom på tale.

Efterskrift

Sommeren 1894 tilbragte S. i Frankrig. Der skrev han en bog om de reformer, der var nødvendige for »Danmarks nationale, politiske og aandelige Selvstændighed«. I afsnittet om »Religionen« hedder det: Det er

en kendsgerning, at svinder religionen hen eller går tabt, da sker der en almindelig åndelig opløsning, der snart »vil efterfølges ogsaa af en Opløsning af Samfundsforholdene«. Uden at gå ind på overvejelser om, hvorvidt en morallov er mulig uden religionens sanktion, skal jeg »kun paastaa, at som tøjlede Folkene er den umulig«. Faren for samfundet er indlysende, og »Religionen er derfor allerede af denne – verdslige – Grund en Samfundssag«; at den også er det religiøst, går jeg ikke her ind på, det er en trossag. – Der stoppede nok blufærdigheden S., ikke troen¹⁰¹. –

»Den Udvikling, som Kirken (ikke Dogmerne) trænger til som enhver anden Institution i Verden«, får den bedst, når den må kæmpe, hed det videre. Den må følge med tiderne, hvis den vil bevare sin indflydelse. Her kan de protestantiske kirker se hen til »den katolske Kirkes kirkelige Politik for Tiden«. Den skal ikke direkte blande sig i politik, men må se sin opgave i »at være Samfundets moralske-sociale Leder«. Kirken må hævde, at morallovens grund er religionen, og den moral fordrer, at samfundet udvikler sig, så de flest mulige kan være tilfredse med deres tilværelse. Måske kan Leo XIII's bekendte encyclica blive ledestjerne for den sociale udvikling.

Derefter blev S. mere konkret: Også for samfundets skyld er religionsundervisningen i skolen vigtig. – Det var i sin tid forudsat, at KR skulle udvides. »Jeg tror, at Tiden til en saadan Udvidelse nu turde være kommen«. Et lovforslag om det, og hvor rådets virke og kompetence angives, går næppe lovgivningsmagten for nær. »Det vilde kun være en Opfyldelse af en af Grundlovens Løfteparagraffer«. En »Adskillelse mellem Kirke og Stat er en Utopi i alt Fald for al overskuelig Fremtid«, for kirken er det kun spørgsmålet om, hvor meget frihed den kan få.

Om præstelønningslov og præstevalglov skrev S., at han kun havde lidt sympati for at inddrage præstetienden i statskassen eller i et særligt fond, så blev præsterne »endnu mere til Statens Embedsmænd«. Men med anstændige lønninger, og hvis midlerne sikres til kirkelige formål, kunne S. gå ind derpå. Det må vel indrømmes, at det er naturligt, at »Menigheden faar nogen Indflydelse paa Valget« af sin præst. En forudsætning var da, at kongen [via ministeren] udnævner bisperne og at de beskikker provsterne. Alle ansøgninger til et embede sendes til biskoppen, der indsender dem til ministeren med sine bemærkninger. Denne kan udskyde indtil de halve ansøgninger, resten sendes vedkommende provst. Han foranstalter valg i sognet af et nævn, som under hans ledelse indstiller den, det finder bedst skikket. »Alle Folketingsvælgere, der hører til Folkekirken, bør være berettigede til at deltage i Valget af Nævnet«.

Sidst fandt S. ikke, at der med rette kunne klages over præsteuddannelsen, den bør fortsat foregå på universitetet. At indføre særlige præsteseminarier for ikke-studenter, vil sænke »Præsteskabets ikke blot videnskabelige men hele Uddannelsesniveaue, og maa paa det bestemteste fraraades«¹⁰².

Sådan kunne der skrives i en uforpligtet situation og i Frankrig. Scavenius' stilling til kirkelige spørgsmål som folketingsmand til 1895 og 1898-1901 er værd at se på. Det vil blive taget op i ret sammenhæng.

* Første del blev bragt i KS 1995, 111-145.

Noter

Anvendte forkortelser

S. Scavenius, Ft Folketinget, med dato og/eller spalte angives Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger tilsvarende med Lt Lands-tinget, IM Indre Mission, KR Det kirkelige Raad, Jy. Saml. Jyske Samlinger, KhS Kirkehistoriske Samlinger.

KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland m.v., LaV Landsarkivet Viborg. RA Rigsarkivet.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

Litteratur, forkortelser

Rambusch: Sigurd Rambusch: Jakob Scavenius, Aarhus 1988.

Niels Petersen: Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og arkiv, Kbh. 1984.

Love Exp: Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen ved H.V. Skibsted.

Bojsen: Frede Bojsens politiske erindringer ved Kristian Hvidt, Kbh. 1963.

En Brevveksling: Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I-II ved H. Skat Rørdam, Kbh. 1915-16.

Fink: Troels Fink: Estrupidens politiske historie I-II, Odense 1986.

Høgsbro: Sofus Høgsbro: Brevveksling og Dagbøger I-II ved Hans Lund, Kbh. 1924-25.

Pontoppidan: P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I-II, Kbh. 1950-53.

Aalborg bisper: Et Festskrift Fem Aalborg-bisper ved P.G. Lindhardt, Aalborg 1954.

To høj Kirkemænd: To Høj Kirkemænd, En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane, Aarhus 1958.

Kirke Historie: Den danske Kirkes Historie VII ved P.G. Lindhardt, Kbh. 1958.

Thyssen: Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, Kbh. 1958.

46. Martensen var før hørt i Mors-sagen (11/8 80) og blev det igen, da ministeriet frygtede større udtræden af folkekirken, men 29/12 var han ingenlunde blidere end Lind. Allerede 1874, hvor Birkedal havde ordineret C. Appel til frimenighedspræst i Slesvig, tog M. fat, en tilrettevisning var ikke nok, det ville blot opmuntre til at gå videre »ad Lovløshedens og Selvraadighedens Vei«. Man måtte anvende »det modsatte System: Den alvorlige Modstand«. Førte det til større udtrædelser var det at foretrække fremfor »en ved Svaghed og Kraftesløshed bevirket indre Opløsning«. (1882 H 1112 og 1874 Ø 903).
47. Højskolebladet 13/3 83, adresse først underskrevet af alle valgmenighedspræster, de flg. 37 numre bragte underskrifter, fra op mod 100 præster, ca. 4.500 mænd og kvinder, 36 var medlemmer af Ft.
48. KhS 1994 83, 122.
49. Fog er ikke hørt derom. Scharling i dagbog 28/4; han hørte først om udnævnelsen af Sthyr selv, da sagen var afgjort, skrev Stein 22/12 94, To høj Kirkemænd 301; Swane til P. Madsen 19/5: Sthyr vil ikke tilføre KR nogen kraft og øge dets anseelse hos præsterne – og 29/6: Har vi ikke fået »Minister-Herrevælde?« (KB Ny kgl. S. 1165b). Rørdam i utrykt del af brev 24/5 87: Sthyr kan hverken »gøre ondt eller godt« (jfr. En Brevveksling II 118). – At Sthyr havde ønsket at forlade universitetet skyldtes en øjensygdom (Fr. Torm: Biskop Peter Madsen 169f, Kbh. 1926). Motivet til, at han var gået ind i politik var, at det under de vanskelige politiske forhold var »i højeste Grad uheldigt for Kirken«, at der ikke var én gejstlig mand i rigsdagen (til Volf 3/10 1901).
50. Forbeholdet mht. stiftsgrænser medtoges i »Forestillinger«. Det var aht. Sjællands biskops meget arbejde (med udlandsmenigheder, som ministeriets rådgiver og formandsskabet i KR) overvejet at oprette et Sorø stift af Sorø, Præstø og Lolland-Falsters amter. Fog var hørt og gik imod »med stor Styrke«, at Sjællands bispestols »igjennem Aarhundreder nedarvede Værdighed og Anseelse« skulle sådan forringes. Han forudsatte, at det ikke skete i hans embedstid, men var dog villig til at fratræde, hvis ministeriet fandt det ønskeligt. Det svarede 26/4 87, at en ændring i Fogs tid havde været uden for dets tanke, der var tænkt på fremtiden (1887 NN 498).
51. Scharlings dagbog 4/5 88: Besøg af Fog, »taler med ham om Aalborg Bispestol (Schousboe)«, 22/12 94 skrev Stein: Her havde Fog ikke megen indflydelse, men P. Madsen, To høj Kirkemænd 301; jfr. Aalborg bisper 65f, 76. Swane 22/5 88 til Lind: Jeg hørte i Kbh. af Jonquières, at »endog Ministeren var stemt for« stiftsprovsten. Deres efterfølger er »en brav Mand med gode Kundskaber og administrativ Dygtighed ... en Mæglingens Mand i vel høi Grad«.
52. Stein skrev 18/2 89 til sin bror: S. har »meddelt Fog, at jeg var hans Kandidat. Han og Fog er enige. Nu vil Ministeren tale med Kongen« (Johs. Stein: Biskop Harald Stein 57, Kbh. 1933). 1/3 skrev Stein til Swane: Kongen sagde forleden, at han havde udtalt sit ønske om mit valg for S. (To høj Kirkemænd 62). 9/3 89 skriver P. Madsen udførligt om Steins vægtlæggen derpå i brev til Schousboe. – 15/2 89 skrev

Stein undrende til Volf: Hvorfra ved du alt det bedre end jeg? Stein havde været betænkelig ved at tale med Fog om det ledige bispeembede for ikke at trænge sig på, men var derefter blevet rådet af en god ven til at gøre det. Selv ønskede han ikke at blive bisp, det kunne andre bedre eller ligeså godt. Kom der et bestemt kald, turde han ikke vægre sig; men alt kan ændres. Jeg foreslog Fog en kombination, at jeg bliver i mit embede, men kunne med andre »faa lidt Indflydelse paa Kirkens Styrelse«, hvis KR udvides ved »at indoptage nogle Præster«, også Rørdam som Holmens provst, »skilt fra Fr[edrik] N[ielsen] er han let at magte«. Sådan ville jeg det gerne, det er mig ikke om at gøre at hedde biskop, men at gøre gavn. Men forslaget kan ikke realiseres, og helst bliver jeg, hvor jeg er. 19/2 fortsatte Stein: Du, som står bag dette, meddeler jeg straks, at Fog igår sagde, at S. valgte mig »blandt de nævnedes Kandidater«, og jeg har sagt ja. Jeg har netop fået S.s opfordring, han meddeler mig, »at Biskop, Minister og Konge ere enige«. Jeg er rædsom angst for mig selv og min menighed, men har ikke mod til at modstå. 21/2 hed det: Sagen er afgjort, jeg har talt med S. og Jonquières og har modtaget tilbuddet. »Nu turde jeg ikke andet«. Er det godt, så er æren din. Uden dig havde jeg aldrig rørt mig ud af min tilbagetrukne stilling.

53. Dagbog 25/9, tilsvarende senere drøftelse mellem den sagtomdige bisp og den aggressive professor, se Scharlings »Livsminder« 324ff.
54. Ft 10/12 81. 6/2 88 sagde S. i Ft: Administrationen har ikke den fjerneste ret til ikke at anerkende en valgmenighedspræst aht. sine antipatier, eller til at tage hensyn til vedkommendes politiske anskuelser eller om han hører til det ene eller andet parti i folkekirken, Ft 2615ff, jfr. 2624.
55. Rambusch 129.
56. Præsterne vidste, hvad bispernes antegninger kunne betyde. Derfor udbad Ludvig Hertel sig ved en vanskelig samtale med biskop Lind om forholdet til frimenigheden på Mors, at det ikke medførte antegning på hans ansøgninger (KhS 5 VI 444). Lundby-kredsen (KhS 7 III 492) havde frikirkelige lyster, et par præster havde med den at gøre og forsikrede Swane i Viborg om deres troskab mod folkekirken. V. Koch var kommet til egnen 1873 og søgte 1876-79 bort 18 gange. Swane påførte, at han ikke havde »særlig Adkomst« til befordring. 1880-83 afgik 30 ansøgninger, før han 27/9 83 befordrede til Gerlev-Draaby. Det var ganske efter reglerne, han var ældst i anciennitet og i sit hidtidige embede. (Ved Fraugde havde Mygind fra Bøvling sprunget forbi Koch). Koch havde underskrevet den store Askov-adresse, det havde F.C. Vilsen Sørensen ikke. Han var kommet til egnen 1881 og søgte bort 1886, også embeder han ikke kunne vente at få. 6/7 86 påtegnede Swane: En nidkær og virksom præst. »Den Ærlighed og Aabenhed, hvormed han kæmper for, hvad han anser for Sandhed, maa anerkjendes, selv om hans Anskuelser ikke kan billiges«. 21/7 86 blev det til: »Jeg tør ikke undlade at nævne, at han i politisk Henseende er traadt meget yderliggaaende op, men bør tillige fremhæve, at han er en aaben og ærlig Charakter«. Det påførtes 9 gange, i de sidste 29 ansøgninger blev det til: En nidkær og virksom præst, som omfatter sin embedsgerning med alvor og varme. 1889 havde VS nået anciennitet og indstilledes til udnævnelse, selv om en ansøger var »ældre som Kandidat«, fordi de sanitære forhold i hans præstegård var sådan, at præstefamilien stadig hjem søges af sygdom og dødsfald, så det ikke alene er »forsvarligt men paatrængende nødvendigt med Forbigaaelse af den ældre Ansøger«. Ministeriet i »Forestillinger«.
57. KhS 1994 124 og 136 note 9. – Af 33 ansøgere havde Ingerslev bedste karakter, men 8 var ældre, 6 ældre som kandidater incl. en provst og 5 ældre i deres hidtidige em-

- bede. Akter findes ikke 1883 JJ 603, men præstekaldslistor og forestillinger hjælper noget.
58. Provst Cederfeld sagde det iflg. Vilh. Hansens optegnelser (RA) jfr. KhS 1994 111 note 25 og 127, påtegning af ansøgning.
 59. KhS 1994 124 og 137 note 10.
 60. KhS 1994 85 og 113 note 32.
 61. 1887 NN 1515 jfr. KhS 1994 122ff.
 62. 1886 MM 603.
 63. Folk i bevægelse 25, 1874 Ø 125.
 64. Nationaltidende 10/8 91: Ved præsteudnævnelser har jeg søgt at være retfærdig »uden at tage politiske Hensyn eller Hensyn snarere til den ene af de kirkelige Retninger end til de andre«, Jy. Saml. Ny Rk. 305 note 26.
 65. Fink II 36f.
 66. Niels Petersen: Københavns Universitet 1479-1979 II 382f.
 67. 1885 LL 451, Fink II 36f. »Statsrådets forhandlinger« (XII 315, udg. af Harald Jørgensen Kbh. 1970) anfører for 22/5 85: I stedet for et sagsanlæg mod HJ for hans »opløsende, ja oprørske Bladartikler«, der først slutes år efter, mens han får sin årlige indtægt, er han entlediget »for Øjeblikkelig at stemple hans Opræden« og så må man give ham pension. Ifølge justitsministeriet om pensionsloven, hvorfra der sluttes til præsters forhold, er afsked på grund af »Misligheder« kun anvendt efter retslig undersøgelse. Da de andre ministre var enige behagede det Hans Majestæt at bifalde afgørelsen. – Man spørger sig, om vi her får sandheden eller om der bagved ligger usikkerhed overfor om en retssag kunne vindes? –
 68. Pontoppidan havde på forespørgsel fået svar 13/12 86 af ministeriet, at en valgmenighed ikke kunne anerkendes, før der var afsagt dom i Estrups sag mod ham. 16/1 87 indviede Hostrup kirken i Jørlunde, og MP kaldte sig valgmenighedspræst, holdt gudstjeneste med dåb og altergang, men foretog ikke vielser. Sidst i 1886 havde han meddelt ministeriet, at der de facto om ikke de jure var en valgmenighed; det svarede 11/1 87, at der 13/12 86 ingen anerkendelse var givet. Nu henvendte et brudepar sig til sognepræsten, højregrundtvigianeren Birkedal Barfod, om MP måtte vie dem på hans vegne. 31/8 87 forespurgte BB i ministeriet, hvordan det forholdt sig. Fog anførte 9/9 87, at uden anerkendelse står menigheden »ganske udenfor Folkekirken« og cirkulæret af 4/1 84 forhindrer en vielse som nævnt (1887 NN 1190), jfr. Pontoppidan 146ff, 199f.
 69. Der foreligger modstridende oplysninger. Estrup får skylden ifølge »Københavns Valgmenighed 1890-1990« 33, 45ff, 85. Deputationen fik tidligt et vink (af Jonquères?) om, at Jungersen fik man ikke efter at S. »har haft en Konference med Konseilspræsidenten om Sagen« (s.st. 48 jfr. 50f, 61). Det synes ikke forstået, men Skat Rørdam vidste, at selv om S. »ikke i Formen havde afvist det«, så fik Jungersen ikke Vartov. Rørdam opfordrede Monrad til at søge (s.st. 54 jfr. En Brevveksling II 176, 182). Intet i sagens akter (1890 QQ 62) giver oplysning, her findes alene Monrads udnævnelse. Ved Jungersens ansøgning ligger kredsens opfordring til ham om at søge Vartov og adressen om at få ham, som overrasktes S. Hvis denne ikke huskede J., så erindrede Fog i sin påtegning om J.s meriter. Sammen med god anbefaling anførtes: »Han tilhører den Grundtvigske Retning i meget udpræget Skikkelse og har udtalt sig baade om kirkelige og borgerlige Forhold med mere Ild end Besindighed« (jfr. Pontoppidan 128f, Thyssen 349ff). – I »Minder fra et langt Liv« (Kbh. 1921, bind 35 i Memoirer og Breve udg. af Jul. Clausen og P. Fr. Rist) skriver Estrups gode ven H.P.B. Barfod, at han som ordfører for Vartovkredsen først opspørg-

- te Estrup. Denne sluttede en lang samtale: Jeg har jo kendt J. fra lille og holder meget af ham. »Men efter Arten af de Angreb, han har rettet mod Regeringen, vilde jeg, om jeg var Kultusminister, ikke kunne befordre ham. Jeg blander mig imidlertid ikke i de andre Ministres Embedsførelse, og jeg vil ikke røre en Haand for at lægge Vanskeligheder i Vejen for Jungersens Udnævnelse«. Modsat »Holmens provst« 132. – Dette udelukker ikke, at Estrup har svaret S. på spørgsmål fra ham og derved hindret udnævnelser. – Barfod kom til S., som sagde: Havde jeg frit valg, så valgte jeg J., han meldte sig frivilligt i 1864. Men efter »hans Optræden mod den lovlige Regering« vil det ikke være ret at befordre ham.
70. To højkirke mænd 83 jfr. V. Brücker: Mit Livs vej I-II, Kbh. 1925-26 og Dansk Præste- og Sognehistorie (X 1075ff) ved A. Pontoppidan Thyssen.
71. Troels G. Jørgensen: Tre Professorer 180, Kbh. 1958.
72. Jørgen Vingborg: Kirkerne på heden (Ikast 1991) og samme: Kirkebyggeri i Hammerum herred, KhS 1992 227f. – Hér skildres udviklingen i godt et årti i hele landet navnlig ud fra finansloven og debatter derom i Ft og Lt. -
73. Ft 11/2 88 2838ff.
74. Ft 6/3 91. Vingborg foruretter Berg, gør ham til principiel modstander af at bevillige penge til kirkebyggeri (KhS 1992 237f), hans stilling beroede da på den politiske situation.
75. Se Borgerrepræsentationens trykte forhandlinger 13/2 83.
76. Loven, se Love Exp 1/4 88, »bifaldes« s.st. 6/8 89 1/8%, 5/9 90 1/10%, 4/7 91 1/20% og 23/7 92 1/10%. – Lovens behandling Lt 6/1, 17/1 og 24/1; Ft 30/1, Till. B. 923, 12/3, 15/3; Lt eneste beh. 22/3. S: Alt, hvad kirkerne skylder, kan betales på 1-2 år. Ft 12/3 4170.
77. 1888 00 921.
78. 17/2 88 nævnte S. det »overordentlig« stigende antal bgl. ægteskaber i Kbh.: 1883 36, 1884 55, 1885 93, 1886 160 og 1/1-30/9 87 167. Men det var bruttotal. Dem analyserede Harald Westergaard i Kirkelig Statistik 46ff (Kbh. 1887). Årligt skal der fradrages 20-30 ægteskaber, hvor der var tale om tilhørsforhold til andre trosamfund, 1886 var nettotallet 135, i 14 tilfælde deraf var den ene part, oftest kvinden, stadig medlem af folkekirken. Knækkede præsternes indsats her kurven, for tx var der 1893 250 bgl. ægteskaber i Kbh., 28 skyldtes tilhørsforhold til andet troesamfund, i 95% af de resterende var kun den ene part uden for folkekirken, oftest manden (jfr. Præstefor. Blad 1957 521). Agitation, se fx Social-Demokraten 1/7 85.
- 78A. 23/10 86 havde borgmester H.N. Hansen svaret R. Volf på en henvendelse: I magistraten er vi magtesløse, gejstligheden må tage fat, »hvis det var ret at indføre skjærpede Fordringer til Indgang og Udgang af Folkekirken, hvad der jo kan være meget tvivlsomt«. Hvis De påny betænker, hvad magistraten kan gøre, erkender De nok, at den ikke kan gøre noget. »Jeg har ialtfald trods megen Tænken ikke kunnet finde det«. Magistraten henvendte sig dog til ministeriet 1887, forgæves.
79. Ft 17/2 88 3138f, debatten 3102ff.
80. Akter 1887 NN 962 og 1522, Fogs erklæring er som vanligt ledsaget af udtalelser fra hovedstadens 2 provster. Konventets henvendelse findes ikke, men er refereret efter referatet af konventsforhandlingerne, heller ikke Fogs ledsagende erklæring af 1/12 87 findes. Men han refererer den delvist i skr. 9/8 92 (1892 SS 812). Begge dele savnes også på plads i Sjællands bispearkiv (SB 390/87, LaS).
81. S. i Nationaltidende 10/8 91: »Det lykkedes mig imidlertid at finde Formlen, der stillede de oprørte Vande«. Men Fogs erklæring 1/12 blev presset vel hårdt, og der forelå endnu 17/2 en sag i ministeriet.

82. Kravet om velsignelse af det bgl. indgåede ægteskab før dåb opgav Rørdam, ellers stod han fast og begrundede det i sin erklæring 26/8 87 til Fog. 1892 kom han til at høre derfor, da Studentersamfundets Retshjælp klagede over ham til ministeriet. Det svarede han 24/5 92 uden at han erindrede den foreliggende sag, at i de tilfælde plejede han at sige, at forældrenes bgl. ægteskab ikke hindrede en dåb, det var han pligtig til, når den ene tilhørte folkekirken. Men her var de begge uden for den, og tilhørte ikke »Holmens Sogns Menighed, og de kunne derfor kun begære deres Barn døbt, dersom de træde tilbage«. Almindeligvis lagde han forældrene på hjerte, hvor alvorlig en sag det var at erklære sig for fritænker, og i adskillige tilfælde var de trådt tilbage. Fog anførte da 4/6 92, med henvisning til sin skrivelse 1/12 87 og ministeriets skr. 30/1 88, at der ikke var begået noget ulovligt. I det foreliggende tilfælde var R. »vistnok« berettiget til at forlange at tale med forældrene, det var næppe sket her. En fornyet forespørgsel fra retshjælpen betød nok et svar fra Rørdam 12/7: Jeg er aldeles vis på, at grunden til mit afslag ikke var angivet med det bgl. ægteskab, men at forældrene havde erklæret sig for ikke at være kristne, eller at de var uden nogen religion. Her var Rørdam vis på at være i sin gode ret som præst og i overensstemmelse med oldkirkens og luthersk sakramentopfattelse. Ud fra sin skrivelse 1/12 87, hvor han vel understregede hensyn til børnene, men også fastholdt at forældre ikke havde noget retskrav på dåb, måtte Fog 9/8 92 støtte Rørdam uden at dele hans historiske opfattelse af gammel dåbspraksis. Dermed synes sagen sluttet (1892 SS 812). Jfr. »Holmens provst« 125ff, som dog ikke er ganske præcis.
83. Navn efter mødestedet, Kbh.s IMs hus. Mødereferater foreligger trykt jfr. den følgende tekst.
84. Fra Bethesda 1889 465ff og 670f.
85. P. Helweg-Larsen: H.O. Lange (Kbh. 1955) og samme: »Kirkens Venner«s korrespondance (samme år). Ældre jubilæumsskrifter kan rumme væsentlige oplysninger. Her er udviklingen af Kbh.s kirkesag kun antydet i omtalen af adressen til KR om menighedspleje, af Ussings enten – eller ved Menighedskonventets første møde og af Westergaards afvisning af, at der kunne bygges kirker ved midler fra kirkeskat. Det skyldes Kamma Struwes fornemme skildring af Kirkefondet i »Kirkeevolution i 1890'erne«, Kbh. 1995.
86. Rudolf Volf: En gammel Præsts Livserindringer 128 (Kbh. 1926). Efter S.s afgang skrev Liebe i sine selvbiografiske optegnelser (RA), at S. havde været bundet til at gøre sit yderste, eftermanden vil næppe kunne sætte større ting igennem, i hvert fald ikke foreløbig.
87. De i sagen engagerede foragedes over ministeriets langsommelighed. Det havde 27/12 89 skrevet til Fog, som svarende 9/4 90 efter at have hørt hovedstadens 2 provster. Fog citerede Rothe for, at Kbh.s konvent på 2 møder enstemmigt havde erkendt, at antallet af kirker og præster måtte øges. Et mindretal, hvortil Rothe sluttede sig, fandt det i andragendet satte mål for uigennemførligt, man måtte arbejde for nye kirker som hidtil. Rørdam opfordrede på det mest indtrængende Fog til at anbefale andragendet. Skulle folkekirken fortsat være folkekirke måtte folk vide, hvem der var deres præst. Det krævede sogne på 10.000 indb. Selv fandt Fog det viste initiativ overmåde glædeligt, et sådant ønske ville have været aldeles håbløst, hvis den kirkelige styrelse havde fremsat det. Folket og samfundet i det hele må erkende, at det ikke kan bære, at hovedstadens masser lever under forhold, hvor det er aldeles utilstrækkeligt at drage dem til Gud, »mens Madstræbet fra saare mange af alle Stænder bliver den væsentlige Interesse«. Hvis den erkendelse, som andragendet viser, udbredes i befolkningen, vil den også vise sig villig til at betale omkostninger-

ne. Fog indså dog, at det fulde mål ikke var til at opnå i den nærmeste fremtid. Efter grundige overvejelser i kommission kunne et skridt henimod målet være Rothes plan om det nærmest påtrængende. Men nogle nye kirker må ikke anses for »en sluttelig og tilstrækkelig Ordning«. – Ministeriet resolverede 13/6, at Fog skulle høres om kommissionens sammensætning. 13/10 skrev S. til Fog (i dennes privatarkiv) derom: Liebe finder det hensigtsmæssigt at også Høgsbro, Fts formand, kom med, men S. og hans kolleger mente ikke, at det gik an efter Høgsbros optræden, og han vil næppe selv. Skal der en med fra Venstre, så N.J. Larsen, han har »kirkelig i alt Fald religiøs Interesse«. S. ønskede det ikke. Jonquières er for svag, men vil føle sig krænkede, hvis departementschef Asmussen (2. departement) kom med. – S. håbede, at Fog var enig med ham i, at hele ordningen af Kbh.s kirkelige forhold skulle tages op: De nødvendige nye kirker, lønningsordning for præster og kirkebetjening, betaling for kirkelige handlinger og hvordan pengene dertil kan skaffes. – 3/11 kunne Fog meddele ministeriet, hvilke kirkeligt sindede mænd han fandt egnede til at indtræde i kommissionen, nemlig de tidl. nævnte. Fog fandt også, at dens opgave var at pege på forandringer til at skaffe de tilstrækkelige kirker og præster til Kbh. og Frederiksberg, idet målet vil være menigheder, »hvis Folketal ikke væsentlig overstiger 10.000«, og som får en kirke og 2 præster. Dette forudsætter, at præsternes, kirkerne og sognenes økonomiske forhold også tages op. – Dermed havde minister og bisp inddraget, hvad de og mange vidste var et væsentligt og højst penibelt problem. – 1889 PP 1685, ingen akter findes ved journalsagen, efter en første flytning er de endt i pakke nr. 2610, med »akter vedrørende kommissionen af 28.11.1890 til overvejelse af de kirkelige forhold i Kbh. og på Frederiksberg« (Niels Petersen 244) jfr. kommissionens betænkning fra 1892, 1ff.

88. Jy. Saml. Ny Rk. IV 305 note 26 e. Nationaltidende 10/8 91.
89. Reform-Program udarbejdet af Overbestyrelsen for Venstres Organisation af 8/12 89, 13 og 19: Ved udstykning af præstegårdsjord tilvejebringes huslodder.
90. Ft 14/2 90 2496ff, 5/3 3187-92 og 3200-02; Ft 7/10 90 28 og 20/10 255-48 og 248-62.
91. Klaus Berntsen og Harald Holm, begge fra det forhandlende Venstre, havde 1887/88 indbragt et forslag om tienden. Så beskeden som det kunne være, at den betales i penge og ikke i korn. Det nåede til behandling i Lt, hvor det nedsatte udvalg fandt, at den sag bør løses, men af regeringen ved et mere egnet forslag. Till. B 1509. – Under forhandlingerne i foråret 1890 var et forslag om at udstykke præstegårdsjord til husmandslodder på tale, det ville styrke husmandsklassen og være en værn mod socialismens vækst på landet. Bojsen 188.
92. Jy. Saml. Ny Rk. IV 97ff.
93. Bojsen 200f, Fink II 189ff, 194ff.
94. Bojsen 108 jfr. N. Neergaards Erindringer 255: »Det var den forligsvenlige Fløj af Ministeriet, som tvang ham bort«, skønt Estrup holdt på ham (Kbh. 1935). Tilsvarende Vagn Dybdahl i Politikens »Danmarks Historie« 12, 203f (Kbh. 1965), Modsat Fink II 213, dog 206 og 209.
95. Goos havde 17/11 90 skrevet til Nellemann, som svarede ham 18/12 på det modtagne brev (Goos arkiv RA).
96. April-samtalen se Fink II 214, jfr. Bojsen 200 og Th. Thaulow: J.B.S. Estrup 254 (Kbh. 1940).
97. Jy. Saml. Ny Rk. IV 294ff, Rambusch 192ff.
98. Jfr. Nellemann: At Bojsen er »politisk ødelagt, hvis det ikke lykkes ham at få noget klækkeligt ud af alle sine projekter, er temmelig klart« (brev 28/10 90 til Estrup,

- Fink II 194f); Bojsen 1/8 90 til Niels Neergaard: »Det er mig ganske klart, at »forhandlingspolitikken« er færdig, dersom sidste samlings resultater gentages engang til«, og Neergaards svar 9/8: Jeg »er ganske enig med Dem om, at Forhandlingspolitikken vil dø, hvis der ikke i næste Samling naas fornuftige Resultater« (Tre Venstremænd. En brevvæksling ... ved Harald Jørgensen 28f. Kbh. 1962). Liebe, Lts formand, så tilbage på rigsdagssamlingen 90/91 med den mod »Slutningen gjorde Forstaaelse imellem det moderate Venste og Høire«, det kunne få flere følger, »om det vel endnu er uvist, hvordan det gaaer med Kampen ude i Landet imellem Venstregrupperne indbyrdes«. Hermed erkendte han den risiko Bojsen løb. – Da dele af Lts Højre var medvirkende til S.s fald, må det undre, at Liebe fortsatte: Stemningsbruddet mod S. kunne spores på forskellig vis, men først mod samlingens slutning, ja endog en god stund derefter, blev det alvor med hans fratræden, »uden at man ret veed, hvorfor den skete netop da, og hvad den egentlige Grund var«, det har heller ikke hans offentlige redegørelse løftet sløret for, og hvad følgerne deraf bliver. (Selvbiografi 1889-91 med korte efterslæt 1894/95 og 1896). 14/7 91 lykønskede Liebe Goos således: »Vel var jeg i Tvivl om ikke Sc., uanset de personlige Vanskeligheder, nu kunde være bleven, men var en Forandring nødvendig«, så kunne regeringens valg af efterfølger ikke være heldigere, jfr. note 86. Hjem til hustruen skrev Estrup 7/791: »Dygtigere Kultusminister end [S.] har Kongen aldrig haft«, Ditlev Tamm: Konseilspræsidenten, Kbh. 1996.
99. C. Goos, professor i retsvidenskab, MF 1880-84, ML 1885-1917.
100. Høgsbro II 165, brev af 27/7 91, jfr. Høgsbro 287/91.
101. Måske uden tanke på offentliggørelse skrev S. kort efter »Filosofiske og religiøse Meninger og Paastande«, hvori bl.a. stod: »Ønske vi, fordrer vor Natur en Løsning paa Livets Gaader, paa Spørgsmaalene om Livets Hensigt og Maal, om godt og ondt og om Lidelser, da kunne vi kun finde den i Religionen, i den religiøse Bevidsthed om, at en personlig Gud har skabt Verden med en bestemt Hensigt, at denne Hensigt har sit højeste Udtryk i Menneskeheden, i dens Udvikling; idet Hensigten kun kan være den at danne sig et aandeligt Rige af frie moralske Personligheder« ... »Ingen kan bevise religionens Sandhed, kun paapege Gaadens Løsning gennem Religionen; ingen Løsning, der kan tilfredsstille Menneskets Trang, kan paavises uden for denne«. Tilføjelse 14/10 1901 til manuskript fra 1895-99, gjort før aflevering til universitetsbiblioteket (KB Add. 669 4°).
102. Danmark og det danske Folks Fremtid 35-40, Kbh. 1894.

Summary

In 1880 Jakob Scavenius (S.), a fairly young conservative politician and very eager supporter of the cause of national defense, became Minister of Ecclesiastical Affairs and Education in the government of his cousin J.B.S. Estrup. The government had come into office in order to break up the growing opposition party Venstre that demanded cabinet responsibility since it had gained the majority in the Lower House. Estrup leaned on the majority in the Upper House, elected by wealthy voters.

S. took an interest in several areas of his ministry but not especially in the church. If I cannot get good laws passed, fortunately we can keep

the laws that we have, he wrote to his old teacher C. Lind, who had become bishop in Jutland.

The years of S. as minister until 1891 were some of the politically most eventful years in the history of Denmark, and also for the church it was a dramatic period. A popular rising – strongly marked by Grundtvig - had its heyday and demanded that its followers should be able to gather freely around their priests across the parish borders of the National Church, actually greater freedom than could be achieved in the National Church. In the late 1880'es the Home Mission became leading. It was a centrally governed revival movement mostly consisting of vicars. They and a growing number of lay missionaries reached new circles of the population. Often they were quite inconsiderate to the vicars in whose parishes they were preaching. S. more or less gently tried to curb both parties.

The majority of the vicars felt pressed between the two loud revival movements. They united to encourage the minister to establish a church management where their opinions should be heard too. This was assented to by the bishops even though they did not agree on a special management. S. intervened and administratively established (it was impossible by law) a church council with the bishops and a professor of theology and one of law as members who »as a rule« were to be heard. The Grundtvigians protested, called it an infringement that would limit freedom.

S. had thought that the council could forward moderate reforms, they were necessary if the National Church were to be maintained. But the bishop council was more conservative than he was and feared the Lower House and a church system built on the basis of all the members of the National Church.

The tough conflict in the middle of the 1880'es, when the government tried to curb the opposition and govern without the Lower House, prevented legislation. In 1888 S. succeeded in passing a law about church assessment in Copenhagen. The immigration to the city from the country created large new districts for the lower classes where there were almost no churches. But that law mainly contributed to paying the debts of the few churches that had been built in the 1870'es and for the repairs of old churches, almost nothing for new churches. S., however, was able to get government grants for new churches in the country, in growing provincial towns or newly cultivated areas where churches were needed.

By appointments of vicars S. has been accused of favouring persons that he knew. This investigation shows that this was not the case. But as

other ministers he tried to oppress the opposition and did not refrain from dismissals or intimidation of electors.

Towards 1890 some vicars in Copenhagen felt it impossible to work in the huge parishes and eager lay people criticized even more severely also the vicars because they put up with the unreasonable conditions. A strong opinion – supported by the bishop of Copenhagen – caused the minister to set up a commission to look into all the problems.

In the 1890'es the growth of the Social Democratic Party caused moderate members of the parties Højre and Venstre to approach each other, and Estrup was to experience that forces in his own party demanded action even though the cause of national defense might suffer for it, i.e. the fortification of Copenhagen which Venstre opposed. But that precisely was S.'s main political goal and his conduct against the attempt at a high political agreement in 1891 was to cost him his ministerial office. Attacks on his private morals and his flirtation with cultural leftist forces only facilitated his resignation.

The church had lost a gifted and enterprising minister. Often, however, he lacked the patience to hold on to the tasks he had taken up.

Religion og kultur hos Harald Høffding

Af Poul Juul Foss

Harald Høffding blev født i København i 1843 og døde i denne by i 1931. Hans liv var ikke præget af ydre, dramatiske begivenheder. Han gennemløb en regelret, fornem akademisk karriere. I 1865 blev han cand.theol. Fem år senere erhvervede han den filosofiske doktorgrad. I perioden 1883-1915 fungerede han som professor i filosofi ved Københavns Universitet. Han beklædte fremtrædende poster som Universitetets rektor og som præsident for Røde Kors i Danmark. Som forsker, lærer, administrator og samtidsdebattør var han et meget aktivt menneske¹. Han manglede ikke anerkendelse i Danmark og ude i verden². De mange æresbevisninger var ham tydeligt kærkomne³, for bag et beskedent og lidet imponerende ydre gemte sig en ret forfængelig person, hvad tidens malere og tegnere ikke var ganske blinde for.

Høffdings optagethed af omverdenen var stor. Som videnskabsmand kastede han sig over mange felter. Han var – som ofte fremhævet – eklektiker af type⁴. Han lagde da heller skjul på sin afhængighed af og beundring for filosoffer, sociologer og religionspsykologer som Auguste Comte, Herbert Spencer, John Stuart Mill og William James. Men, føler jeg, det er som hans sprog bliver særligt medlevende, når han beskæftigede sig med de religiøse spørgsmål, og just på dette område kunne denne sprogsikre, kunstnerisk anlagte mand anvende meget markante illustrationer⁵.

Det er hans syn på religionen og dens opgaver i samtiden, der er sigtet med denne artikel. Her vil jeg især koncentrere mig om hans Religionsfilosofi. Et værk, der vakte stor opsigt, og som blev oversat til mange sprog. Denne bog indeholder de fleste af hans hovedideer om religion – herunder kristendommen – og kultur. Lignende spørgsmål finder man også behandlet i andre skrifter både før og efter Religionsfilosofi, hvortil må noteres, at Høffding tit var på besøg i sin egen genbrugsbutik.

Opgaven vil blive grebet an ud fra en teologisk synsvinkel. Det indebærer, at jeg ikke vil behandle hans overvejelser i samklang med hans egen disposition i Religionsfilosofi med tredelingen: erkendelsesteori, psykologi og etik som hovedtemaer. Derimod agter jeg at belyse hans tanker ud fra hans litterære position som et humanistisk, religiøst farvet, engageret menneske. Foreliggende opsats kan altså snarere beskrives

som et stykke teologihistorie end som et livtag med rent filosofiske og psykologiske problemstillinger, og tydeligt er det i forfatterskabet, at vi har med en mand at gøre, hvis udgangspunkt var teologien, som han fandt sig i dialog med næsten hele sit lange liv.

Netop sammenhængen kultur – religion er så vigtig, fordi Høffding betragtede de religiøse fænomener som en tydning af store, menneskelige, kulturelle og humane erfaringer. Således fandt han kristendommen iagttagelsesværdig, for så vidt som vi i vores kulturkreds levede på og videreførte traditioner, som den kristelige religion havde bidraget med. Men heller ikke mere end som bidragyder.

Først vil jeg da se på hans religionsbegreb og herunder på hans forståelse af ordet *værdi*, et hovedord i hans filosofi. Guds-tanken, åbenbaringsproblemet og trosspørgsmålet vil blive belyst. Dernæst vil jeg undersøge hans syn på Jesus-skikkelsen og på urkristendommen navnlig med henblik på eskatologien. Vi forbigår ikke et vue over kirkehistorien, her især protestantismen og hans indædte modvilje mod hvad han betragtede som dogmatisme. I stedet for dogmetroen satte han livspoesien primært udtrykt i symbolet og billedet. Søren Kierkegaard, hans evige med-og modspiller, vil indgå i vores undersøgelse. Selvfølgelig vil Høffdings stilling til kirkens aktuelle status ikke blive glemt. Hvorpå undersøgelsen vil munde ud i et blik på hans antropologi.

Af fremstillingen vil man se, at religionen har sine både positive og negative sider i menneskenes historie og udvikling.

Er religion for Høffding ikke andet end en tydning af nogle fælles, menneskelige erfaringer, vil der kunne spørges. Et traditionelt åbenbaringsbegreb udelukker han. Følelsen og den humanitær realiserede etik så han primært som religionens byggemateriale. Men selvom Høffding med rette indregnes blandt de såkaldte positivister, forekommer hans beskæftigelse med religionsspørgsmålet at transcendere en blot erfaringsbunden positivism, uagtet han stod langt fra alt, hvad der smagte af kirkelig, overleveret metafysik⁶.

Høffding var et historisk orienteret menneske, men han var også overbevist om at være placeret i en nybrudstid. For det moderne menneske gjaldt det da om at leve et virksomt, smukt liv både som individ og i fællesskaberne. Netop til virkeliggørelsen af dette mål mente Høffding, at religionen kunne medvirke.

Religion og værdier

»Ved Religion tænke vi nærmest på en sjælelig Tilstand«, hedder det i Religionsfilosofi (s. 3). Vi bemærker straks hans optagethed af det psy-

kologiske aspekt ved religionen. Og i Religionsfilosofi udgør afsnittet »Psykologisk Religionsfilosofi« også siderne 88-283 af bogens ialt 362 sider. Psykologien som adfærdsvidenskab bidrog til at belyse det religiøse liv som fænomen og indgik derved som en vigtig del af religionsfilosofien, mente han⁷. Men eksistentielt optaget af religionen som han var, må man sige, at der for Høffding med hensyn til den videnskabelig psykologi »bare« var tale om et redskab til at forstå og vurdere menneskets forholden sig til religiøse, åndelige erfaringer som et givent materiale. Følgelig kunne han også antage, at teologi og psykologi var to sider af samme sag⁸, også fordi han åndshistorisk set ikke stod Friedrich Schleiermacher så fjernt. Og at man ved psykologi ikke skal have moderne, kliniske metoder og teorier i tankerne, kan illustreres ved, at Høffding så med sympati på Ludwig Feuerbachs religionskritik⁹. Filosofier, kunstnere, religiøse genier lærte os nok så meget om, hvad det vil sige at være et menneske. Men det var somom psykologien havde nyopdagelsens interesse for Høffding. Man skal ikke undre sig over hans engagerethed i poesiens sprog, for gang på gang fastslog han, at i den religiøse bevidsthed drejede det sig mere om en billeddannelse end om videnskabelige forklaringer i forsøget på at forstå menneskelivet¹⁰.

Som antydet var det vigtigt for Høffding at konstatere om religionen ved århundredeskiftet fortsat kunne berige kulturlivet¹¹. For nu ikke at anklage ham for hvad man på hans tid kaldte Kulturseligkeit, må det bemærkes, at han anså kulturbegrebet for at være af formel art. I sig selv sagde aktivitet og arbejde intet om velfærd og fremskridt. Kulturvirket indebar til gengæld et potentiale, så at menneskene ved dét kunne idealisere deres livsførelse¹². Naiv i sit syn på udviklingen var Høffding ingenlunde. Derfor kom den første verdenskrigs rædsler heller ikke som et chock for ham¹³. Harmonien troede han på som et ideal, men virkeligheden synes ham ofte at tale et helt andet sprog¹⁴. Og så var det dog realiteternes verden han så gerne ville være tro.

Hvor var religionens plads i denne virkelighed blandt mennesker?

Jo, religionen havde med vurderingen af tilværelsen at gøre. Og at der var værdier før og nu og altid, tvivlede Høffding ikke på. Sådan skulle det være, og religionen var en slags bekræftelse på hypotesen om et værdilag i historien. Derfor blev hans aksiom, at »Religionens Kærlighed er (...) en Tro paa Værdiens Bestaaen i Tilværelsen«¹⁵.

Værdi skildrede han som »den Egenskab ved Noget, at det medfører en umiddelbar Tilfredsstillelse eller kan blive Midlet til en saadan«¹⁶. Slig formulering kan ved første øjekast forekomme nok så banal eller næsten hedonistisk, men naturligvis skelnede Høffding mellem værdier¹⁷. En sådan værditro indebar en tillid til kontinuiteten i tilværelsen,

akkurat som kontinuiteten blev beskrevet som et filosofisk grundproblem¹⁸. Men værdiernes stadige væren kan vi ikke være forvissede om, med mindre vi har oplevet dem personligt, skriver Høffding godt positivistisk¹⁹, ligesom kontinuitetsforestillingen er i pagt med talrige, evolutionistiske ideer fra det nittende århundrede. Men nogle, eventuelle misforståelse må her ryddes af vejen med henblik på den videre fremstilling. Høffding taler ikke om statiske, evige værdier i en værensgrund. Han har ikke et meditativt syn på værdierne. Endelig må vi nok engang advare mod at indlæse en udviklingsoptimisme af mere vulgær karakter hos ham.

Netop den for Høffding centrale kontinuitetstanke gør en statisk opfattelse ulogisk. Det betænkelige ved en religiøs tolkning kan iflg. Høffding være, at den indsnævrer værdiområdet, eller den producerer den fejlagtige ide, at værdierne er kommet tilsyne som en engangsbegivenhed. Efter den opfattelse skulle det blot dreje sig om at fastholde gamle værdier. Men sådan er det ikke i erfaringens verden; her viser det sig, at nye værdier fremkommer. Ergo opstår der tit konflikt mellem overleveret religion og human etik. Tilværelsen er nemlig ikke afsluttet. Menneskene er på vej mod ikke kendte mål. Derfor vil aksiomet om værdiernes beståen kun bevares gennem erkendelsen af, at værdierne omformes. Men denne omformning er op til mennesket som skabende, villende og arbejdende. Mennesket konverterer værdierne på en måde, så at der bevares en værdikontinuitet²⁰. Det gælder altså om at finde og forarbejde ækvivalenter for de gamle, værdifulde forestillinger. Hvilke konsekvenser det synspunkt får for det religiøse sprog og religionens stilling vil vi se længere fremme. Men allerede nu kan vi sige, at da Høffding mener at kunne fastslå, at »En højeste Værdi ligesaa kan lidt paavises som en første Aarsag«²¹, kan der ikke være tale om absolutthed inden for den religiøse sfære andet end i postulatets form, men i så tilfælde ophæves konneksen mellem vurderingen og den virkelighed, som vi kun kender gennem erfaringen, og »det er Grundforholdet mellem Værdi og Virkelighed, der i Religionen er det egentligt bestemmen- de«²². Altså må postulatet forkastes ad absurdum.

Et fælles anliggende med etikken har religionen nu i en tilværelses-tolkning af tilværelsen som pladsen, hvor der skal bevares og udvikles værdier²³; Høffding pointerer dog, at etikken ikke må begrundes ud fra religiøse forestillinger²⁴.

Det fremgår af ovenstående, at Høffding ikke tilsutter sig de fritænkere, der blot regnede religionen for illusion og nærmest skadelig for menneskene. I ægte religion har menneskeheden gjort nogle af sine mest værdifulde erfaringer af åndelig art²⁵.

Disse erfaringer får konsekvenser for det religiøse menneskes livsførelse. Her må noteres, at selve ordet »religion« lagde Høffding ikke overvældende vægt på²⁶. Men han så gerne, at man betegnede den religiøse oplevelse som »en særegen Art af kosmisk Livsførelse²⁷. Dette særegne udtryk dækker en personlig holdning, hvor vi anskuer virkeligheden ud fra den stilling vi indtager som individer og værditroende og som arbejdende for idealer. Vi tror på ideen om en årsagssammenhæng i tilværelsen. Vi tror på udviklingen. Den kosmiske livsførelse gør det evident, at der i den givne tilværelse også er kræfter, der går ud over en fysisk trang til at overleve²⁸. Det sande, skønne og gode kan erfares i denne verden, og den religiøse bevidsthed er til, når sådanne værdier holdes op mod den eksisterende virkelighed, idet det religiøse menneske netop aktivt ønsker at bevare værdierne i sig selv og i omverdenen²⁹. Og Høffding forudså, at religionen igen ville kunne blive en progressiv magt, når den skippede sine forældede værdier³⁰.

Gud. Åbenbaring. Tro

Ligesom Høffding så med en vis distance på ordet »religion«, når det gjaldt selve den religiøse følelse, så havde han et tilsvarende afslappet forhold til Guds-tanken. Stod man på det religiøse stade var Gudsbegrebet koncentrationen af de højest oplevede værdier³¹. Eller »Gud« formuleres som »Principet for Værdiens Bestaaen gennem alle Svingninger og alle Kampe.« Trods hårde erfaringer må den gudssøgende tålmodigt spejle efter værdierne, og vil han arbejde for »Guds Rige«, bør han selv søge og skabe det værdifulde³². Guds sideens indhold er resultatet af de erfaringer, som mennesket gør sig i sit indre liv³³. Men vores erfaringer henter vi jo fra virkeligheden som fænomener, der er os bekendte. Når nu Gud er et signum for den højeste værdi, må denne ide ikke forstås som et abstrakt summum bonum. Og vendt mod Kierkegaard postulerer Høffding, at Gud skal være synlig som ideal, ellers er der ikke tale om nogen Gud³⁴.

Idet Høffding hævder, at alle formuleringer af den religiøse virkelighed må være billedlige³⁵, kom han til den slutning, at åbenbaringsbegrebet ville bortfalde, da denne ide forekom at indebære en identifikation, større eller mindre, mellem billede og objekt³⁶.

Totalt forkastede han ikke åbenbaringstanken, f.eks. betegnes billedet af Jesus som en kærlighedsåbenbaring³⁷. Og i tilslutning til tendenser i samtidig teologi fremhævede Høffding, at profetiske personligheder skænker helt nye erfaringer, der ikke uden videre kan diagnosticeres ved psykologiske undersøgelser³⁸.

Men nogen mystisk indgriben fra højere magter i de profetiske skikkelser vil Høffding ikke vide af, for de geniale mennesker frembringelse af noget hidtil ukendt er tegn på, at der eksisterer flere skjulte kræfter, end vi lige er klar over og formår at placere i årsagskæden, hvilket faktum ikke fratager sådanne nye ideer deres værdi; og forresten har vi ikke krav på, at alt skal kunne forklares ved vores erkendelse. Men selvom det epokegørende skulle kunne forklares intellektuelt, bliver dets værdi ikke dermed mindre³⁹.

Gud er ikke extra nos, men han er aktiv i al virkelighed, og han er virksom i de mennesker, som gør religiøse erfaringer og tyder dem; derfor er det for Høffding et falsk alternativ, hvis man vil skelne mellem om sandheden kommer fra Gud, eller om den skabes i hvert enkelt menneske⁴⁰. Der skete i tilværelsen, hvad Høffding kaldte »Værdiåbenbarelse«, hvilket fik ham til at tale om en guddommelig virksomhed, som vi er parthavere i. Det vil sige, at der i tilværelsen ligger en sammenhæng af potentiale værdier, som vi medvirker til at gøre aktuelle, hvorved vi både oplever os selv som selvstændigt skabende personer og samtidig som forbundene i et stort tingenes system⁴¹. Men værdiåbenbarelsene fremtrådte ikke lige kraftigt i historien; der var op-og nedgangsperioder, således var den græske oldtid, kristendommen og oplysningstiden positive epoker⁴².

Som vi så ovenfor veg Høffding tilbage for at sætte et for snævert erfaringsbegreb, hvilket sikkert hænger sammen med hans optagethed af kunstens og poesiens og profetismens sprog, der er grænsesprængende for den almindelige erfaring. Og med sympati citerede han William James: There are cases, where faith creates its own verification⁴³. Men hvad betyder det ord *tro*, når Høffding førte pennen? Naturligvis skal det med tro ikke opfattes i kirkelige betydning. For tro i religiøs/kirkelig regie kunne ligefrem være hemmende for godheden blandt mennesker, idet der i denne form for tro kunne være elementer af egoisme. Det betyder, at human etik og konfessionel tro meget vel kan stå i modsætning til hinanden, idet etiken vil forene menneskene, medens kirketroen skaber skel⁴⁴. Vi konstaterer igen Høffdings ambivalente forhold til religionen som engang udvidende erfaringshorisonten og samtidig hemmende hverdagens liv. For Høffding er tro en spontan, subjektiv overbevisning om en faktisk kontinuitet i tilværelsen udover erfaringshorisonten. Troen forholder sig til værdiens fortsatte eksistens. At troen er til som overbevisning indebærer, at værdiens beståen ligger i det enkelte menneske. Men troen er forbundet med viljen, og selvom der kan være et kvietistisk element i troen, kan den kan også være ansporende for viljen, og både tro og vilje fastholder en målretning trods mod-

stand⁴⁵. De erfaringer, som den religiøse tro (og det gælder al tro) omsætter til konkrete forestillinger, er udledet ikke bare af den enkeltes bevidsthed, men de er bestemt af overleveret stof⁴⁶; den tanke er udsprunget af Høffdings bærende tanke om kontinuiteten som en evolutionær størrelse, hvor det helt revolutionære gennembrud, åbenbaringen, ingen hjemret har. Men at *tro* og ikke kun erfaringsvidenskab gør sig gældende som en nyttig størrelse, var Høffding altså overbevist om, og så var navnet på troen ikke det afgørende :«Al Tro gælder jo dog Livets, særligt det aandelige Livs Bestaaen, Bevarelsen og Udviklingen af de højeste Værdier, vi har lært at kende»⁴⁷.

Jesus og urkristendommen

Det var som fagfilosof, at Høffding havde sin væsentligste gerning. Men som påvist havde religionen fortsat hans nære opmærksomhed. Og selv følte han ikke noget afgørende brud mellem anskuelserne fra stud.theol-tiden og til det senere stadi som fritænkner⁴⁸. De teologiske studier blev heller aldrig ganske lagt på hylden, hvad for eksempel Oplevelse og Tydning klart røber med dens afhandlinger om bl.a. Profetisme og Mystik, Den hellige Teresa og Træk af Bønnens Historie. Som mange andre i tiden var han optaget af religionshistoriske landvindinger og kunne tidstypisk gå op i religionernes højere og lavere stader⁴⁹. Gerne benytter han sig af stof fra kendte forskere som Friedrich Heiler og Albert Schweitzer⁵⁰, Edvard Lehmann⁵¹ og Ernst Troeltsch⁵², der alle havde religionshistorien som objekt og inspiration. Men også den lidt ældre, nyprotestantiske teologiske historikere og systematikere så han med ret blide øjne på. Således nævner han, hvorledes Albrecht Ritschl og hans disciple, heriblandt F.C. Krarup, havde optaget det filosofiske værdibegreb, hvordan Ritschl skildrede troen som tillid og dermed øjnede chancen for at skille sig med metafysiske størrelser, ligesom han tager Ritschls berømte *Geschichte des Pietismus* til indtægt⁵³. Adolf von Harnacks mammutværk *Lehrbuch der Dogmengeschichte* betegnes som »et af den moderne Videnskabs monumentale Værker«⁵⁴. Med sympati så Høffding desuden på den nyere teologiske »Reduktionsarbejde« af antik og spekulativ teologi med henlik på at kunne fremdrage de etiske og religiøse værdier i kristendommen⁵⁵, hvilket var et tiltrængt »farvel« til forældede forestillinger herunder bibelens morallære⁵⁶.

Som mere end antydnet var Høffding skeptisk overfor kirkelig kristendom, men en betydelig respekt udviste han over for kristendommens hovedskikkelse; hvilket førte hans åndsslægting F.C. Krarup til det synspunkt, at Høffding på positiv vis bedømte det afgørende i kristen-

dommen⁵⁷. Men selvom Høffding havde agtelse for »Jesus fra Nazareth«, som han gerne sagde, var denne person dog for ham en fortidig person med de indskrænkninger, som det at være placeret som menneske i sin tid og på sit sted indebærer. Således mener Høffding, at Jesus ikke ændrede Gudsbegrebet i forhold til, hvad Israels profeter var nået frem til. Men gennem sin person visualiserede mennesket Jesus de profetiske ideer på en måde, så at billedet af ham skabte en bevægelse, der muliggjorde monoteismen som en bred folkereligion⁵⁸. Ikke overraskende fremstillede Jesus iflg. Høffding sit menneskekærlighedens budskab som en spiritualisering af jødefolkets love. Med overleverede forestillinger om en ny, stor fuldendelsens epoke som baggrund udviklede han billeder om »det store Haab«, som han skænkede menneskeheden. »Saaledes har selv den største religiøse Personlighed, Historien kender, udviklet sig og virket i Vexelvirkning med Traditionen«, hvilken iagttagelse dog ikke reducerede Jesu egenart, da geniet gør det oprindelige nyt i sin personlige nytolkning⁵⁹.

Høffding, der aldrig benyttede sin cand.theol.-eksamen til at søge præsteembede, kunne blive ganske pastoral og indtrængende, når han skrev om »Tømmermandens Søn«: Jesus isolerede sig ikke fra sit folk og dets historie i fornem tilbagetrukkethed. Han ville livsudfoldelsen i ideal forstand. Og gennem kamp skulle menneskene føres til et højere stade, nemlig Guds rige, hvor hvert eneste menneske kan være hjemme uden at miste sin selvstændighed. Men Høffding havde afgjort også sine forbehold over for Jesus, idet denne var så præget af sin tids eskatologiske tanker, at det er først gennem omdannelser af hans budskab, at menneskene senere kunne lære at nå de store mål gennem historisk arbejde og ikke som i apokalyptikken ved at springe tiden over ved supranaturale begivenheder⁶⁰. Men meget af de bibelske beretninger om Jesus kunne Høffding ikke bruge til ret meget, således var fortællingen om Himmelfarten helt klart en legende⁶¹, og ekstatiske fænomener viste sig gang på gang hos Jesus selv og hans nærmeste omgivelser⁶².

Høffding lade megen vægt på, at han fra sin ungdomstid og livet igennem havde stillet sig spørgsmålet om hvorledes NTs kristendomsudgave forholdt sig til kristendommen som moderne fænomen.⁶³ Han følte en dobbelthed, ja en modsigelse mellem den første kristendomstid og nutidens kulturelle liv. Det var kristendommens aktuelt største problem, selvom kirkens mænd var lidet opmærksomme derpå⁶⁴.

Den kristelige etik og livsanskuelse var ikke den samme til alle tider, hvad her længere fremme vil blive belyst, når vi behandler Høffdings vurdering af kirkens historiske udvikling. I tilslutning til sine teologiske forbilleder fastslog han, at den urkristelige etik var dikteret af forvent-

ningen om Jesu snarlige genkomst. Derved opstod en interimsetik, hvor interessen samlede sig det Guds rige, der ville bryde frem, medens opmærksomheden for kulturelt arbejde i ordets videste forstand faktisk blev negligeret. Høffding, der som det fremgår af hans Etik, var optaget af tidens store sociale problemer, af kvindesag og politiske spørgsmål fandt ingen inspiration i NTs etik, der ikke rørte ved det bestående – når blot de givne forhold ikke stod det eskatologiske nybrud i vejen. I modsætning til megen samtidssteologi og opbyggelig litteratur afviste Høffding, at man i NT kunne se kristendommen forstået som en surdej i det menneskelig kulturliv, og følgelig ikke som et led i værdikontinuiteten; at kristendommen stadig havde betydning fra slægt til slægt lå i omtydningen⁶⁵. Som realiserbar etik var urkristendommen en umulighed⁶⁶. Og her var Høffding radikalere end den af ham beundrede Harnack, idet han satte et stort spørgsmålstejn ved Harnacks forsøg på at adskille Jesu forkyndelse fra mirakeltro og kiliasme, så at NTs kristendom stadig skulle kunne være aktuel. Hvis forventningen om det snart kommende Guds rige bestemte NTs billede af Guds rige, måtte en såkaldt kristelig livsførelse da blive af en helt anden art end den oprindelige kristendoms livsanskuelse⁶⁷.

Dogmatismen og Søren Kierkegaard

»Jeg selv finder Broen stedse mere afgjort kastet af mellem mig og enhver Art af dogmatisk Religion«, skrev Høffding i 1905⁶⁸. Det betød ikke, at han totalt forkastede dogmedannelsen, for i dogmets symbolske sprog kan kommende generationer nyde godt af fortidens vigtigste oplevelser om tilværelsen⁶⁹, og han så heri en positiv, etisk værdi ved de etablerede religioner⁷⁰. Men primært betragtede han dogmerne som et udslag af kirkens reflektionsdannelse og autoritetstrang. Dogmerne er altså oftest ikke udsprunget af spontane religiøse oplevelser, men har et intellektualistisk præg af et tit uklart præg. Høffding benægter ikke, at der kan være dogmer, som tolker de religiøse erfaringer, men tydeligvis går han mere op i den kristelige dogmatiks fordærlige trinitetslære og ting som »den ortodexe Religiøsitetets fæstnede og afpælede Kristologi«, ligesom han stiller sig helt afvisende over for romerkirken og dens væsen⁷¹.

Jesus havde forkyndt en humanitetens religion med de forbehold som nutiden måtte tage over for hans budskab. Men allerede med Paulus skete der en teologisk, dogmatisk udvikling, hvor vægten blev lagt på, om menneskene havde de rette trosmeninger, medens spørgsmålet om menneskets moral blev sat i anden række⁷². Men konfessionalisme og

dogmatimes havde gjort optagetheden af indre Erfaring partiel; for på sjælelivets felt måtte der ske nyopdagelser; følgelig havde Høffding heller ikke meget tilovers for Henry Ussings kirkelige erfaringsteologi⁷³. Den humane tænkning havde et langt videre omfang i sin fordomsfrie lære om menneskelivets vilkår, for »Al Undervisning i dogmatisk Religion er en Undervisning i Facitlister«⁷⁴.

I det hele taget kunne etikken og religionerne jo komme i konflikt med hinanden, ikke mindst når religionen gjorde de troende passive og verdensfjerne, hvad enten det drejede om »Hinsidighedsextaser« eller »Syndighedsmani, rugende Anger og Helvedesfrygt«⁷⁵.

En vis modvillig respekt nærrede Høffding for protestantismen og for Martin Luther. Protestantismen tjente det til ære, at den havde fremhævet den troendes pligt til et frit syn på åndelige erfaringer og derved udvise selvstændighed i sin religiøsitet, men desværre slæbte også protestantismen meget ubrugeligt arvegods med sig for at kunne bevare det essentielle i overleveringen⁷⁶. Men ved at fremhæve tilliden og det at turde og vove som det væsentlige i gudstroen havde Luther, ubevidst for ham selv, stiftet en ny religion⁷⁷, men beklageligvis hang han fast i et syn på kirken, der gjorde hans indsats halv, og som fik ulykkelige følger for den senere protestantisme⁷⁸. Høffding var dog overbevist om, at protestantismen ville kunne genvinde sin kraft, hvis den gennemførte sine egne oprindelige tanker om frihed og sandhedssøgen og i modsætning til den autoritære katolske kirke, der producerede nye dogmer, skabte nye personligheder⁷⁹. Imidlertid mente han at kunne konstatere, at lutherdommen havde uniformeret personlighedslivet i en bestemt skabelon⁸⁰.

Som så mange andre betydelige folk i tiden f.eks. Georg Brandes kom Høffding ikke uden om Søren Kierkegaard. Men Høffdings opgør med Kierkegaard fik en særlig omfattende karakter, præget af smertelige, personlige kampe. Memoirerne når litterært og psykologisk nok sit højdepunkt i mindet om ungdommens opgør med Kierkegaard. I dette tilbageblik er han såre lidt meddelsom om sin kristendomsforståelse inden mødet med Kierkegaard ud over, at den var harmonisk og idyllisk (s. 45), så at man kan placere ham som en figur i tidens romantisme. Han var begyndt studiet med store forventninger til teologien ud fra et håb om, at de religiøse følelser i ham måtte komme i harmoni med en filosofisk tankevirksomhed (s. 38ff). Men studiet af Kierkegaard førte ham bort fra teologien og »dybere ind i det religiøst Liv« (s. 24). Kierkegaard havde nemlig ret: kristendom var ikke mild, trøstende og kulturmedierende. Tværtimod. Kun ét var fornødent. Hvorledes da leve under den etiske fordring, som urkristendommen havde opstillet. Det

indrømmede Høffding da, at han ikke gjorde. Alligevel følte han sig som kristen. Idealet var for ham stadig urkristendommens livsholdning. Først senere forstod han, bemærker han, at kirken ikke kunne gøre den kierkegaardske indrømmelse og vedgå, at den havde en anden religion end den første kristendom, og at det samme gælder den enkelte troende. Når en religion og dens etik var nøje forbundne faldt de begge, når forbindelsen ikke længere eksisterede (s. 44ff). Men Høffding opgav da også det urkristelige ideal og dermed Kierkegaard som profet (s.57)⁸¹.

Men agtelse blev Høffding ved at bevare for Kierkegaard: »Og medens Teologer og Halvteologer i Hundredeåret efter hans Fødsel kalgede Profetens Grav, holdt jeg mig til det store Princip om Subjektiviteten som Sandhed« (s. 50 -51). At subjektiviteten er sandheden kan vist for Høffding i al korthed forklares derhen, at den enkelte skal leve på eget eventyr i agtelse for de værdier, som vedkommende har valgt i frihed som de bærende for tilværelsen.

Hvad der fremover optog Høffding var ikke mindst psykologiske studier af manden Kierkegaard. I den lille bog Søren Kierkegaard som Filosof er s. 29 – 53 helliget: Søren Kierkegaard som Personlighed. Og det er især Kierkegaards tungsind, som han vedvarende relaterer til. Ofte på en for os noget altmodisch måde, se f.eks: Den vestjyske Race har Hang til mørkt Sind, saavel som Evne til Vid og Reflexion⁸². Og Søren Kierkegaard er typen på den dybt melankolske ener med den rastløse refleksionsevne, der føres ud i isolationen i forholdet til andre mennesker⁸³.

Men Høffding har væsentligere ting at sige om Kierkegaard end at forske i hans sjæleliv, må vi hævde ud fra en moderne betragtning. Det fatale ved Kierkegaard bestod i en afgjort afvisning af den naturlige og humane måde at leve på⁸⁴. Og dersom Kierkegaard havde ret i, at der ikke var sammenhæng mellem de humane værdier og de religiøse værdier, ville hypotesen om værdiens beståen være sat ud af kraft⁸⁵. For den dybt samfundsendagerede Høffding, der var åbent afhængig af de engelske utilitarister, var det også frastødende, at Kierkegaard afviste så totalt al social etik, samtidig med at Høffding fandt forklaringen i dennes konservativisme og absolutte autoritetstro⁸⁶. I det hele taget havde Søren Kierkegaard afholdt sig fra at definere det gode⁸⁷.

Kierkegaard havde rejst det vigtige spørgsmål, om hvorledes vi som mennesker skal forholde os til NTs livsforståelse, men løsningen lå på human basis og ikke hos ham⁸⁸. Med henblik på Kierkegaard taler Høffding om en krampagtig postuleringen med paradoksets karakter. En vilkårlig og patetisk hævden erstatter en modig og glad given sig hen til livet⁸⁹. Men paradoksalt er ikke bare Kierkegaards forsyndelse, den

ligger i enhver billeddannelse, der intenderer at være mere end netop et billede, således som det gælder de antropomorfistiske gudsforestillinger, der ligefrem kan få dogmets udformning⁹⁰

Høffding, kontinuitetens fortalere, kritiserede også Kierkegaard for en manglende sans for tilværelsens sammenhæng. »Men i selv Virkelighedens Sammenhæng og i selve Virkelighedens Arbejde maa den poetiske og den religiøse Idealitet være at finde, om den idethele skal kunne findes mere.«⁹¹.

Kirkesyntet

Som Kierkegaard var Høffding skeptisk over for den etablerede kirke. Det faktum vil vi studere lidt nøjere. Men hvordan har kirkens folk set på ham? Vi har allerede bemærket F.C. Krarups bifaldende kommentar til Religionsfilosofi. Et helt andet syn på Høffding blev fremsført af den kendte tidehvervspræst Tage Schack. Ifølge Schack havde kirken og Høffding et fælles anliggende, nemlig det at fokusere på oplevelsen, harmonierne, værdierne. Forskellen mellem Høffding og kirkeligheden reducerede Schack til en ligegyldig strid om navne⁹². Dog for »kirken« – omend der i disse årtier blev talt nok så meget om »oplevelser« – var Gud udtryk for en personlig realitet, medens der for Høffding blot var tale om en ciffer, hvis nødvendighed han var i tvivl om. Helt anderledes velvillig vurderede Københavns biskop H. Fuglsang Damgaard den høffdingske religionsfilosofi, således hed det: «Tankens Arbejde kan være den nødvendige Forudsætning, at vi virkelig naar frem til at bygge paa Livets Grund»⁹³. At Høffding skulle være sådan en slags brobygger til »Livets Grund« alias kirkens tro, var et prædikat, som han sikkert ville have frabedt sig. Og broen til folkekirken afbrød han helt ved i sen alder at melde sig ud⁹⁴.

Høffding fandt simpelthen, at kirken på grund af sin dogmatisme fjernede sig mere og mere fra nutidsmennesker, for hvem kravet om personlig ærlighed og redelig tænken var et stigende krav. Denne holdning forhindrede mange udmærkede unge mænd at gå ind i kirkens tjeneste, medens overfladiske personer indtog de kirkelige, høje poster⁹⁵.

Men det var nu heller ikke de intellektuelle som prægede kirken, mente Høffding. I de protestantiske kirkesamfund fik lægmænd mere og mere magt til at kontrollere præsterne med ortodoksiens målestok, og præsterne ville på deres side bestemme hvem, der skulle beklæde de teologiske professorater. Opmuntrende fandt han det dog, at med lægmandsbevægelserne var en død bogstavler afskibet til fordel for en levende bogstavtro, hvilket på længere sigt kunne omformulere de

gamle, forældede værdier og skabe nye; så sandt fornyelsen i historien ikke altid kom fra de lærdes kredse⁹⁶.

At kirken intellektuelt havde mange synder på sin samvittighed, var Høffding ikke i tvivl om. Og det var slemt nok, men noget havde kirkeinstitutionen dog på sin kreditside. Trods alt havde kirken været med til at hæve idealismens fane og åbne for tanke og poesi hos de store masser, som ellers ville have gået forkomne gennem tilværelsen; og den havde haft æstetisk-kulturel betydning gennem sin kultus. Høffding overså heller ikke, at kristendommen og kirken havde nedbrudt snævre, nationale skranker og formået at danne et internationalt fællesskab; endelig noterede han sig, at både katolicismen og protestantismen i nyere tid havde øvet en påskønnelsesværdig social indsats, selvom det i praksis tit var svært at godtage, at netop kirkerne skulle være repræsentanten for kærlighedens religion. Til kirkens debetside hørte endvidere, at den social omsorg ofte var forbundet med propaganda og ikke udsprang af en ubetinget kærlighed til næsten; over for fritænkere indtog kirken ligefrem en »barbarisk« holdning⁹⁷.

I sin Etik fastslog Høffding, at kirken stadig var en etisk, kulturmagt, hvad dens folk mærkeligt nok ikke havde øje for; det ville komme den til at koste den dyrt, hvis den ortodoks-pietistisk retning skulle kunne fastholde, at den kristne tro var forudsætningen for menneskekærligheden, hvorfor der af samfundet måtte afstikkes grænser for kirkens indflydelse; staten skulle da have indflydelse på det kirkelige liv gennem en kirkeforfatning, der gavnede folkets åndelige velfærd og sikrede det frihed af åndstyranni. Høffding imødeså således en mere løs forbindelse i fremtiden mellem stat og kirke, men han var uenig med de fritænkere, som troede, at en sådan skilsmisse ville skaffe de religiøse vanskeligheder af vejen. (s. 430-440).

Dog – mennesker med en selvstændig vurdering behøvede faktisk ikke fællesskab om dogmer, idet de havde mulighed for at opleve en langt inderligere fællesskabsfølelse, end hvor en autoritær dogmetro sad i højsædet som tilfældet var i protestantismen og allerværst i katolicismen⁹⁸.

Den poetiske, kosmiske livsfølelse, som Høffding satte så højt, behøvede ikke kirke, ikke kultus, ikke dogmedannelse, for »Dens Kirke er selv den store Natur, og dens Kultus er Arbejde, Samliv med Mennesker og med Naturen, Liv i Videnskab og i Kunst«⁹⁹.

Menneskesynet

Som centrum for Høffdings litterære virke og som for hans person stod, er det blevet sagt, »humanismens centrale idee: tanken om det selv-

hjulpne, selvrejste, selvberoende menneske«¹⁰⁰. Denne definition kan måske lyde ret så steril og distancerende. Men Høffding evnede at udfylde sit humanitetsideal på en både smuk og skarpttegnet måde, inspireret som han var af poesien, kristendommens sprog og vel nok først og fremmest græsk tankegang. At han så var skeptisk over for mange fænomener i realiteternes verden hører med til billedet af ham.

Mennesket skulle etisk forme sit personlige liv i kunstværkets form, hvilket efter Høffdings æstetiske forståelse betød, at den enkelte var i harmoni med sig selv og med sine omgivelser. Det gjaldt da om i kulturarbejdet, at det enkelte menneskes udvikling af sig selv tillige blev et middel til at andre kunne realisere deres personlige ideal. Idet etikken beskæftigede sig med denne formålssætten, blev den selv til religion, fordi noget mere helligt end det at virke for menneskehedens harmoniske selvudvikling eksisterede ikke¹⁰¹.

Menneskets var altid på vej, men på vores livsvandring nåede vi til grænser, som vi gjorde holdt ved, men netop ved grænserne hørte vi et »højere op«. Vi standsede således ikke ved et fast afgrænset/dogmatisk gudsbegreb; deri var just en »guddomsgnist« i menneskets tankeverden, at en fastlåsning af det guddommelige erkendte vi som en dyrkelse af afguder¹⁰².

Et udtryk Høffding gerne tog i brug var »Personlighedsprincippet«, som i hans religionsfilosofiske terminologi betød »Grundsætningen om personlige Forskelligheders Berettigelse og Værdi paa det religiøse Omraade«. Kant var i denne sammenhæng en tydelig mentor. Høffding beskrev personlighederne som »værdicentra« og »erfaringscentra« i tilværelsen, hvor det gjaldt for individet at bruge sine følelser og sin vilje så selvstændigt som muligt, idet overlevering og autoritet blot måtte tillægges en pædagogisk værdi, hvilket ikke udelukkede eksemplets magt. Her hørte de store personligheder fra fortiden med, selvom man ikke direkte kunne efterligne dem mere; iøvrigt gjaldt det om ligesom forbilledet at blive sig selv tro, sådan som de store personligheder altid havde været det¹⁰³.

Ud fra sit syn på menneskets muligheder og evne til at realisere dem, havde Høffding en idealistisk tro på, at den menneskelige natur formåede at virkeliggøre en almen menneskekærlighed, selvom man nu – til forskel fra fortids abstrakte idealisme – erfaringsmæssigt indså, at betingelserne for en reformering af mennesker og samfund slet ikke var så ligetil¹⁰⁴.

Høffding repræsenterede altså i teorien et optimistisk menneskesyn. Derfor var han også tydeligt irriteret over, hvad han betragtede som den traditionelle kristendoms opfattelse af mennesket som totalt syndigt

uden formåen til at gøre det gode¹⁰⁵. Derimod fremstod mennesket i sin sande udfoldelse som et aktivt, etisk individ, der ville bidrage med at skabe værdier til gavn for sig selv og dets medmennesker.

På baggrund af beskæftigelsen med og sympatien for engelske velfærdsteoretikere samt ud fra sine kantianske forudsætninger forholdt Høffding sig kritisk over for aristokratiske og anti-demokratiske tendenser i sin samtid. Dette førte til en nok så omtalt fejde med den anden store fritænkter Georg Brandes om Friedrich Nietzsches filosofi, der var på moden, og som Brandes behandlede med sympati¹⁰⁶. Ifølge Høffding var Nietzsches overmenneskeide dybt egoistisk og uden forståelse for, at netop medfølelsen er udtryk for åndelig magt og ikke som af Nietzsche påstået et produkt af en slavemoral¹⁰⁷, der som bekendt af Nietzsche hørte til kristendommens store forsyndelser at have sat ind i verden. Vi konstaterer da heller ikke det Jesus-had, som både Nietzsche og Georg Brandes slet ikke lagde skjul på.

Skal man udpege den kulturelle periode, som Høffding følte sig mest kongenial med i synet på mennesket, må den græske antike åndsverden nævnes. Beundringen for Sokrates fulgte ham fra skoletiden og livet igennem. Beskæftigelsen med Hellas' tænkning førte ham efterhånden til en tro på, at mennesket på rent human grund kan opbygge sin autonome personlighed¹⁰⁸.

Det var vigtigt for Høffding at fastslå, at der allerede før kristendommen gjorde sig synligt gældende i romerriget fandtes en *caritas generis humani*¹⁰⁹. Hans fornøjelse ved denne iagttagelse må skyldes hans underordening af religionen under etiken.

Vel så han svagheder ved den græske tænkning; således fastslog han, at stoikerne med deres afgjorte skelnen mellem det ydre og det indre sluttelig havde lukket af for en aktiv medvirken i tilværelsen; men samtidig fandt han en endnu mere skarp dualisme i kristendommen med dens skelnen mellem det jordiske og det himmelske¹¹⁰.

Ja, ganske utvivlsomt følte Høffding sig mere i slægt med det græske menneskesyn end med det kristne. Som Kant var han skeptisk over for Mellemøstens visdom, »Det er Orientalismen, der vil tvinge os i Knæ; men det er som Grækernes Arvtagere, vi fastholde Overbevisningen om, at en oprejst Stilling i Liveste højeste Spørgsmaal er mulig«¹¹¹. Den moderne etik havde genoptaget den græske etiks bestræbelser på at skabe harmoni i menneskets psyke og i dets forhold til samfundet og hvorigennem det var muligt at være en selvstændig del af en større sammenhæng. Men den moderne tænkning gik videre end den græske, idet man nu mere bekymrede sig om medmenneskets vilkår. Denne moderne holdning var opmærksom på de værdier, som kristendommen havde

bragt ind i verden, men så længe den kristne religion var afhængig af et autoritetsprincip, stod den i vejen for en fri udfoldelse af kærligheden¹².

At Høffding ikke nostalgisk klamrede sig til græciteten siger sig selv ud fra hans overbevisning om kontinuitet, nødvendigheden af autonomi, åbenhed over for nye tiltag i videnskab og filosofi. Alt sammen ting som han savnede i kristendommen.

Var Høffding religiøs? Måske skal vi nøjes med karakterisere ham som en værditroende personlighed, eller for at bruge et modeord fra hans egen tid »frireligiøs«. Men troen på værdiens beståen, mente han, rummede en slags skjult religion¹³.

Umiddelbart kunne man synes, at Høffding først og fremmest havde tildelt sig selv rollen som vidtfavnende iagttager af nutids- og fortids kultur. Men et nøjere studium af hans omfattende forfatterskab viser ham som en dybt engageret person. I en tid, der var i opbrud og i religiøs krise, hvad han fornemmede så stærkt som kun få i sit miljø, kæmpede han for fornuft, tolerance og sund skepsis blandt mennesker. Han hørte til »Den ny Tids Mænd«, men i modsætning til mange af sine meningsfæller, ville han ikke ekskludere religionen af kulturlivet. Blot måtte kirke og kristendom i Danmark være indstillet på en omfattende omstillingsproces, hvis disse gamle størrelser overhovedet skulle overleve som en faktor i nutidsmenneskers tilværelse. Men så måtte de religiøse kræfter også være rede til at yde deres bidrag og ikke bare optræde som en slags trøstende omsorgshjælper uden intellektuel ballast. En opbrydningstid krævede mere. Høffding vidste, at han personligt – trods ikke lette betingelser – var med til at bygge op. Om kirken havde samme holdning, var han i tvivl om.

Noter

1. Kalle Sandelin: *Kronologisk Bibliografi over Harald Høffding Arbejder*. København, 1932, indeholder en fortegnelse på 392 numre af Høffding og 425 numre om ham. Og så er fortegnelsen endda ikke komplet jvf. forordet.
2. Kort og præcist skriver Mogens Blegvad i *Dictionnaire des Philosophes: Harald Høffding fut la personnalité des philosophes danois de sa generation et obtint une grande audience à l'étranger*.
3. Se f.eks Harald Høffding: *Erindringer*, København 1928, s. 234: I Genève deltog jeg i Universitetsfesten og fik her en ny doktorgrad (den sjette!).
4. Bl.a. i *Politikens Filosofileksikon*. København, 1983, s. 201.
5. Den oftest citerede bemærkning af Høffding lyder: Religionen var engang Ildstøtten, der gik foran Menneskeslægten på dens store Tog gennem Historien og viste den Vej.

- Nu bliver den mere og mere Ambulancen, som følger efter Toget og opsamlers de Trætte og Saarede. – Harald Høffding: Religionsfilosofi. København, 1901, s. 307. – Høffding understregede iøvrigt, at denne bemærkning ikke var tænkt som en hån af kristendommen, men var en uimodsigelig »historisk Bemærkning«. – Harald Høffding: Oplevelse og Tydning. København, 1918, s. 161.
6. Leon Jaurnow har korrekt bemærket, at Høffding gav plads for »en mulighed for at forbinde sit positivistiske grundsyn med en mere metafysisk orienteret tilværelsestolkning.« – Kristeligt Dagblads kronik den 2. januar 1996. Dog må det tilføjes, at Høffding vist lod den tænkte mulighed uopfyldt og højest lod det blive ved antydningen.
 7. Religionsfilosofi, s. 90.
 8. Harald Høffding: Søren Kierkegaard som Filosof. København, 1892, s. 126. – Man kan sammenligne med F.C. Krarups motto på dennes Ideal Kristendom. København, 1926: Teologi er i sin Grund Psykologi.
 9. Religionsfilosofi, s. 174.
 10. Smstd., s. 3.
 11. Smstd., s. 6.
 12. Harald Høffding: Etik. København, (1892), 1897, Anden udgave, s. 121ff.
 13. Jeg havde heller ikke hørt til dem, der vare saa optimistiske i deres Opfattelse af Menneskenaturen og i deres Tro paa, hvor herligt langt vi vare komne, at Krigen og dens Brutalitet maatte rokke dem i deres inderste Tro. – Erindringer, s. 264.
 14. De skrigende Disharmonier i Verden, den Lidelse og Grusomhed, den Sum af Ulykke og Forbrydelse, hvormed Udviklingen købes og Fremskridtet – for saa vidt der kan paavises noget Fremskridt – vindes, alt dette gør det logisk og etisk umuligt at hævde et etisk Princip som Kilde til Verdensudviklingen. – Etik, s. 409 – 410. – Og alt skulde ende såre godt, mente Høffding heller ikke, at der var nogen garanti for: Om Verdensudviklingen ender (hvis den i det Hele taget ender) som en Tragedie eller som en Komædie, kunne vi ikke vide noget om. – Smstd. s. 80. – Heller ikke kan man klandre ham for en blåøjet tro på videnskaben, således læser vi i Religionsfilosofi, »Og i en vis Forstand bliver Tilværelsen mere gaadefuld for os, jo mere Erkendelsen skrider frem«(s. 306).
 15. Religionsfilosofi, s. 7.
 16. Smstd., s. 12.
 17. Smstd., s. 99f, hvor der tales om selvhævdelsen både som elementær og ideel værdi, og om etiske og æstetiske og intellektuelle værdier, og endelig nævnes de religiøse værdier, som udledede af de to første grupper og rangerede som sekundære værdier.
 18. Smstd., s. 13, og s. 193 står der: Sætningen om Værdiens Bestaaen er ogsaa en Form for Principet om Tilværelsens Kontinuitet. – Og hvor stor personlig vægt Høffding lægger på kontinuitetsideen ser vi af flg. bemærkning: Skulde nogen Tanke være Menneskets sidste Tanke, maa det være Ideen om alle Kræfter og Værdiers Kontinuitet, en Ide, der er vor teoretiske og praktiske Maalestok, selv om den ikke selv kan formes og begrundes som afsluttet videnskabeligt Begreb. – smstd., s. 341.
 19. Smstd., s. 12.
 20. Smstd., s. 215.
 21. Smstd., s. 227.
 22. Smstd., s. 101.
 23. Smstd., s. 86.
 24. Etik, s. 17.
 25. Religionsfilosofi, s. 89.

26. Den religiøse adfærd i samtiden, følte han, var tit af den karakter, «at der sandeligt ikke hører stor Resignation til at give Afkald paa at bruge Navnet Religion.» – Smstd. s. 226.
27. Smstd., s. 102. – Ved religion i videre forstand forstod Høffding hele apparatet, hvor myter, dogmer og kult er med i forestillingerne.
28. Etik, s. 408f.
29. Religionsfilosofi, s. 105f. – Høffding kan også sige, at »Den religiøse Bevidsthed faar sit Indhold gennem et stadigt Kvalitetsvalg.« smstd., s. 179. – Men religionen giver os ikke bare mulighed for at vælge sådan i almindelighed; som vurderende religiøse mennesker er vi afhængige af etikken; på den anden side ville Høffding ikke benægte, at religionen også er ansporende som motiv til værdirealisering. – smstd., s. 297.
30. Smstd., s. 307.
31. Smstd., s. 57.
32. Smstd., s. 123., og s. 242, hedder det, at definerer man Gud som lige nævnt, så er ethvert menneske, der virker for værdiernes realisering et »Guds Barn«. Vi bemærker, hvorledes Høffding henter begreber fra det bibelske sprog, men i lighed med tidens liberale teologer bruger det ret så egenvilligt.
33. Søren Kierkegaard som Filosof, s. 125.
34. Smstd., s. 114.
35. Religionsfilosofi, s. 73.
36. Smstd., s. 76 og s. 185. Der synes altså ikke umiddelbart at være nogen metafysisk rest hos Høffding. Anderledes hos F.C. Krarup, der direkte vendt mod Høffding skriver: «hvis det >symbolet< skal have nogen Værdi, da maa det have en vis Lighed med det, som det skal være et Billede af«.- F.C. Krarup:Religionsfilosofi. København, 1905, s. 389
37. Religionsfilosofi, s. 147.
38. Smstd., s. 171.
39. Smstd., s. 177f.
40. Smstd., s. 276f.
41. Smstd., s. 302. – Disse udredninger hos Høffding er et af de mest markante eksempler på den kritiske monisme, som optræder i Religionsfilosofi.
42. Harald Høffding: Mindre Arbejder. Tredie Række. København, 1913. Human Etik, (s. 54 – 67), s. 61.
43. Religionsfilosofi, s. 294 og s. 303.
44. Smstd., s. 299.
45. Smstd., s. 109f.
46. Smstd., s.152.
47. Harald Høffding: Mindre Arbejder. København 1899. Det religiøse Problem, (s. 216 – 224), s. 220.
48. » Hvad jeg mener at have bevaret fra hine Dage, er Sansen for det indre Livs Betydning og Trangen til at vinde Udtryk for Sindets Higen og Stemning under Livets Gang – til at faa Livets Værdi og Livets Skæbne udtrykt i stor store og gribende Tanker eller Billeder«, skrev han ikke uden en vis salvelse i 1905. – Harald Høffding: Mindre Arbejder. Anden Række. København, 1905. Forord og Efterskrift til min Religionsfilosofi, (s.47 – 57), s. 48.
49. Således er Australiens urbefolknings religion den mest primitive form for religion, hævdes det i Oplevelse og Tydning, s. 120. – I Religionsfilosofi helliges et afsnit, s. 266 – 275, Budda og Jesus.
50. Smstd., s. 187 og s. 202.

51. Etik, s. 111.
52. Religionsfilosofi, s. 265.
53. Smstd., s. 344, 351 og 361.
54. Mindre Arbejder. Anden Række. Harnack om Kristendommens Væsen, (s. 203-208) s. 207.
55. Religionsfilosofi, s. 191.
56. Smstd., s.243.
57. F.C. Krarup: Fra Romantisme til Realisme. København, 1930, s. 105. – Krarup tog tydeligt Høffdings Religionsfilosofi til indtægt for et kirkeligt standpunkt; selv skrev Høffding:«Om mit Arbejde kan tages til Indtægt fra den ene eller anden >teologiske< Side, er mig temmelig ligegyldigt.» – Forord og Efterskrift til min Religionsfilosofi, s. 54.
58. Religionsfilosofi., s. 145.
59. Smstd., s. 155.
60. Smstd., s. 272ff. – I Etik s. 19 skildrer Høffding Jesu forståelse af Guds rige ud fra bjergprædikenen som en størrelse ganske forskellig fra de store imperier og fra jødedommens nationale drømme. – Og i Guds-rige-ideen ligger en anspore til et menneskekærligt samfund. Religionsfilosofi s. 210.
61. Religionsfilosofi, s. 49.
62. Oplevelse og Tydning, s. 39.
63. Smstd., s. 189.
64. Smstd., s. 207.
65. Religionsfilosofi, s. 320ff; i sine udredninger på dette punkt synes Høffding især at støtte sig til Harnack, se smstd. s. 361.
66. Søren Kierkegaard som Filosof, s. 152ff.
67. Harnack om Kristendommens Væsen, s. 206f.
68. Forord og Efterskrift til min Religionsfilosofi, s. 54.
- 69). Religionsfilosofi, s. 175.
70. Etik, s. 417.
71. Se navnlig Religionsfilosofi, s. 157ff og s. 356.
72. Etik, s. 19f. – I Religionsfilosofi advares etikken mod at kopiere dogmatikken ved forsagt at spørge efter religiøse bekendelser. (s. 298).
73. Religionsfilosofi, s. 97.
74. Søren Kierkegaard som Filosof, s. 157 og Religionsfilosofi s. 53. – Med karakteristisk sarkasme hævdede Høffding, at »Det er kun Utaalmodigheden og Ladheden, der volder dogmatisme.« Fra Mindre Arbejder, afhandlingen Filosofi som Kunst, (s. 180 – 194) s. 186.
75. Religionsfilosofi, s. 309 – 310. Smstd. s. 120f.
76. Smstd., s. 119.
77. Smstd., s. 115f
78. Smstd., s. 164. – I Erindringer taler der om »de Halvheder, der ere karakteristiske for den lutherske Teologi« (s. 237).
79. Religionsfilosofi, s. 276.
80. Oplevelse og Tydning, s. 196.
81. Spændende er det nu, at Høffding i Kierkegaards efterladte papirer mente at se den urkristelige forventning om Kristi genkomst beskrevet som en illusion, der godtnok var nødvendig for at kunne leve som en sand kristen. Men med dette synspunkt havde Kierkegaard trådt helt i modsætning til den første kristendom, der havde forventningen som en absolut og positiv forudsætning for sin etik. – Erindringer s. 51f.

82. Mindre Arbejder. Anden Række. Søren Kierkegaard. En Karakteristik, (s. 181 – 191) s. 182.
83. Religionsfilosofi, s. 262f.
84. Søren Kierkegaard som Filosof, s. 47.
85. Religionsfilosofi, s. 118.
86. Søren Kierkegaard som Filosof, s. 107.
87. Smstd., s. 123.
88. Smstd., s. 151.
89. Religionsfilosofi, s. 117.
90. Smstd., s. 85.
91. Søren Kierkegaard. En Karakteristik, s. 190.
92. Tage Schack: Afhandlinger. København, 1947. Høffding og Kirken (1932), s. 123 – 138.
93. H. Fuglsang Damgaard: Harald Høffding 1843 – 1943. Dansk Teologisk Tidsskrift 1943, s. 225 – 237, citat s. 237.
94. Det Skridt, jeg her foretog, gjorde jeg som dansk Borger, af Misfornøjelse med en dansk Institution, ikke egentlig af religiøse Grunde. – Erindringer, s. 317, men på den foregående side har Høffding oplyst, at han stod folkekirken endnu fjernere end unitarerne gjorde.
95. Religionsfilosofi, s. 301.
96. Smstd., s. 282f.
97. Religionsfilosofi, s. 311ff.
98. Smstd., s. 277f.
99. Etik, s. 415.
100. Frithiof Brandt: Læreren og Humanisten i bogen Harald Høffding in memoriam. København, 1932, (s. 31 – 39) s. 34.
101. Religionsfilosofi, s. 332f.
102. Smstd., s. 64f.
103. Religionsfilosofi, s. 246ff. – »Hellig er den enkelte Personlighed som Værdicentrum og Erfaringscentrum.«(smstd. s. 264). – Og selvom mennesket oplevede smerter og disharmonier hørte det til »Menneskets Adel« at kunne lide og alligevel bevare sig selv som en harmonisk personlighed. – smstd. s. 241.
104. Etik, s. 538ff.
105. Mindre Arbejder. Hedenske Sandhedssøgere, (s. 158 – 179) s. 164.
106. Kalle Sandelin anfører adskillige indlæg fra striden, der rasede i dagblade og tidsskrifter 1889 – 1890. I Erindringer, s. 163ff gav Høffding sin version af opgøret med Brandes.
107. Etik, s. 137, s. 157f og s. 448f.
108. Erindringer, s. 31.
109. Hedenske Sandhedssøgere, s. 160.
110. Smstd., s. 179.
111. Religionsfilosofi, s. 149.
112. Smstds. 318f. – Med den moderne tænkning hentyder Høffding til de nye erfaringsvidenskaber og »den hele nyere ideelle og materielle Kultur«. – Smstd. s. 331.
113. Man kan *være* religiøs, være i Tilstand af Religion, uden at *have* Religion, og omvendt staar den Religion, man kun *har*, i et meget løst Forhold til Personligheden. – Religionsfilosofi, s. 242.

Efterskrift

I Kirkehistoriske Samlinger 1993 skrev jeg en artikel »Et nyt forkyn-delsessprog. En studie i F.C. Krarups praktiske teologi«, s. 107-138. Afhandlingen om Høffding ligger i forlængelse af nævnte opsats. Der forelå vigtige modsætninger mellem den radikale, liberale teolog Kra-rup og fritænkeren Høffding. Den opmærksomme læser af begge mine artikler vil imidlertid let uden forfatterens pegefinger finde et slægtskab mellem de to mænd, der ydede de betydeligste, danske bidrag til reli-gionsfilosofien mellem Søren Kierkegaard og K.E. Løgstrup.

Summary

Harald Høffding (1843 – 1931), professor of philosophy at the Univer-sity of Copenhagen 1883 – 1915 was an internationally acknowledged scholar of his time. He was eclectic in his way of thinking, although he approached positivism and utilitarianism. But religious problem was an issue that interested Høffding. He treated the religious problems from a psychological point of view, but the ethical and cultural aspects of them were his main concern. Could religion have a positive impact on people in society, make them active and harmonious, he asked. In this article I will look upon Høffding's thoughts from a theological point of view, theology being in fact one of Høffding's foundations (cand.theol. 1865). My thesis is, that Høffding was in a conflict with Christianity which, in his opinion, probably wouldn't survive as anything else but an ethic, cosmic-poetic attitude towards life far from its historic source.

»Den fjerde retning – hvad mon det er for en indretning?«

Af Elith Olesen

Liberalteologi – flertydigt begreb

I oktober 1907 havde den kristelige studenterforening »Studenterhjemmet« på sit mødeprogram emnet »Den liberale teologis betydning for nutidens kristne« ved pastor *Eduard Geismar*. Af det kortfattede referat fremgår det, at foredraget fremkaldte en livlig debat, men at man under dens forløb »havde nogen følelse af mangel på fælles forudsætninger, hvilket gjorde, at den faldt noget fra hinanden«¹.

»Mangel på fælles forudsætninger« er i videre forstand en fortrinlig karakteristik af det teologiske og kirkehistoriske fænomen, man her i landet ofte har dynget sammen under etiketten »liberal teologi«, en betegnelse, der altså åbenbart lige fra begyndelsen har savnet entydighed², og som er blevet yderligere uoverskuelig de senere årtier ved *P.G. Lindhardts* unuancerede brug af benævnelsen på vidt forskelligartede personligheder og deres teologiske orientering.

P.G. Lindhardt erkender åbenbart en vis bredde i bevægelse og betegnelse, idet han foretager en sondring mellem den akademiske, den folkelige og den kristeligt-akademiske teologiske liberalisme³. Han omtaler som repræsentanter for den akademiske fløj imidlertid kun *F.C. Krarup* og *Edvard Lehmann*, for den folkelige fløj kun *N.P. Arboe-Rasmussen* og *Morten Pontoppidan* (og bag denne et anonymt »Sct. Hans Konvent«)⁴, mens den kristeligt-akademiske bevægelse viser sig at være opsamlingspulje fortrinsvis for ledere og talsmænd for (Københavns) KFUM og den kristelige studenterbevægelse, således bl.a. *Valdemar Ammundsen*, *Eduard Geismar*, *Hans Koch*, *L.P. Larsen*, *Olfert Ricard* og *Gunner Engberg*.

Den nævnte inddeling er ikke særlig afklarende eller indlysende. Krarup og Lehmann er vel primært påvirkede af *A. Ritschl*, Lehmann dog i særdeles smidig tilpasning. Arboe-Rasmussen var (måske den eneste danske) discipel af *Ad. Harnack*, og det forekommer gådefuldt, at han fremstilles som »folkelig«, – han havde for mig at se ingen »folkelig« opbakning i nogen af dette ords betydningsnuancer. Og Morten Pontoppidan var først og fremmest sig selv, hvilket P. G. Lindhardt nok ville være den første (efter Pontoppidan selv) til at bekræfte, – ikke til at båse, men dog nærmest ved liberalismen.

Den tredje gruppe vil herunder pådrage sig opmærksomhed. Lindhardt karakteriserer dem uden tøven som liberalteologer og disciple af F.C. Krarup, i alt fald som umiskendeligt påvirkede af hans »Religionsfilosofi«, 1905. Om Vald. Ammundsen hedder det eksempelvis, at Krarup »på flere måder var Ammundsens lærefader«, og at Ammundsen »gik afgjort i liberal retning«⁵; om Geismar, at han repræsenterede »den religiøse idealisme i liberal forstand«⁶, og om Ricard siges, at specielt hans ungdomsforkyndelse var præget af Krarups teologiske tanker, at den »i ét og alt præcist udtrykker den teologiske liberalisme« og indholdsmæssigt endog er »*liberalisme af klareste vand*«⁷.

F.C. Krarup – et kronologisk og indholdsmæssigt dilemma

I det omfang, disse i samtiden fremtrædende kirkemænd raskvæk gøres til disciple af F.C. Krarup, opstår imidlertid et *kronologi-problem*. Vi har Krarups egne – og andres – ord for, at han kun i ringe grad blev påagtet af offentligheden, også den fagteologiske, før udgivelsen af »Religionsfilosofi«, 1905⁸. Men som det skal påvises i det følgende, havde de her nævnte personligheder været udsat for de afgørende teologiske impulser og havde formuleret sig offentligt i overensstemmelse dermed flere år, før F.C. Krarups navn og teologiske tanker blev kendt, overvejet og drøftet. Krarup blev for dem ikke igangsætteren, højst en klarttænkende og velformuleret stadfæster.

Samtidig bliver der dog også noget galt fat med selve det skønnede *tilhørsforhold*, kirkeligt og teologisk. – F.C. Krarup var selv igangsættende inspireret af A. *Ritschl*, skelnede som han erkendelsesteoretisk skarpt mellem immanent og transcendent, mellem viden og tro, mellem upersonlige teoretiske domme (værensdomme) og personligt bestemte religiøs-etiske værdidomme, af hvilke sidste den altafgørende er kristendommen som højeste sandhed, selve livssandheden, med dens stifter, Jesus Kristus, som den ideale personlighed og med Guds Rige, motiveret af kærlighed, som mål. – Ligesom sin teologiske læremester var Krarup afvisende over for al metafysisk spekulation, den være sig teosofisk eller dogmatisk bestemt, Skrift-dogmet ikke undtaget. Han var en nøgtern, nærmest kølig tænkere, der ganske vist fundamentalt hævdede, at »vi lever ikke på begreber, men på værdier«, og dog havde værdierne under hans håndtering en tilbøjelighed til at té sig som begreber. Hovedindtrykket er en intellektualistisk præget reservation.

Krarup var da også uden egentlig kontakt med det overordentlig aktive kirkelivs ytringsformer i tiden op mod og lige efter århundredskiftet. Oprindeligt mente han at stå grundtvigianismen ret nær, men hans

Ritschl-orientering førte til afvisning af, at der med sakramenterne skulle skænkes, hvad han kaldte »en gave af magisk karakter«, og af, at loven/moralen skulle repræsentere et lavere, udvortes, rationalistisk-præget gudsforhold⁹. – Førende grundtvigianere var efter fremkomsten af »Religionsfilosofi«, 1905, ikke sene til at udnævne ham til bannerfører for »subjektivisternes«, der klandredes voldsomt for at være helt uden sans for den åndelige rigdom i menighedens gudstjenestefejring med dåb og nadver. – Med Indre Mission røg han tidligt uklar; *Vilh. Beck* stemplede ham aldeles uberettiget som »den mest vantro af alle Danmarks præster«, og Krarup nægtede Beck at låne Sorø kirke til afholdelse af en IM-gudstjeneste¹⁰. En – i øvrigt stilfærdig – polemik vedrørende »underet« 1888 huede ingen af de kirkelige partier, heller ikke de (endnu uorganiserede) centrumskirkelige, der absolut ikke yndede hans idelige kritik af den lutherske ortodoksi og af *H. Martensens* spekulative teologi. – I KFUM førte han sig ikke frem, end ikke i Københavns KFUM, der i Olfert Ricards sekretærtid var overordentlig rummelig¹¹, og med den kristelige studenterbevægelse havde han kun perifer berøring¹².

Krarups aristokratisk-reserverede holdning i det hele taget og specielt til en af samtidens mest markante folkekirkelige rørelser afspejler sig i et brev ved juletid 1910 til den norske penneven, professor *Lyder Brun*. Krarup havde været sognepræst i Sorø siden 1893 og skriver nu: »Vi havde et kirkeligt møde her i sommer. Det var ikke hyggeligt, ganske i engelsk-metodistisk stil. En hovedtaler var Albert Lunde, ellers var det Ussing og danske missionsfolk. Der var både knælinger og eftermøder med omvendelser og forbønner for enkelte tilstedeværende af en ret hysterisk art. Atmosfæren var lummer; vi er kun bange for, at de skal fortsættes her. Jeg tænker at tage bort, hvis de gentages«¹³.

Nyborg-møderne – »Danmarks Keswick«

Det kirkelige møde, der får denne omtale, var den første forløber for de senere årlige *Nyborg-møder*¹⁴; den næste forløber afvikledes 1911 i Hillerød (Frederiksborg)¹⁵, så Krarup slap med skrækken! Fra 1912 og fremefter holdtes møderne ved Nyborg, fra 1913 i egen bygning, »Nyborg Strand«¹⁶, kaldet »Danmarks Keswick« efter den amerikansk-engelsk dominerede helliggørelsesbevægelses europæiske højborg, den idylliske lille bjergby Keswick i The Lake District i det nordvestlige hjørne af England op mod den skotske grænse, hvor helliggørelsesbevægelsen havde holdt sine stærkt besøgte årlige *retreats* siden 1875¹⁷.

Albert Lunde var samtidens mest beundrede professionelle væk-

kelsesprædikant i Norden, en norsk lægmand af baptistisk præg¹⁸ og derfor mødt med dyb skepsis og så megen betænkelighed fra dansk Indre Missions side, at bestyrelsen havde afvist at lade sig officielt repræsentere ved noget bestyrelsesmedlem på Sorø-stævnet 1910. De »danske missionsfolk«, Krarup nævner, må derfor have været nærværende og have assisteret »for egen regning«.

Nu var Sorø-stævnet og dets efterfølgere imidlertid overhovedet ikke blevet til i indremissionsk regi, – man kunne fristes til at sige tværtimod! Indre Mission havde egne helliggørelsesmøder (oprindeligt startet op på rent privat initiativ af den københavnske kirkefonds-sekretær, pastor Julius Friis Hansen, men efter Vilh. Becks død lyst i kuld og køn af IMs bestyrelse). Fra den side måtte man faktisk stemple denne nye aktivitet som en noget drilagtig konkurrent.

Hovedinitiativtager var pastor *Hans Koch*, der efter et ophold i Keswick samlede en kreds af (formodet) interesserede i sit hjem i Hellerup i efteråret 1909 med henblik på at få stablet på benene noget i retning af et »dansk Keswick«. Blandt de indbudte og fremmødte var: grosserer *Johan V. Adolph*, kendt fra Kirkefondets forhistorie (lægmandsudvalget) og pionérår samt medudgiver af »Kirkeklokken«, det førende danske, stærkt angloamerikansk prægede helliggørelsesorgan; *Emsy Collet*, formand for KMA, Kvindelige Missions Arbejdere, af alle tidens danske nydannelser på folkekirkelig grund det mest Keswick-orienterede; *Ernst Kjærsgaard*, forretningsfører for Kristeligt Dagblad, og pastor *H.I.F. C. Matthiesen*, redaktør af samme blad, begge ganske opslugt af tidens internationale vækkelsesbevægelse (Wales-vækkelsen, Kristiania-vækkelsen, Torreys og C.M. Alexanders Round-the-World-Tour, en tid også noget optaget af pinsebevægelsen). Endvidere greve *Joachim Moltke*, formodentlig den mest anglicerede af dem alle, aktiv i Københavns KFUM, gymnasiast- og studenterbevægelsen, og endelig overbibliotekar *H.O. Lange*, pastor *Henry Ussing* og professor *Harald Westergaard*, alle tilhørende den inderste inderkreds af kirkefondsfædre¹⁹.

Resultatet blev det omtalte Sorø-møde sommeren 1910, en stor succes med 800 deltagere, dobbelt så mange som ventet og planlagt. Blandt talerne var – foruden A. Lunde og mødekomitémedlemmer – *Olfert Ricard* og pastor *H.P. Mollerup*, den mest anglicerede folkekirkepræst og overkonfessionel Evangelisk Alliance-mand til fingerspidserne. Indre Mission var på programmet kun repræsenteret ved et dengang praktisk talt ubeskrevet blad, kirkefondspræsten *Vilhelm Kold*, mange år senere IM-formand.

Mødemodellen var i det væsentlige den velgennemprøvede og afbalancerede fra de succesrige nordiske, fra 1905 danske, studenterstævner

med kristeligt program, dog – nok efter Keswick-forbillede – uden direkte kulturelle og teologiske indslag og uden debat efter talerne. Hovedvægten var lagt på bibelforedrag og opbyggelsestaler på lødigt niveau samt megen tid til personlig bibellæsning og fordybelse (f.eks. »morgenvagt«, overtaget fra studenterarbejdet).

Det er vanskeligt i dette programmæssige mønster at forestille sig – officielt indpasset – de af Krarup antydede »engelsk-metodistiske« foreteelser som »knælinger« og »eftermøder«, endsige da en i den forbindelse opstået »lummer atmosfære« og »hysteriske« udbrud. Det *må* være Krarups fantasi og fordomme, der her er løbet af med ham. Det var faktisk ikke vækkelsesmøder, men helliggørelsesmøder, der var tilstræbt og lagt op til, og selv under de regulære vækkelseskampaner inden for folkekirkeligt regi i København i 1905 og følgende år vogtede man sig omhyggeligt for excesser, som i følge frikirkelige erfaringer kunne give uberegnelige og ubehagelige bagslag.

Bedemøder skal der nok være holdt en del af; de var ved med angelsaksisk forbillede at vinde almindelig indpas, dog næppe med nævnelse af tilstedeværende, med mindre disse selv udtrykkelig havde anmodet om det. – Albert Lunde og H.P. Mollerup var de eneste navngivne, der var fortrolige med vækkelsesmetodiske arbejdsformer i vestlig stil; de kan under stævneforløbet have holdt uofficielle »eftermøder« (der sædvanligvis formede sig som personlig sjælesorg) efter anmodning og under antalmæssigt pres. – Ellers må alene den gennemnøgterne og myndige Hans Kochs navn og personlighed være at betragte som sikker garant mod opkomst af »hysteri« og »lummer atmosfære«, noget, han ikke ville kunne leve i og leve med, ligesom han var en alt for ærlig karakter til at ignorere sådanne foreteelser, endsige gå ind for gentagelse det følgende år. Krarup er på glatis her.

Generelt må det siges, at med disse møder havde den danske Folkekirke fået en ny og højst synlig institution; det årlige Nyborg-møde kunne i de bedste år samle 12-1500 deltagere som et foretagende uden for – eller over – de gængse kirkelige retninger. Hans Koch anslog i sin indledningstale ved det første Nyborg-møde ganske frimodigt den angelsaksisk-klingende helliggørelsestone: »Der er i vore dage flere kristne, som er utilfredse med den måde, hvorpå de lever deres kristendom, end der nogensinde tidligere har været. Det blev engang ved et møde af lignende art som dette sagt: hvad vi trænger til, er ikke en ny tro, men en overførelse af vor gamle tro til liv; hvad vi begærer, er ikke nye kirkeordninger, men at Guds Ands levendegørende vande måtte strømme igennem vor gamle kirke. Se, venner, dette er min overbevisning, at hvad andre grunde der end kunne spille med ind, så er den utilfredshed,

dette begær, denne higen den egentlige baggrund for disse møder«²⁰. Tilsvarende motivanalyser var hørt utallige gange i Keswick og på Keswicks forgængerstævner i Oxford og Brighton, ja tilbage til oprindelsen i de amerikanske camp meetings.

De aktivt medvirkende ved Nyborg-møderne var op gennem årene en forbavsende stationær gruppe. Allerede 1913 møder man så forskelligartede personligheder som kirkefondspræsten *Andreas Fibiger*, nok det mest engelsk-orienterede medlem af Indre Missions bestyrelse, dog mere hvad angår vækkelsesmetodik end helliggørelseslære, og f. eks. professor *Valdemar Ammundsen*, der om sit indtryk skriver i dagbogen: »Nyborgmødet var godt; det var alvorligt (...). Programmet var noget for meget anlagt på krav, for lidt på evangelium; dog fik vi, hvad der behøvedes«²¹.

Eduard Geismar medvirkede lejlighedsvis og var overordentlig positiv. Til Hans Koch skrev han i taknemlighed: »Jeg havde en følelse af en rigdom, der er tilfaldet mig, større end jeg havde turdet vente, det var første gang, jeg fik denne erfaring af, hvor det gør stærk at vide sig løftet og båret af vort rige menighedsliv ud over hele landet (...). Det var en vidunderlig forsamling at tale til. Og det var så godt at sidde og tage imod og mærke, at der dannedes i sindet nyt fremgangsmøde under Guds velsignelse«²².

Faste talere var op gennem årene *Hans Koch*, idémanden bag det succesrige foretagende, *C. Skovgaard-Petersen*, hvis bibellæsninger berømmes meget, og *Henry Ussing*, sædvanligvis stævneleder. Dertil f.eks. *Olfert Ricard*, *H.P. Møllerup*, missionær *L.P. Larsen* (når han havde hjemmeophold) og i øvrigt en hoben hjemmевærende missionærer, således *Johan Bittmann*, *Rud.Fox Maule* (»studenterfrivillig«), *Einar Prip*, *Johs. Rasmussen* (KFUM-udsending) og *F.W. Steinthal* (tidligere studenterhjemsleder og redaktør af »Kirkeklokken«). I det hele taget havde ydre mission – ligesom i Keswick – hvert år sit særlige programbud.

Danske kirkemænd med tidlig engelsk-amerikansk teologisk inspiration

Det vil af det ovenstående fremgå, at der i kirke- og menighedssyn og arbejds måde var noget i retning af et svælg mellem F.C. Krarup og hans påståede disciple. Deres kristelige fællesskab havde de til helt andre sider, dels til de primært Kirkefonds-engagerede, dels til folk, der var mere prægede af vækkelses- og helliggørelsesbevægelsen i amerikansk-engelsk anretning (dansk tilpasset) og af Evangelisk Alliance-ånd end

af luthersk ortodoksi eller luthersk pietisme, og vi skal nu se nærmere på, hvad det vel kan have været, der knyttede disse mennesker sammen i et harmonisk arbejdsfællesskab, som F.C. Krarup ingen andel havde i og for alt i verden ikke ville have med at gøre.

Grev *Joachim Moltke* har hidtil kun netop været nævnt, fordi han ikke hørte til dem, der førte ordet på store stævner, men han var faktisk en af hovedmændene, fordi han havde pengene og altid var parat til at give rundeligt til formål, der efter hans skøn tjente et acceptabelt religiøst ærende; f.eks. lagde han prompte det beløb på bordet, der kom til at danne grundstammen i den sum, der skulle til, for at man kunne opføre Nyborg Strand. Han regnede selv sin omvendelse fra den dag i vinteren 1892, da han hørte den unge amerikaner *Robert P. Wilder*, den fremmeste talsmand for studenterfrivillig-bevægelsen²³. Han var i 1890'erne – og senere – flere gange til sommerstævne i Keswick, og hans yndlingslæsning var Keswick-klassikeren »Abide in Christ« af Andrew Murray (1883), ja han kunne ved ankomsten til et kristeligt studenterstævne i Wales 1899 erklære, at han »nød at være kommen blandt kristne igen, havde følt sig temmelig ensom og tør nu i Danmark«²⁴. I det fællesnordiske kristelige studenterblad »Excelsior« skrev han i 1901 en artikel, der begyndte med ordene: »Jesus er ikke alene vor frelser. Han er også vort forbillede«²⁵. Dette kunne vel uden tøven betegnes som »liberalisme af klareste vand«, men skønt Moltke var et højtuddannet menneske med juridisk embedseksamen, ville han nok komme til kort, hvis han skulle eksamineres i Ritschl'sk liberalteologi, og Krarups navn har han næppe engang kendt på dette tidspunkt. Han øste af andre kilder, havde blikket rettet mod vest.

Olfert Ricard var fra begyndelsen Joachim Moltkes protegé. Moltke var medlem af Københavns KFUMs bestyrelse, da Ricard som nybagt teologisk kandidat og leder af foreningens ungdomsafdeling (for 14-17 årige) i 1895 fik tilbud om at blive Danmarks første heltidsansatte KFUM-sekretær; at idéen var Moltkes, kan der næppe være tvivl om. Ricard havde imidlertid teologiske ambitioner og drog på den traditionelle kandidatrejse til tyske universiteter, hørte uden at lade sig overbevise liberalisten *A. Harnack* i Berlin og havde et opgør med fakultetet i Halle på grund af den »kritiske teologi«, som rådede dér²⁶. Moltke lokkede ham imidlertid gennem brevveksling til at interessere sig for den amerikansk-prægede KFUM i Berlin og til også at rejse til England og deltage i ungdomsstævner og sekretærkurser der. Moltke tilbød at betale for denne afstikker, ja også at betale for rejse og ophold i USA for at studere sekretær-funktionen derovre; det tog Ricard dog ikke imod, men trods forsikringer om at være immun over for »den engelske syge«

berejste han England-Skotland med Moltkes omhyggeligt indstregede eksemplar af »Abide in Christ« som en slags religiøs guide og kom hjem til sekretærgerningen dybt præget af helliggørelsesbevægelsens etisk bestemte fuldkommenhedsideal.

Et ophold i USA (bl.a. i *Moody's Northfield* – »USA's Keswick«) og i Keswick (»Moltkes kære Keswick og snart også mit kære Keswick«) fuldendte for livet bindingen til det engelsk-amerikanske. Endnu i det store rejsesår 1899 sagde en klog mand, der hørte ham holde bibelforedrag på et nordisk studenterstævne, at han »repræsenterer mere den »engelske side« (...) ved sin betoning af bibelstudiet, der havde et stærkt engelsk præg, men forøvrigt var tiltalende«²⁷. – Selv skrev han kort efter i forordet til sin første store bog, »Vejledning til dagligt Selvstudium«, 1900: »Det var håbet, at der frem af det daglige studium og de ugentlige samtaler (...) til sidst skulle stige et levende *billede af Jesus Kristus selv* i hjertet og et deraf følgende dagligt liv i hans fodspor og i hans ånd og kraft«²⁸. P.G. Lindhardt udnævner 2. udgave 1908 af denne bog til at være et vidnesbyrd om, hvordan Ricards forkyndelse blev helt præget af Krarups forfatterskab²⁹, men 2. udgaven er i det store hele et uforandret optryk af 1. udgaven 1900, så karakteristikken holder ikke. I øvrigt er der talrige eksempler. Også i 1900 hedder det, at det gælder om at »vandre, som *Han* vandrede« og det »med særligt henblik på broderkærligheden«, Guds Riges synliggørelse³⁰. – Også »Tag og læs!« husandagtsbogen for unge, er før-krarupsk. Heri hedder det bl.a. »Aldrig gaves der inderligere, frommere ånd end hans. Det var hans mad at gøre Guds vilje; – aldrig et skridt, aldrig et ord uden først at have spurgt sin Fader (...). *Det* er målet, at blive lige så ren, lige så kærlig, lige så energisk, lige så from som Jesus«³¹. Også Ricard øste altså af andre kilder og havde de dominerende træk i sin ungdomsforkyndelse gennemtænkt og formuleret, længe før den Ritschl-Krarup'ske liberale teologi slog igennem blandt danske teologer.

L.P. Larsen, der allerede før sin første udsendelse som missionær til Indien 1889 dybt betaget havde stiftet bekendtskab med den svenske filosofilærer *Pontus Wikners* »Tankar och frågor inför Människones Son«, 1872, fandt i Indien beslægtede religiøst-etiske tankegange udtrykt i helliggørelsesbevægelsen, sådan som han især lærte den at kende gennem den kristelige studenterbevægelse derude³². 1899 deltog han – som forberedelse til overtagelse af KFUM-arbejde i Indien – sammen med Ricard i kurser og stævne i USA (bl.a. i Northfield) og i England (bl.a. i Keswick), og han sidestilles derefter af en tilhører og iagttagere med Ricard som repræsentant for »den engelske side«³³. Allerede med sin første bog, »Oneness with God«, 1904 (aldrig oversat til dansk),

har han tidsmæssigt distanceret Krarup, når det dér f. eks. hedder, at »the character of Jesus is worthy to be taken as the divine pattern for human character«, og »the life of Jesus puts before us this exalted ideal of character as the standard we are to accept to be guided by in the building up of our own characters«, og troen er »a channel of power, to mould and develop our character. Then the divine pattern of character need no longer to be a beautiful dream. We have come into touch with a power sufficient to make the realisation of that character possible«³⁴. Hvor end L.P. Larsen har det fra, fra Krarup kan det ikke være³⁵. – Og L.P. Larsen er vel at mærke ikke nogen kulissefigur. Til trods for, at hans hovedbeskæftigelse så afgjort lå i Indien, var hans indflydelse på dansk teologi og ikke uvæsentlige dele af dansk kirkeliv, specielt studenterbevægelsen i dens velmagtsdage, overordentlig stor.

Ved afrejsen fra Keswick 1899 skriver L.P. Larsen i sin dagbog: »Så er Keswick forbi, men det skal ved Guds nåde blive ved at bære frugt«. Og så anfører han 2.Kor. 8,9 (for at I ved <Jesu> fattigdom skulle blive rige) og 2. Tim. 1,12 (han har magt til at bevare den skat, som blev mig betroet, indtil hin dag) og tilføjer afrundende: »Hvor er det et yndigt sted«³⁶, – vidnesbyrd om, hvad deltagelsen i stævnet betød for ham.

Professor *Valdemar Ammundsen* fik først som nyudsprunget teologisk kandidat indirekte kontakt med helliggørelsesbevægelsen gennem sin deltagelse i det femte nordiske studentermøde med kristeligt program i Setnesmoen, Norge, i sommeren 1899. Han blev siden den danske studenterbevægelses suverænt store navn. Stemningen på stævnet betog ham meget, men skønt L.P. Larsen var blandt talerne, og Olf. Ricard og C. Skovgaard-Petersen her fik deres kirkelige gennembrud, fandt Ammundsen egentlig kun Eduard Geismars foredrag om kristendom og udvikling virkelig betydeligt³⁷.

Et studieophold i Tyskland vakte hans interesse – omend, som tidligere hos Ricard, en skeptisk interesse – for Harnack, hvis radikale liberalteologiske bog: »Kristendommens Væsen« om »de to evangelier« (»Jesu evangelium« og »evangeliet om Kristus«) netop var på trapperne. Ammundsen vedblev faktisk fremover at stå i et distancerende interesseforhold til liberalteologien, hvis kritiske ærende han fuldt ud anerkendte, men hvis religiøse budskab han savnede positivt indhold i.

I øvrigt var Ammundsen af naturen åben og irenisk, nok nærmest lidt konfliktsky og absolut ufanatisk, med et afslappet forhold både til de konservative teologer, der havde været hans læremestre, og også til liberalteologerne trods de spørgsmålstejn, han så sig nødsaget til at sætte ved deres »moderne teologi«; det siger sig selv, at han som universitetsteolog bestandig måtte forholde sig til og formulere sit forhold til

kravet om fri forskning og til en tidsstrømning af engagerende karakter som Krarups vurderingsteologi, da denne efter 1905 kom øverst på den teologiske dagsorden, men han frabad sig udtrykkeligt at blive sat i bås som liberalteolog, blot fordi han havde ladet sit inciterende skrift om »Den unge Luther«, 1907, udkomme i den af liberalteologen Edv. Lehmann redigerede publikationsserie »Fri forskning og positiv kristendom«. Det var netop sket, forklarede han, fordi han forudsatte, at denne serie og foreningen bag den, »Ny teologisk forening«, ikke repræsenterede noget markant retningspræg, men pr. definition var ramme om en åben debat netop for dem, der vedkendte sig den prisværdige parole om »fri forskning« kombineret med »positiv kristendom«³⁸. Ammundsen distancerede sig også siden gang på gang fra den tyske og tysk-orienterede liberalteologi³⁹.

I 1902 forlagde Ammundsen sin forskningsrejse til Storbritannien, nok under påvirkning fra Hans Koch, som selv i 90'erne havde været derovre. Hovedvægten synes her lagt på praktiske kirkeforhold, og han besøgte – ligesom tidligere Ricard og L.P. Larsen og måske tilskyndet derfra – først Keswick og deltog derefter i et studenterstævne med kristeligt program (Matlock). Keswick fandt han en smule ensformig og var åbenbart noget desorienteret (lidt skuffet?) over, at der ikke førtes nær så »kættersk« tale i retning af syndfriheds- og fuldkommenheds-lære og lign., som han før udrejsen fra visse sider var blevet advaret om. Men han forefandt en overkonfessionel vækkelsesfromhed med særlig understregning af helliggørelsens betydning for et vågent kristenliv og erkendte, at »alt i alt var det dog imponerende at se disse 5000 mennesker forenede med en så ærlig alvor, som her åbenbart var«.

I Matlock følte han sig ret for alvor hjemme og tog da også ordet, da han fik tilbud derom; i det hele taget var det omtrent som på de nordiske studenterstævner, han havde været med til. Dog skurrede det en kende, at nogle af de såkaldte »studenterfrivillige« (der havde meldt sig til at gå ud som missionærer efter afsluttet studium) hævdede, at missionærgerningen måtte være en pligt for alle, der ikke havde fået specielt kald fra Gud til at blive hjemme⁴⁰.

Det blev unægtelig af stor betydning for Ammundsen selv, for den danske studenterbevægelse og for det økumeniske arbejde i dette århundrede, at han i Matlock stiftede bekendtskab med *John R. Mott*, den amerikanske topledere af det internationale KFUM- og studenterarbejde. Hovedindtrykket af disse internationale og interkonfessionelle bevægelser var et dynamisk evangelisations- og missionssyn og en teologisk moderation, helt efter Ammundsens eget temperament, præget af »kravet om et kristenliv, der engagerede hele personligheden, og var

forbundet med åbenhed over for alle videnskabelige, kulturelle og sociale spørgsmål – således var bibelkritikken her ikke noget problem«⁴¹.

Ammundsens udtalte allerede 1903, at vore religiøse erfaringer ikke er spundet ud af vort eget sjæleliv, men er os givet med billedet af Jesu person, for »vi har i Jesus mødt et menneske, til hvem vi i vor samvittighed føler os bundne. Vi mærker, at hans fordringer til os netop er, hvad vor samvittighed inderst inde længes imod«. Og han knytter, siger han, et stort håb til »den vækkelse, der er begyndt i studenterverdenen over hele jorden, mest måske i de engelsktalende folk, som jo vistnok i det hele mere og mere tager førerstillingen«. Han er fortrøstningsfuld med hensyn til tilstedeværelsen også i Danmark af en jordbund »for en alvorlig og livsfrisk kristendom, inderlig bunden til Jesus Kristus og med vid horisont og hjerte for alle spørgsmål, der vedrører samfundet«⁴².

Ammundsens knytter således fra begyndelsen sin erfaring om den etiske kraft i Jesus-billedet til kirkelig-teologiske strømninger i den amerikansk-engelske verden og ikke til den tyske liberalteologi. – Det er nok også mere beslægtet med amerikansk end med tysk teologisk tradition, når Ammundsen i et brev 1904 om sin professorgerning kan skrive, at »jeg ville så inderlig gerne arbejde på at gøre Jesus Kristus levende for mennesker. På ham hviler hele mit religiøse liv«⁴³. I en artikel 1905 fremhæver han det praktiske, det aktive, det optimistiske præg over amerikansk kristendom, helt frem til dette, at »de forstår virkelig at læse Bibelen praktisk«. Optimismen har medført, at amerikanerne stærkere end reformatorerne »har forkyndt den kristelige fuldkommenhed, frelsen fra *al* synd. Den engelsk-amerikanske tanke: ikke blot retfærdiggørelse (syndsforladelse), men også helliggørelse (udfrielse af syndens magt) af nåde ved tro rummer et lyst fremtidshåb, tilråber mennesker et: *Excelsior*«. De undertiden uklare, forskruede og usunde træk i helliggørelsesbevægelsen »tilintetgør ikke det virkelig berettigede og befrugtende i den«⁴⁴.

Ammundsens engagement i den kristelig-sociale bevægelse stammer også fra Englands-opholdet 1902, idet han benyttede sig af Harald Westergaards anbefaling til at lade sig introducere hos *John Malcolm Ludlow*, bevægelsens ubestridte førstemand⁴⁵.

Ammundsens skrev mange år senere i et tilbageblik om den dybe åndelige gæld, man herhjemme kom i til studenterbevægelsens pionerer, således *John R. Mott*, *Robert P. Wilder* og *Ruth Rouse*: Det kan gerne være, at de »manglede forståelse for sjælelivets fineste nuancer« og slet ikke havde sans for »poesien i religionen«, men kompromisløsheden og den vedholdende appel til aktivitet samt de udvortes former (f.eks. be-

demøder), som man til at begynde med kunne støde sig på, lærte man efterhånden at tage til sig som værdifulde incitament, også »morgen-vagten«, der jo egentlig »kun var en tydelig måde at sige på: først Guds Rige! Først Guds suveræne herskermagt i sjælen, før vi går til at tage hvert stykke af livet op«⁴⁶. – Generelt hedder det, at »i den kristne ungdomsbevægelse, studenterbevægelsen indbefattet, synes det bedste i amerikansk kristendom legemliggjort: den stærke tro på bønnens magt og Helligåndens virken, det praktiske og alvorlige studium af Bibelen, den kristelige realisme, den ungdomskraft og det lyse håb, hvormed man kastede sig over de store opgaver hjemme og på missionsmarken«⁴⁷. – Alt dette synes nært beslægtet med de religiøse ytringsformer, som praktiseredes på »Keswick-mødet« i Sorø 1910, og som F.C. Krarup udtrykte så stor lede ved, at beskrivelsen formentlig fik karikaturtræk.

Hvad Vald. Ammundsen livet langt utrætteligt plæderede for som »personlighedsreligiøsitet« svarer egentlig ret nøje til, hvad man i amerikansk-engelske helliggørelsesmiljøer og med særlig forkærlighed inden for studenterbevægelsen kaldte »*personal work*« og »*life work*«, dvs. personlighedsreligion i etisk-religiøs aktiv skikkelse.

Kaj Munk har skænket eftertiden et tidstypisk snapshot af Ammundsen som den myndige apologetoverfor kulturradikalismen. Scenen er et møde i Studentersamfundet med arvelighedsforskningen på dagsordenen: »Mendelismen formodedes at have gjort det af med alle muligheder for kristendom. Det virkede svalende på de hede sejrbevidste gemytter, da Valdemar Ammundsen trådte op, knappede uret af vesten og lagde det foran sig, fik også maven lagt til rette et eller andet sted, så ud over forsamlingen med sit autoritative blik og begyndte med saglig stemme: »Mendelismens fader, Johann Mendel, var som bekendt augustinermunk fra sit 21. år til sin død som abbed i 1884«⁴⁸.

Også andre var ude i samme anti-kulturradikale ærende. Den første synes at have været *Eduard Geismar*. – Han var som ganske ung student medstifter af »Studenterhjemmet«, det første danske kontaktpunkt i egentlig forstand med den fremspirende internationale kristelige studenterbevægelse. Han skrev til hjemmets indvielse sangen »Vor sag den har vi arvet fra de nitten hundred år«, siden kendt værdig til optagelse blandt studentersangene i Studenterhjemmets Sangbog, 1903. Han deltog i (nogle af) de nordiske studentermøder i 1890erne (»de festlige skandinaviske studentermøder, vor ungdoms fejreste glæde«), men passede ellers, efter forældrenes udtrykkelige ønske, sit teologiske studium og fordybede sig allerede nu eksistentielt i Søren Kierkegaard, »den inderligste kristen, jeg havde lært at kende«⁴⁹. Men først efter

overstået embedseksamen meldte han sig for alvor under fanerne påny, talte i Studenterhjemmet⁵⁰, deltog under et Englands-ophold i studenternes Keswick-uge og blev ved den lejlighed åbenbart varigt vundet for det »Andens vej«, han dér oplevede; der nævnes som vældige indtryk »en inderlighed i bøn, en hjemmevanthed i den hellige Skrift og en nidkærlighed for Guds Riges vækst i hedningelande, som han aldrig syntes at have set magen til«⁵¹.

Det vil være halsløs gerning at søge Eduard Geismar indplaceret i nogen »bås«, i noget skema, under nogen etikette. Han er en så kompliceret personlighed, at han unddrager sig en enkel og entydig karakteristik – og er netop derfor et utroligt udfordrende og krævende forskningsemne, nok århundredets mest fascinerende danske teolog-personlighed.- Der savnes en kongenial forsker her.

Når det er sagt, går det vel an at nøjes med at gøre opmærksom på, at han alle dage stod studenterbevægelsen og dens Keswick-fromhed nær, sådan som det kommer så aldeles utvetydigt frem i hans festtale ved den danske studenterbevægelses 25 års jubilæum 1917, – én lang kærlighedserklæring⁵². – Sit gennembrud i den kirkelige offentlighed fik han ligesom Skovgaard-Petersen og Olf.Ricard (som i øvrigt havde været en nær studenterven) ved det femte nordiske studentermøde med kristeligt program, afholdt i Norge 1899. Her talte han om »kristendom og evolution«, – et nyt og dristigt emne at tage op i denne sammenhæng. Ammundsen fandt dette foredrag fremragende og langt det bedste, der blev sagt på stævnet. Den anonyme norske referent (Thv. Klaveness?) noterede, åbenbart med nogen undren, at det var Geismars opfattelse, at »om evolutionens faktum burde der ikke tviles«⁵³, og i Kristeligt Dagblad blev han stedt for rettroenhedsdomstol, ligesom Ricard blev det vedrørende »bibelkritikken«.

Da foredraget i stærkt udvidet og omarbejdet form udkom som bog 1903 under titlen »Kristendom og Udvikling«, viste det sig imidlertid, at ganske vist anerkendte Geismar den darwinistiske udviklingslære, men noget »knæfald« var der ikke tale om. Bogens ærende var apologetisk. Hvordan kunne udviklingslærens hævvelse af naturens »survival of the fittest« forliges med den kristne forkyndelse af *Guds kærlighed* som grundlaget for menneskelivet, ja hvor blev der overhovedet plads for »idealiteten«? Afhandlingen har som helhed etisk fortegn og falder for så vidt godt i tråd med angelsaksisk opfattelse af problemet (f.eks. den skotske professor og studenterleder *Henry Drummond*), men det er uomtvisteligt, at Geismar under et tysk studieophold i slutningen af 1890erne blev stærkt optaget af den romantisk inspirerede tyske idealisme (spec.Rud. Eucken, Jena). Den her nævnte afhandling fra

1903, der begynder med en refererende omtale af naturvidenskabens resultater og berettigelse, slår imidlertid til sidst over i en patetisk forkyndelse, der både hvad angår sprog og indhold minder meget om den internationale helliggørelsesbevægelse, især studenterbevægelsen, f.eks.: »Hvor finder vel den kristelige fromhed et sandere udtryk end i bønnen? (...) Og hvor trænger den troende vel dybere ind i Guds ord, end når han ligger på knæ for Gud og ikke vil andet end tale med ham, sådan som han har åbenbaret sig i sin enbårne Søn, sådan som den troende kender ham?«. Også i det senere forfatterskab mindes man ofte om slægtskabet med det amerikansk-engelske, ikke blot i det rent opbyggelige, men også hvad angår valgte begrebsbenævnelser, – helt ud i udtrykket »den etiske forsoningslære« (»the moral influence theory«) om det begreb, der sædvanligvis kaldes »den subjektive forsoningslære«. End ikke den amerikanske syndfrihedslære, for enhver genuin lutheraner noget nær det store dyr i åbenbaringen, gik han af vejen for (med modifikationer) at forsvare. – Når man sædvanligvis opregner en ikke harmoniseret kombination af Kierkegaard og Rud. Eucken som vigtige forudsætninger for Geismars teologi, bør man nok overveje at gøre det til en treklang og medtage påvirkningen fra den vestlige verden⁵⁴. Helliggørelse var alle dage et vigtigt aspekt hos Geismar.

Den samtidige ven og teologiske åndsfrænde Hans Koch, som havde nøje kendskab til Geismars optagethed af tidens helliggørelsesbevægelse og dens forkyndelse, skriver i anledning af »Kristendom og Udvikling«, 1903, at »den tænkning, der ikke giver sig udslag og står sin prøve i den etiske eksistens, den er falsk og – hvor konsekvent den end kan synes – uvirkelig, fordærvende, livsfjendsk. Derfor drages han <Geismar> med uimodståelig magt mod alle former af levende kristendom, selv hvor den mangler forståelse for de intellektuelle krav«⁵⁵. Og det kan næppe være andet end Keswick-fromheden, han her havde i tanke. Liberalteologien kan det da ikke have været!

Hans Koch var efter nylig overstået embedseksamen med til det første nordiske studentermøde med kristeligt program 1890 i Hillerød, var på forhånd skeptisk, men roser siden stævnet i uskromtede vendinger og husker især de foredrag, der blev holdt af den norske professor *Fredrik Petersen* og hans landsmand, missionær *Johs. Johnson*. Det er værd at bemærke, at Fr. Petersens emne var »Jesu billede«; for mange – i alt fald danske – deltagere åbenbart første gang, dette emne blev belyst på både teologisk forsvarlig og opbyggeligt vedkommende måde. Hans Koch karakteriserer i 1903: »Intellektuel stræben, kærlighed til den moderne videnskab, foragt for tilslørende apologetik det havde Fr. Petersen; men dermed forbandt han en uryggelig forvisning om, at menne-

sket lever ikke alene af videnskab, men af hvert ord, som udgår af Guds mund«.

Johs. Johnson var i 1890 endnu en pietistisk sindet ung teolog, der gjorde indtryk, fordi han var så fuldvis i sin tro på at være kaldet til at gå til Madagaskar som missionær. Netop derfor virkede det så forløsende at høre ham igen under det tilsvarende Sorø-stævne 1903, da han »ligesom strålede af fryd over frelsens herlighed«, når han vidnede om den Jesus, »som går frem til sejr«. – »Vi forstod«, skriver Hans Koch videre, »at han var glad, fordi han var stærk; og han var stærk, fordi han havde drukket af den kilde, der opvælder til evigt liv«⁵⁶. – Dette er alt sammen hørt og set af sanser, der er opøvede i helliggørelsesmiljøer.

I 1896 var Hans Koch i England for at studere engelske kirkeforhold, – og han sluttede her – foranlediget af professor Harald Westergaard, siden da en nær ven – et varigt og varmt venskab med John Malcolm Ludlow, tidens førende talsmand for kristen socialisme⁵⁷. – Han må også bl.a. have deltaget med positivt udbytte i et eller flere kristelige studenterstævner, for han røber i 1903, at han trods begejstringen for Hillerød-mødet 1890 faktisk måtte om ad England »for at lære, at også unge kunne samles i Jesu navn«⁵⁸, og siden da deltog han regelmæssigt i de nordiske stævner⁵⁹, stod i det hele taget den kristelige studenterbevægelse nær, men blandede sig ikke i de stadige stridigheder og splittelser, omend han på vanlig bramfri måde gav udtryk for, at han fandt det ufatteligt, at man havde råd til en sådan uenighed. Først efter fredsslutning og samling kom han i forreste række som formand for Danmarks kristelige Studenterforbund 1919, men trak sig atter, da ny strid trak op (1924).

I 1909 deltog han som nævnt i årets Keswick-stævne med det resultat, at han fik søsat det første egentlige danske »Keswick-møde«. Han vurderer i det hele taget den internationale helliggørelsesbevægelse uhyre positivt, af en dansk teolog at være, og omtaler Keswick-møderne som »det »Excelsior«, <der> blev en livbringende strøm for store dele af den evangeliske kirke, både i Amerika og England – ja selv i Danmark har vi derfra modtaget værdier, som vi dårligt kunne undvære«⁶⁰.

Hans Koch var en hyppigt benyttet foredragsholder i KFUM og i kristelige studentermiljøer og helligede sig da gerne emner som »det betroede pund« (»personal work«, »life work«), »moral og religion«, »Jesu forkyndelse set fra etisk side«. Et jævnlige forekommende emne var »ungdom og renhed«, også fremført over for en tilhørerkreds af studenter, – formodentlig overtaget fra amerikanerne, der synes at have været utrættelige, hvad netop dette emne angår.

I øvrigt vandt Hans Koch også stort ry som journalist, specielt i de år, han var hovedredaktør af bladet *Plovfuren* (1911-1917), formentlig det bedste, det kvikkest kirkelige blad, der er udkommet på dansk. Bladets berømmelse skyldtes bl.a., at Hans Koch var en frygtløs kommentator af alt, hvad han fandt underlødigt i kirkelig og kulturel debat, og ikke mindst af, hvad han fandt socialt indignerende og moralsk oprørende. Han udtalte altid sine meninger i urbane vendinger, nøgternt, velovervejet, men umisforståeligt. Det var svært at komme igen, når Hans Koch havde talt. Han var sin samtids uovertrufne kirkelige pennefører.

Carl Skovgaard-Petersen var efter et nervesammenbrud i studentertiden på reconvalescent-rejse bl.a. til USA, men kun som turist, fastslår han: i New York og ved Niagara-faldene. 1892 besøgte han Storbritannien, men boede det meste af tiden hos en anglikansk gejstlig i Cornwall; få år senere var han et par måneder i London for at studere bibelsk arkæologi og fik ved den lejlighed indblik i »en del socialt arbejde, f.eks. Frelsens Hærs hovedkvarter og det dengang ret nye, på sin vis banebrydende universitets-settlement Oxford House«.

Skal man tro Skovgaard-Petersen selv, var han helt igennem en *self made man*, i studietiden kun påvirket udefra af *Blaise Pascal*; heller ikke i de unge præsteår omtales udefra påtrængende impulser, – ikke engang bibelforsknings-problemet, ellers vældigt anmassende just i de år, anfægtede ham nævneværdigt⁶¹. – Sådan ønskede han sit offentlige selvportræt tegnet, men i sit (ikke offentliggjorte) ordinationsvita fra 1894 nævner han englænderen *C.H. Spurgeon* og amerikaneren *D.L. Moody*, begge verdenskendte vækkelsesprædikanter og opbyggelsesforfattere, som dem, han først tyede til, da han efter nervesammenbruddet igen kunne få udbytte af at læse; senere fjøjedes Kierkegaards skrifter til⁶².

Faktisk forekommer Skovgaard-Petersen især i sit tidlige forfatter-skab, som hovedsagelig består af små oplysende og/eller opbyggelige traktater, ofte foredrag, han har holdt, at være en af dem, der var mest påvirket af den vestfra kommende helliggørelsesforkyndelse. Det gælder f.eks. foredraget om »hjertelivets afspejling i ansigtsudtrykket« (holdt på KFUM og KFUKs landsmøde 1901), som formulerer et stadig gentaget amerikansk postulat: at sjælens lykke og hjertets renhed tydeligt kan ses og for andre mennesker er et stærkt vidnesbyrd⁶³.

I 1899 havde han, også på et landsmøde, talt om: »Til hvilken hinder eller fordel kan troslivet være for de unge i at komme frem i verden«⁶⁴; det blev hans gennembrudstime som ungdomsforkynder og -skribent og var en væsentlig årsag til, at han samme sommer blev kaldt til det nordiske studentermøde i Norge og der for alvor slog sin berømmelse fast.

Landsmødeforedraget udkom samme efterår i udvidet skikkelse og

hed nu: »Troens betydning for den, der vil frem i verden«. Ingen af titlerne kan siges at være valgt med særlig skønsomhed, – for så vidt heller ikke den senere titel: »Vil du frem?« med førsteudgavens overskrift som undertitel. Det var formuleringer, der gav god anledning til misforståelse, som sandt at sige sket er. Når P.G. Lindhardt får ud af det, at bogen er skrevet »til trøst og opmuntring for dem, der frygtede, at troen skulle være en hæmsko på selvudfoldelse«⁶⁵, må det – forsigtigt udtrykt – formodes at være titlen, der har givet ham et vrangt forhåndsindtryk, for det er egentlig ikke det, bogen handler om. Dens væsentlige ærende er faktisk det antipietistiske at slå fast, at kristenlivet ikke er livsfjendsk og verdensfjernt, men at det med sin højtsigtende kaldsetik, med skønne idealer som ærlighed, barmhjertighed, mådehold, arbejdsiver og arbejdsstyrke tværtimod er livsbekræftende og fremmer alle gode og positive og forædlende kræfter, som Gud har lagt hen til os, og som han ved sin Ånd giver evne og vilje og kraft til at virkeliggøre. Ricard formulerede gang på gang samme etiske holdning (men under heldigere titler), – det var i det hele taget en særlig ungdomsversion af den herskende helliggørelseslære⁶⁶.

I 1905 udgav Skovgaard-Petersen et beskedent lille hefte på 28 sider med titlen »Fyldt af Ånden«. Det blev på folkekirkelig grund nok det litterære arbejde, der mest usminket var udløber af en ukritisk amerikansk-engelsk helliggørelseslære. Der sondres i traktaten direkte mellem to modtagelser af Helligånden. Guds Ånd skænkes ved dåb og tro. I dåben nedlægger Helligånden »lønlige genfødelsens kræfter i mennesket« (så har luthersk 1800tals ortodoksi fået sit), men først når troen har udvirket, at viljen åbner sig for Åndens videre indvirken, kan man »i fuld personlig forstand tale om, at et menneske har Guds Ånd; thi viljen er personlighedens kerne« (og så har også nypietisme og helliggørelseslære fået sit, – det er tillige stort set, hvad Martensen lærer vedrørende en dobbelt genfødelse, den »væsentlige« i dåben og den »virkelige« i omvendelsestroen)⁶⁷.

Den troende *har* altså Guds Ånd, men er dog ikke dermed *fyldt af Ånden*; Åndens fylde er en særlig nådegave, som skænkes af Gud, men først når mennesket har lært sine »tre lektier i livet med Gud«, nemlig at blive »fattig i ånden«, blive »rig i nåden« og at »afdø fra synden«. Resultatet af denne proces bliver »en tilstand af glæde i Gud. Det åndsfuldte menneske har ikke et besværet, sukkende, stridende hjerte, men et i troen syngende og legende hjerte«. Sprudlende glæde, ubændig vidnetrang (»Guds ord er blevet i ens hjerte som en brændende ild. Man kan ikke tie«) og en kærlighed til alle mennesker, som er Kristi egen kærlighed, er de umistelige frugter af Åndens fylde.

Der konkluderes (i førsteudgaven 1905), at »der er virkelig på en måde to slags kristne«, ikke som teosoffer, gnostikere og katolikker forstår det, men sådan som Paulus skelner mellem »kødelige« og »åndelige«. Det siges advarende: »Lad os aldrig gøre denne fylde fattigere for os selv ved at fortone forskellen mellem åndsfulde og kødelige kristne. Lad os hellere stræbe – du og jeg – efter altid at findes blandt de åndsfulde og ikke blandt de kødelige«.

Fra Indre Mission, der havde interne stridigheder på grund af helliggørelseslærens indtrængen i det oprindeligt luthersk-pietistiske miljø, reageredes skarpt. Pastor *H. Bjarnesen*, medlem af IMs bestyrelse og redaktør af *Indre Missions Tidende*, advarede mod traktaten, især mod dens opdeling i »kødelige« og »åndelige« kristne med en såkaldt ånds-dåb som skelnemærke, – en for ham at se ubibelsk tanke, der uvægerligt ville klassificere de troende i en højere og lavere kategori med yderligere strid til følge: »Lad os hade al denne sætten skel imellem de troende som en pest og en ulykke«. -Han udpegede traktatens indhold som hentet lige ud af den amerikanske helliggørelsesbevægelses aktuelle yndlingsidé om »åndsfulden«⁶⁸.

Skovgaard-Petersen tog sig denne kritik meget nær og svarede udførligt. Man kan undre sig over, at han har den dristighed at forklare, at »det er ikke udefra kommende påvirkninger, men udelukkende lønkammerforhold, som i det sidste årstid har gjort min længsel efter et større mål af Guds Ånd mere brændende, og ud fra denne længsel og det arbejde med ordet og bønner, som den har ført mig ind i, er det, jeg har skrevet min lille bog«⁶⁹. Ikke desto mindre lod Skovgaard-Petersen i en ny udgave samme år de påankede afsnit udgå, først og fremmest om sondringen mellem »kødelige« og »åndsfulde kristne«, hvilket afstedkom en let ironisk kommentar fra *H. Bjarnesens* side⁷⁰.

Til gengæld kunne Skovgaard-Petersen glæde sig over, at *Olfert Ricard* i sin anmeldelse erklærede, at han »ikke længe har læst nogen bog med så megen hjælp i som i denne. Den er et ord i rette tid og vil have ærende i vide kredse«⁷¹. Men endnu flere år efter beklagede Skovgaard-Petersen sig i et privatbrev til pastor *A. Fibiger*, som havde givet bogen et godt skudsmål i *Kristelig Dagblad*, over, hvor vanskeligt han har haft ved at vinde forståelse inden for Indre Mission; han var tilmed vidende om, at der stadig »findes skumlere dér«⁷². Missionsmand i betydningen »partigænger« var han altså ikke⁷³.

Fasen med småskrifter beregnet for KFUM-ungdom og studenter sluttede med »Ungdommens Bog«, 1909. Her afmales det menneskelige Jesus-billede og beskrives »gennembrudsårenes« psykologi med den udførligt skildrede »trang til at møde Jesu guddommelige frelsermagt«.

Idealitet og etisk handling er i højsædet, mens teologiske lærespørgsmål over sat på vågeblus. »Det hele menneske« har – som hos Ricard – en fremskudt position, og kulturspørgsmålene passerer – om end hurtigt – revy⁷⁴. Bogen er blevet karakteriseret som typisk liberalteologisk, inspireret af F. C. Krarup⁷⁵, men Skovgaard-Petersens hidtidige placering i det kirkelige og teologiske spektrum med en umiskendelig afhængighed af den internationale helliggørelsesbevægelse, som han ikke selv véd af eller vil vide af, gør det mere sandsynligt, at det fortsat er inspirationen herfra, der gør sig bredt gældende. Det *er* faktisk svært at forestille sig Skovgaard-Petersen som liberalteolog, – alene hans forsigtige omgang med bibelsynet gør det tvivlsomt.

Pastor *Henry Ussing*, som lagde navn til lederskabet af det arbejds-team, der her er sat fokus på, adskiller sig fra flertallet af medarbejderne ved først at komme til Keswick i 1925, da han »på Nyborgmødernes vegne modtog en højtidelig Indbydelse til at deltage i Keswickmødernes halvhundred Aars Jubilæum«⁷⁶. Denne forsømmelighed skyldtes givetvis ikke uvilje, – nok snarere, at han som den lidt ældre iblandt dem til et vist punkt havde fulgt en noget anderledes udviklingslinje. Han havde haft et givende studieophold i England i 1880, også omfattende fromhedsytringer og praktisk kirkelig foretagsomhed, iagttagelser, der gjorde et uudsletteligt indtryk på den unge teolog, men Keswick blev han snydt for, fordi navnet og aktiviteten dér endnu var så lidt kendt, at eksistensen deraf end ikke gik op for ham. Han undskylder nærmest dette i sine erindringer⁷⁷.

Hans egentlige forskningsrejse var, som traditionen tilsagde, ellers gået til Tyskland, hvor han i Erlangen med professor *F.H.R. Frank* fik udbygget kendskabet til den såkaldte »erfaringsteologi«⁷⁸, hvorfra der i øvrigt ikke var noget uoverkommeligt langt spring til visse teologiske mærkesager inden for den anglo-amerikanske helliggørelseslære. Den brite, der først gjorde indtryk på ham, var den skotske kirkemand *Thomas Chalmers*, hans realisation af tankerne om »Church Establishment«, kimen til Det københavnske Kirkefond, og stiftelsen af Evangelisk Alliance 1846 og – nok i noget mindre grad for Ussings vedkommende – hans frikirkestiftelse⁷⁹. Denne optagethed af Chalmers og hans aktiviteter delte Ussing i øvrigt med *H.O. Lange* og pastor *Julius Friis Hansen*, to andre af kirkefondsfædrene.

Det var også *H.O. Lange*, der satte ham i forbindelse med den fremspirende kristelige studenterbevægelse, idet han blev bedt om at optræde som taler ved de første nordiske studentermøder med kristeligt program, som Lange havde hånd i hanke med som med så meget andet. En prædiken af *Hudson Taylor*, helliggørelsesbevægelsens store navn ved-

rørende »trosmission«, om genkomstforventning som tilskyndelse til missionsiver, hagede sig også varigt fast, og da studenterfrivilligbevægelsens amerikanske talsmand frem for nogen, *Robert P. Wilder*, i 1892 gæstede Danmark første gang, blev Ussing vundet for løsenet om »verdens evangelisation i dette slægtled«, som satte et helt umiskendeligt præg på Ussings første missionshistoriske arbejder⁸⁰.

I artiklen »Nogle tanker i striden om det engelsk-amerikanske«, 1900, bekendte Ussing sig næsten mere utvetydigt end nogen anden dansk folkekirkepræst i samtiden til de vestfra kommende impulser. Det hedder heri: »Den eksklusive konfessionalismes tid er og skal være forbi for bestandig (...). Det »lutherske« sind, der skyer al berøring med de reformerte, er ikke et bevis på styrke, men netop på svaghed (...). Der er en national forskel, <men> lad os ikke i selvforgudelse lukke øjnene for de sider, hvor andre folk – og i denne sammenhæng englænderne – er os overlegne; og vi trænger til at modtage påvirkning og berigelse fra dem. Der er en forskel, ja en modsætning mellem det sunde og det usunde (...). Mange konservative vinder en billig sejr ved at stille det sunde danske op imod det usunde amerikanske (...). For dem, der kender den amerikanske frivillig-bevægelse og véd, med hvilken besindighed den tager afstand fra de amerikanske usundheder, er det ofte komisk at se de konservative, der slet ikke har kendskab nok til at skelne, grue for den formentlige usundhed deri!«⁸¹.

Artiklen, der fremkom i et nordisk studenterblad, som Ricard og Skovgaard-Petersen redigerede, indbragte Ussing en skarp irettesættelse fra *Vilh. Beck*, Indre Missions formand, der sluttede sin beske kommentar med at erklære, at »danskerne har længe nok levet af udenlandsk kristendom, sådan som det danske folk måtte gøre det i sin åndelige umyndighedsalder.. Men med den grundtvigske bevægelse og Indre Missions arbejde har kristendommen i Danmark nået modenhedsalder og træder frem i danske klæder (...); vi gør bedst i at lade udland være udland og sige disse udlændinge, som stadig overrender os med deres simple eller halvsimple tale: I må hellere blive hjemme, til vi sender bud efter jer«⁸². Det er bemærkelsesværdigt, at Ussing ikke svarede, og at Ricard og Skovgaard-Petersen ikke optog Becks indsigelse i det blad, de redigerede, – men det er dog endnu mere bemærkelsesværdigt, at Vilh. Beck – som det fremgår af det citerede – vedkendte sig det åndelige slægtskab med grundtvigianismen samtidig med, at han i barske vendinger afviste den vestfra kommende vækkelsesprægede helliggørelsesbevægelse!

Adskillige andre danske kirkemænd, læge og gejstlige, kunne fortjene omtale. Mest nærliggende ville det være at dvæle ved de to alle-

stedsnærværende og derfor tidsprægende lægmænd *H.O. Lange* og *Harald Westergaard*, – Lange, som var med allevegne, fordi han ikke kunne lade være med at blande sig, og Westergaard, som hele tiden blev spurgt, fordi han skønnedes uundværlig. Eller overkammerherre *Oscar Oxholm* (gymnasiast- og studenterbevægelsen) og kammerherre *Sophus Barner* (københavnsk vækkelses- og helliggørelsesaktivitet, siden også i provinsen: Indre Missions helliggørelsesmøder). Endvidere præster som f.eks. *Jul. Friis Hansen*, *Albert Schack*, *Johs. Nordentoft*, *Harald Ostenfeld*, *Oluf Olesen*, *L. J. Koch* m.fl.

Tysk liberalteologi og angelsaksisk »praktisk idealisme«

Antallet af de ovenfor fremhævede meget kendte kirkelige personligheder skønnes tilstrækkeligt til at dokumentere, at der i tiden op mod og efter århundredskiftet var ikke blot og ikke mest en hoben repræsentanter for en tysk-inspireret liberalteologi, hvis store navne var f.eks. *A. Ritschl*, *Jul. Kaftan*, *Wilh. Herrmann* og *A. Harnack*, – og her i landet påvirkede af en enkelt mands teologiske livsværk, *F.C. Krarups* forfatter-skab, men at der side om side med denne tyske inspiration, som havde ærende specielt til teologer og andre akademikere, eksisterede en anden bevægelse med helt anderledes folkelig bredde, indkommet – efter den århundredlange solide tyske tradition opfattet som noget nyt, aparte, foruroligende, ja »farlig« – fra den vestlige verden, som typisk tidsfaktor nært beslægtet i teologisk henseende med liberalteologien, men kirkeligt af en helt anden struktur, præget af ønsket om og viljen til *aktivitet* såvel i det personlige fromhedsliv indadtil som i fælles praktisk udfoldelse udadtil, – det være sig bøn og bibellæsning (bedemøder og bibelkredse), vidnetrang (evangelisation), hedningemission, social praktik, optimistisk indsats med henblik på virkeliggørelse af en utopi, at identificere med Guds Rige. – «Praktisk kristenliv» kaldes denne aktivitet af dem selv.

Det vil føre alt for vidt her at gå i enkeltheder med navne og tanker, men mulige befordrere af udviklingen i tiden forud og i samtiden kan lige strejfes, således unitaren og romantikeren *Ralph W. Emerson* (og hans transcendentalisme), teologen *Horace Bushnell* og mystikerdyrkeren og helliggørelsesskribenten *Thomas C. Upham*, alle 1800tals-amerikanere; den skotske naturforsker og teologikyndige, vækkelsesprædikant og studenterleder *Henry Drummond* (d. 1897) samt den svenske filosofiunderviser *Pontus Wikner*, – navne (de fleste af dem), der hyppigt forekommer især inden for den kristelige studenterbevægelse.

Det foretrakkes her til belysning af tankegangen at fremdrage et par *angelsaksiske romaner*, litterært og teologisk helt upretentiøse, men med et aldeles tidstypisk ærende til læseren.

George Thorne: »Da det blev mørkt«, på dansk 1906, handler om en kristendomshader, der ved et snedigt udtænkt falskneri lader professionelle arkæologer finde Jesu grav i Jerusalem med rester af den begravede; dermed regnedes det for bevist, at Jesus ikke er opstanden, og i kølvandet på denne konstatering følger fortvivlelse, livslede, selvmord, voldshandlinger og krige, alt i et sådant omfang, at samfundsstrukturen knager i alle sammenføjninger, fordi kristendommen, der jo altså viser sig at være selve grundpillen for alle tænkelige (moralske) værdier, er taget bort.

Som den positive modpol kan man betragte *C.M. Sheldon*: »In His Steps. What Would Jesus Do?« 1896 (dansk oversættelse 1899: »I Jesu fodspor. Hvad vilde han gøre?«). Den vakte opsigt i samtiden både i USA og herhjemme, og hvor den ellers blev kendt, så vist ikke på grund af litterære kvaliteter, men som følge af dens emne og ærende, historien, den fortalte⁸³: En ukendt vagabonds død i en mindre amerikansk by får den samvittighedsplagede præst og indflydelsesrige medlemmer af den lokale menighed til at aflægge et højtideligt løfte om, at de det følgende år ikke vil foretage sig nogen handling uden først at have stillet sig selv det spørgsmål, hvad Jesus i den givne situation ville have gjort i deres sted. Romanens handling skildrer så naturligvis de forvandlinger og positive omvæltninger, som deres beslutning – taget strengt bogstaveligt og kompromisløst – afstedkommer for dem selv, deres familie, slægt og omgangskreds, efterhånden for hele lokalsamfundet. – Man kan i øvrigt ud fra enkeltheder i handlingsforløbet formode, at bogen er et indlæg til gunst for den amerikanske *social gospel*-bevægelse. – I sin anmeldelse skriver pastor A. Fibiger, at forfatteren »minder om de engelske helliggørelsesprædikanter, der også af og til kan lægge vægten vel ensidigt på det subjektive, på Jesu efterfølgelse«⁸⁴.

Med disse romantemaer er også intentionen i den Bushnell'ske »praktiske idealisme« taget på kornet, således når studenterlederen *Robert E. Speer* i »Mennesket Kristus Jesus« (dansk 1901, med forord af Harald Westergaard) holder for, at »Jesus er ophavsmanden til næsten alt, hvad der er godt og skønt i menneskelivet, og hvad er vel kristendom andet end Jesu indflydelse? (...) Alt, hvad vi finder hos Jesus, er det Guds hensigt at gøre med verden; menneskeheden skal være netop det, som dens søn og forbillede var«⁸⁵. – Studenterfrivillig-agitatoren *Robert P. Wilder* gør det klart, at for ethvert fremskridt er idealer en nødvendighed, og det største ideal er det, som giver kraft til at forvand-

le og forædle mænd. »Hvor som helst Kristi religion triumferer, forædles menneskets moral. Hans Ånd har bortskaffet gladiatorernes kampe, slaveri og menneskeofringer. Den har hævet kvinden, beskyttet barnet, bygget hospitaler, forsvaret samvittighedens frihed, befæstet international lov. Den er en fjende af selvmord, drukkenskab og usædelighed (...). Andre religioner frembyder mange smukke tanker, men kristendommen alene giver kraften til at leve et liv i harmoni med lærdommen«⁸⁶.

»Sejr over synden« er det store, skønne, glade, triumferende løsen, det ideligt gentagne feltråb, men er ikke at forstå som en varigt opnåelig tilstand af konstant karakter med borttraderet syndighed, men som den daglige, mandige kamp mod og sejr over de enkeltfristelser, der ved manglende agtpågivenhed kan føre til, at man synder; en kamp og en sejr ved den kraft, som udgår fra Kristi kors, fra Jesus-idealet, fra Kristi iboen, fra Helligåndens iboen, Helligåndens virke i den troende, der har overgivet sig helt til Gud⁸⁷.

Det er et ekko af denne teologi og forkyndelse, vi har haft lejlighed til at aflytte hos de danske kirkemænd, der er blevet præsenteret ovenfor.

Vestlige »aflæggere« i Danmark

Nyborg-møderne blev ikke den eneste nye aktivitet, der sattes i værk af denne kreds; ej heller nøjedes de med at medvirke – fast eller sporadisk – i KFUM og studenterarbejdet, men en række aktiviteter udløstes i samme ånd i samme miljø. Nogle af de ledende havde deltaget i det skelsættende fælleskirkelige ydre missions-stævne i *Edinburgh 1910*, ledet af *John R. Mott*⁸⁸. Efter engelske forbilleder hjembragte *Joachim Moltke* idéen til *Dansk Bibelskole*, som bl.a. Ussing og Ricard blev gjort endog stærkt interesserede i at få virkeliggjort; det lykkedes i 1912 med C. Skovgaard-Petersen som den første forstander⁸⁹. Det var også Joachim Moltke, der – tilmed via Mott – hjemkom med nyindvundet viden om en interkonfessionel lægmands-missionsbevægelse, stiftet 1906 i New York som en bredere folkelig pendant til studenterfrivilligbevægelsen; Hans Koch kalder direkte den nye bevægelse for »et barn af studenterbevægelsen«.

Da H.O. Lange hørte om denne nye lægmandsbevægelse, var han på sin karakteristiske måde straks fyr og flamme, for dette var en intim kombination af to af hans kristenlivs hovedinteresser: ydre mission og selvstændig lægmandsaktivitet. John R. Mott blev kaldt til Danmark af Moltke og lagde med Lange som tolk sagen frem ved et stormøde i Studenterforeningen 1912, og derefter var *Lægmandsbevægelsen for Ydre*

Mission, LYM, en kendsgerning, båret frem af lægmænd og kun med mandlige medlemmer, naturligvis med eget medlemsblad, *Mænd og Mission*⁹⁰.

Et bemærkelsesværdigt team

Det var uden for al tvivl Københavns Indre Mission, som aldrig bør forveksles eller identificeres med Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark, de i det foregående fremhævede kirkelige personligheder stod nærmest af bestående kirkelige foretelser. Vi møder da også op gennem århundredets første årti bestandig deres navne i hovedstadsmissionens blad, »*Sæd og Høst*«, 1902-1910, redigeret af foreningens tidligere sekretær, fra 1905 dens formand, pastor *Henrik Hoffmeyer*, der stod KFUM og den kristelige studenterbevægelse nær og gav disse bevægelser megen spaltepads, ligesom han – åbenbart med særlig velvilje – stillede bladet til rådighed for meningstilkendegivere som Vald. Ammundsen, Hans Koch, Harald Ostenfeld, Olfert Ricard (vist den hyppigst forekommende), kirkefundspræsterne med flere ligesindede samt f.eks. en åndsbeslægtet nordmand som *Thv. Klaveness*.

Dette blad gik imidlertid ind, da Hoffmeyer 1910 blev stiftsprovst, og det foranledigede H.O. Lange til at henvende sig til Hans Koch, om han ikke kunne tænke sig for Kirkefondet og hovedstadsmissionen at blive ledende redaktør af et nyt blad, som Lange (efter et fransk forbillede) tænkte sig skulle hedde »*Plovfuren*«, et blad, der var lægmandsorienteret, ville agitere for voluntarisme som bærende princip i arbejdet for Guds Rige, ville kompromisløst bekæmpe smudspressen og alle demoraliserende tendenser, – og så frabad Lange sig rent personligt, at man spildte spaltepads på lyriske islæt!⁹¹

Hans Koch var med på tanken og fik ved sin side en redaktionskomité bestående af H.O. Lange, Harald Westergaard og det journalistiske naturtalent, pastor *Johs. Nordentoft*, der – via socialt engagement og nært bekendtskab med Hans Koch, hvis kollega og foresatte han en tid havde været ved den nye Hellerup kirke – var på vej ind i inderkredsen af de vestligt orienterede kirkemænd.

Det direkte samarbejde med Kirkefondet blev af kort varighed; derefter stod redaktionskomitéen også som udgivere. Der var ikke tale om noget brud, men måske Hans Kochs interesseområde var større end som så, og hans pen var usædvanlig sprælsk. Som tidligere nævnt gjorde han »*Plovfuren*« til et af de mest spændende kirkelige organer, der har set dagens lys i Danmark. Uden at være kværlulant eller insinuerende var han den frygtløse polemiker, der – åbenbart uden andet motiv

end det moralske krav om fuld ærlighed – efter tur lagde sig ud med både de grundtvigske (J.P. Bang m.fl.) og med Indre Mission (Carl Moe m.fl., endog med den elskelige Fr. Zeuthen) og med ømskinede forfattere, hvis bøger han sagde sin usminkede mening om (f.eks. Skovgaard-Petersen, som ellers var en nær medarbejder i det kirkelige).

Vægtige artikler med teologisk, kirkeligt, kulturelt og socialt indhold af bl.a. Vald. Ammundsen, Eduard Geismar (det hyppigst forekommende navn), H.O. Lange, L.P. Larsen, Johs. Nordentoft og Olf. Ricard er så at sige strøet rundhåndet ud over siderne i dette blad, ofte noget af det ypperste, de pågældende har begået i den opbyggeligt-oplysende genre, f.eks. adskillige afsnit i Geismars: »Guds Naades Dyb«, 1915. »Plovfuren«, 1911-1917, overlevede kun med få måneder Hans Kochs fratræden som redaktør i foråret 1917.

Endnu et organ bør nævnes, som er umiskendeligt præget af denne kreds af flittigt skrivende teologiske skribenter, nemlig årsskriftet »*Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter*«, som Johs. Nordentoft begyndte at udgive ved adventstide 1924 og derefter hvert år til sin død 1948. Hvilke personligheder og opfattelser der stod hans hjerte nærmest, røber sig – meget mærkbart i særdeleshed i de første årgange i 1920'erne – stort set af forfatternavne, nekrologudvælgelser og omtale i hans omhyggelige oversigter over det svundne års kirkelige begivenheder (vægtige kilder til periodens kirkehistorie). Der er i l. bind artikler af Vald. Ammundsen, Eduard Geismar, Hans Koch, Chr. Ludwigs, Harald Ostenfeld, Olf. Ricard, Skovgaard-Petersen og Henry Ussing. Det er næsten som endnu en Nyborg-møde årbog! Der kan således ikke råde tvivl om, hvor udgiveren havde sine nærmeste kirkelige kontakter.

Flere »medlemmer« af den samme kreds var i øvrigt særdeles aktive inden for *Den danske Præsteforening*, som blev stiftet 1896 på foranledning af pastor Julius Friis Hansen, Kirkefondets sekretær. Efter hans død blev Harald Ostenfeld formand og redaktør af medlemsbladet, som dengang hed »*Maanedssblad for den danske Folkekirke*«. Foreningen og bladet domineredes i en årrække af navne som Ostenfeld, Hans Koch, Alb. Schack, Henry Ussing m.fl. fra den her omhandlede kreds.

Og faktisk var det i den samme kreds, man fandt de afgjort foretrukne talsmænd, f.eks. som foredragsholdere ved *videnskabelige præstekerter* og til det årlige træf i *Almindeligt dansk Præstekonvent*. Hans Koch stod endog – i alt fald nogle år, mens han var præst på Fanø, – for arrangementet af et flere dages *stævne for unge præster*; det siges at være en direkte opfølgning og efterligning af de nordiske, fra 1905 danske, studenterstævner med kristeligt program⁹². Og efterhånden dukkede flere af dem op på bispestole, således Harald Ostenfeld (Sjællands

stift), Paul Oldenburg (Aalborg), Johs. Gøtzsche (Viborg), Oluf Olesen (Ribe) og Valdemar Ammundsen (Haderslev). Andre sluttede karriéren som stiftsprovster; f.eks. Henry Ussing og C. Skovgaard-Petersen, Henrik Hoffmeyer, Fr. Schepelelm (Viborg) og C.I. Scharling (senere også biskop) kan oprindeligt henregnes til samme teologiske kategori.

En fjerde folkekirkelig retning – præget af »det engelske«?

Det kan ikke undre, at man i den kirkelige offentlighed talte om, at der da vist eksisterede en »fjerde retning« i Folkekirken foruden Indre Mission, grundtvigianerne og Kirkeligt Centrum. Denne »nye« retning var så upræcist afgrænset og løs i konturerne og vag i fælles formulering, at den fik mange betegnelser med på vej i samtiden: »den nye retning«, »vækkelsesretningen«, »den nye Indre Mission« (som dog dækkede et videre, endnu mere upræcist begreb)⁹³, »den nye retning i København« »KFUM-retningen«, »den Ricard'ske retning«. Hyppigt forekommer betegnelsen »den engelske retning«; derimod har jeg aldrig i kilder fra den tid mødt navnet »den liberale eller liberalteologiske retning«. Mens adskillige af de her nævnte navne kun forekommer kortvarigt, synes »fjerde retning« at have været den længstlevende.

Betegnelsen »fjerde retning« dukker op i 1897, benyttet af Diakonissestiftelsens præst, *N. Dalhoff*, om noget i retning af Københavns Indre Missions teologiske og kirkelige forudsætninger suppleret med Wicher'n'sk diakonisyn og diakoni-engagement. *Vilh. Beck* spurgte forarget: »Den fjerde retning, hvad mon det er for en indretning?⁹⁴ – Den indretning hørte man da heller ikke mere til i den forbindelse.

I Kristeligt Dagblad anmeldte pastor *A. Fibiger* i 1908 *Gabriel Koch*: »Præst og Menighed« og omtaler uden videre forfatteren som hørende til »4. retning«, angiveligt dermed udpeget som repræsentant for »det engelske«. Det kan nok overraske. Gabriel Koch var snarest »erfarings-teolog« af prof. *Peder Madsens* skole, men havde tilegnet sig et nuanceret bibelsyn, som i løbet af 1890erne lagde en vis afstand mellem ham og Indre Mission. Han vendte sig lige frygtløst mod »syndfrihedslæren«, en radikal udløber af den internationale helliggørelseslære, og mod at lade sig intimidere af et bibelfundamentalistisk lægfolk, der beskyldte ham for rationalisme⁹⁵. – Men nu var benævnelsen »4. retning« i alt fald blevet kædet sammen med »det engelske«.

Betegnelsen blev taget op af prof. *J. Oskar Andersen* i en fyldig artikel, indeholdende anmeldelser af *H. Martensen-Larsen*: »Tvivl og Tro«, *Olfert Ricard*: »Kristus og hans Mænd« samt *Skovgaard-Petersen*: »Ungdommens Bog«, alle udkommet 1909. J. Oskar Andersen

bobler af optimisme: Nu er de nye tider omsider over os. Det er uhjælpeligt forbi med »det moderne gennembruds« (kulturradikalismens) fraser om videnskabens lys, der hævdes at have fortrængt religionens mørke og altså »bringer folket frelste kår« (citater fra en ny universitetskantate). Nu er der sandelig »en åben dør for evangeliet, som der ikke har været det i vort folk i mange slægtled«, – og sådan er det blevet, fordi kirken ikke mere lever blot på fædrenes arv, men har set tidens udfordringer i øjnene og ladet opgaverne præge forkyndelsen mærkbart.

»Der er en ny retning, der er ved at arbejde sig frem i vort kirkeliv, mest kendemærket ved dens apologetiske forkyndelse, dens historiske og psykologiske fordybelse i Skriften (navnlig i dens Jesus-skildring, hvorigennem spørgsmålet, hvem han var, og hvad han vil vor tid, stilles skarpt frem), dens stadige fremhævelse af, at kristendom giver kraft til at leve og overvinde synden, idet den appellerer til viljen og behersker viljeslivet, dens sans for individualiteter og derved dens opgivelse af tidligere tiders næsten metodistiske forståelse af frelsesvejen, dens stærke forståelse af bønnens og det moralske livs betydning for den religiøse fremvækst, dens samfundssans og pegningen på, at menighedsliv betyder menighedsarbejde«.

Denne nye retning står ofte uforstående over for den ældre dogmatiks sluttede tankesystem og dens overbevisning om at have formuleret den urokkelige sandhed. Den vil ikke vove sig længer ud, end den personlige religiøse erfaring kan bære. Den anerkender den moderne bibelforsknings ret og resultater, men »holder fast ved Det nye testaments Kristus-billede og virkeligheden af den frelser, der er vejen og sandheden og livet for os som for den første slægt af disciple, og den stræber efter at »gøre ham til konge«, såvel i eget liv som i menigheden. Og den er faktisk blevet leder for en mægtig bevægelse blandt de unge«.

Det er et meget præcist billede, J. Oskar Andersen her tegner af en »ny« eller en (i samtiden opnævnt) »moderne« teologi. – Umiddelbart kunne det se ud som et signalement af en yderst moderat liberal-teologi, inspireret af f.eks. F.C. Krarup eller Edvard Lehmann, men i alt fald to ting røber, at det faktisk er den vestfra kommende indflydelse, han har i tankerne, nemlig fremhævelsen af, at »menighedsliv betyder menighedsarbejde« (jfr. yndlingsvendingen »praktisk kristenliv«) og citatet: at »gøre Jesus til konge«. Det er vel primært den kristelige studentbevægelse, som han havde et nøje kendskab til, også set indefra, der står for hans tanke. Han slutter med at udtale, at han ikke tør spå om, hvorvidt den skitserede »nye teologi« vil blive til »en bestemte kendemærket »fjerde retning«, eller den umærkeligt vil lade »forvandlingens lov« gennemsyre de gamle retninger i vor kirke«, men af hans

hvasse kommentarer til de hidtidige kirkelige retningers uforstående reaktioner på den nytilkomnes eksistens må man nærmest få det indtryk, at han anser den nye retning for at bære sejren i sit skød alene af den grund, at den er så helt i pagt med tidens behov⁹⁶.

Sammenstillingen af Martensen-Larsen, Olfert Ricard og Skovgaard-Petersen røber det løse og vage ved betegnelsen »fjerde retning«. Martensen-Larsen var efter alt at dømme ikke påvirket fra vest, men kom (alene i kraft af familietraditioner) fra et konservativt kirkesyn og en ikke-vækkelsespræget teologi via Kirkeligt Centrum til en accept af liberalteologiske synspunkter, voldsomt anfægtet af tidens naturvidenskabelige og »bibelkritiske« udfordringer; »en ganske almindelig patologisk religionskrise, på temmelig kunstig måde sat i forbindelse med den nyere teologi, særlig bibelkritik,« skrev F.C. Krarup noget nedladende om den bog, J.O. Andersen roser så stærkt⁹⁷. – Dog bør det nævnes, at M.L. var nær og fortrolig ven med Skovgaard-Petersen⁹⁸.

Ammundsen skrev i 1926 i en kirkehistorisk skitse efter omtale af Kirkeligt Centrums forgæves forsøg på at gøre sig gældende hos lægfolk, at »så begyndte man at tale om fjerde retning. Det er en række præster og dertil sig sluttende lægfolk, som i deres arbejde står Indre Mission nær, men de vil ikke lade sig anbringe i nogen rubrik, – er derfor egentlig heller ikke en retning. De vil værne deres frihed, til en mere vidsynet teologi og til samarbejde med andre«. Deres stræben går ud på »at være på én gang midtpunktsøgende og vidtfavnende«⁹⁹.

Man kunne f.eks. under N.P. Arboe-Rasmussen sagen, der førtes på regulære liberalteologiske, Harnack'ske præmisser, opleve, at unge retningsfrie præster blev omtalt som værende »af L.P. Larsens, Ammundsens og Ricards skoler«¹⁰⁰.

Jeg er selvsagt ikke statistiker og har ikke kunnet finde hverken materiale eller metode til fremskaffelse af antydningssvis eksakte resultater¹⁰¹, men både fra min forskning i århundredets første årtier og fra mine personlige erindringer om 1930erne og 40erne, indtil barthianiseringen slog ensrettende igennem i alt fald i præstestanden, mener jeg at ane omridset af et kirkefolk af *lægmænd og -kvinder*, som gennem medlemskab af KFUM eller KFUK havde modtaget varig tilskyndelse til at afgive evner, tid og kræfter til kirkelig og kristelig aktivitet i menighedsråd og bestyrelser for kristelige foreninger og institutioner. Dertil svarede *præster*, der synes at have modtaget den første kristelige påvirkning som børn i KFUMs drengesafdelinger, fortsat og suppleret gennem gymnasiastbevægelsen, i universitetsårene gennem den kristelige studenterbevægelse, måske i forbindelse med foreningsarbejde i KFUM, indtil slutningen af 20erne under stadig påvirkning af gudstjenestebesøg hos

Ricard og med ham åndsbeslægtede, især københavnske, præster – og fulgt til egen fremtidig kirkedør af Ricard som lærer i homiletik.

Det var afgjort ikke noget liberalteologisk parti så lidt som en afart af Indre Mission. Det var en retning uden organisation, – de kunne selv som de individualister, de ofte var, men det fælles grundpræg var, hvad man i sin tid, med god mening i, kaldte »det engelske«¹⁰².

Noter

1. Medlemsbladet Sursum Corda 1907, 16 og 18
2. Jfr. Regin Prenters artikel under dette stikord i Nordisk teologisk uppslagsbok II, 1955, s. 794-800
3. Den danske kirkes historie VIII, 1966, s.50ff; jfr. samme: Kirken igår og idag, 1955, s. 76ff.
4. Særlig udførlig behandling i P.G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II, 1953
5. Den danske kirkes historie VIII, s. 91. – Haderslev Stiftsbog 1973, s. 42.
6. Kirken igår og idag, s. 106
7. Kirken igår og idag, s. 113. Udhævelsen er Lindhardts. – Om Ricard udførlig dokumentation i E.Olesen: Der stod et vejr fra vest, ventelig 1997.
8. Fra Romantisme til Realisme. Oplevelser og Tanker, 1930, s. 72ff.
9. Fra Romantisme til Realisme, s. 82ff.
10. Breve i Krarups ark. KB Utilg. 194
11. Men i 1907 talte Edv.Lehmann i Kbhvn.s KFUM (i en foredragsrække: Bøger i Norden i de senere år) om: »To danske religionsfilosoffer: Høffding og lic. Krarup«. Maanedssblad Kbhvn.s KFUM febr. og marts 1907.
12. Det 7. nordiske studentermøde med kristeligt program afholdt i Sorø sommeren 1903 (Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. P.G. Lindhardt, 1960, s. 7, 117, 124, 135). – Artikel »Om forståelsen af Kristi guddom« i Studenterhjemmets Julebog 1904, s. 8ff. – Studenterhjemmet 28.02.1905 indleder om »det faste punkt« (»subjektivist-debatten«) sammen med J.P. Bang.
13. Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. P.G. Lindhardt, s. 36f. Brev nr. 14 af 22.12.1910.
14. Om Sorømødet 1910 foreligger åbenbart ikke, som efter de flg. møder af slagsen, nogen trykt rapport. – Referater i Kristeligt Dagblad 11. og 12.07.1910. Jfr. P.G. Lindhardts note 23 i den i note 12 nævnte bog, s. 38.
15. Hillerød-Mødet 4.-7.Juli 1911. – Plovfuren 1911, s. 478, 489f. 504f.
16. Nyborg-Mødet 8.-11. Juli 1912 (derefter årlig publikation). – Plovfuren 1912, s. 440f. m.fl.st.
17. Om helliggørelsesbevægelsen og Keswick, E. Olesen: De frigjorte og trællefolket, 1996. – Om Keswick og Nyborg Strand, H.Ussing i Nyborg-Mødet 1935, s. 9ff. (jubilæumsart.).
18. Martha Lunde (red.): Albert Lunde. Minner fra hans liv. Oslo 1939. – Sorø-mødet og de følgende »Keswick-møder« ikke omtalt, derimod betæneligheder og brydninger. – C.Fr. Wisløff: Norsk kirkehistorie III, 1971, s. 141ff.
19. Den mest givende kilde er Volmer Krohn: Personlige Optegnelser til Familien, 1922, der imidlertid kun foreligger i højst begrænset, duplikeret, ikke offentlig, udgivelse (jeg har et eksemplar); Krohn mødtes med Hans Koch i Keswick og blev den prakti-

- ske arrangør af de danske stævner for en lang årrække fremover, så at sige Hans Kochs »højre hånd«. – Se også H. Ussing: Tilbageblik over 25 år. Nyborg-Mødet 1935, der med fuld ret sætter denne mødeaktivitet i nært slægtskab med de nordiske studentermøder med kristeligt program i årene 1890-1903. – Olf. Ricard: Af Danmarks Kirkehistorie 1900-1925, i: Dansk Kirkeliv, medens Tiderne skifter (red. Johs. Nordentoft), 1925, 81ff. spec.98f. – Ernst Moltke: Joachim Moltke – en Kristi stridsmand, 1962, s. 127 gengiver efter Ernst Kjærsgaards hukommelse, som forf. stoler ukritisk på, en del oplysninger, der skal tages med forhold; f.eks. var det ikke Ussing, men V. Krohn, der mødte Hans Koch i Keswick sommeren 1909. Jfr. H. Ussing: Min Livsgerning som jeg har forstaaet den II, 1940, s. 60ff.; C. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddets tegn og I Kirkens Tjeneste, 2. udg. 1949, s. 307ff. (mange fejl vedr. detaljer).
20. Nyborg-Mødet 1912, s. 15.
 21. Efter Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Liv og Tanker. 1954, s. 92.
 22. Aftrykt Plovfuren 1916, s. 340ff.
 23. E. Moltke: Joachim Moltke, s. 23ff.
 24. L.P. Larsen i dagbog 29.07.1899 (LPLs ark. RA 5845).
 25. J. Moltke: Forbøn og Sambøn, i: Excelsior 1901 (5.årg.), s. 41.
 26. Ricard til faderen 28.01.1896, til broderen Cecil 24.06.1896 (Ric.s ark. KB Utilg. 423).
 27. Pastor Vilh. Sørensen, Husby, til pastor Chr. Siegumfeldt 11.09.1899 (Østerlandsmissionens ark. RA 10.065). – Jfr. det grundtvigske Kirkebladet 1900, s. 544: Ricard »minder i sin stil stærkt om mænd som Moody og Spurgeon og er vistnok også i det hele påvirket af engelsk-amerikansk kristendom«.
 28. Vejledning til dagligt selvstudium af Jesu Kristi liv, 1900, s. 3.
 29. Morten Pontoppidan II, 1953, s. 192, note 98.
 30. Maanedstidning Kbhvn.s KFUM nov.1900.
 31. Hans Nielsen og Olf. Ricard (red.): Tag og læs! Korte Læsestykker til Bibeltekster på hver Dag i Året for de unge. 1904, s. 237 (20.06.).
 32. Det forekommer uden mening, når Arne Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn, 1961, s. 24 kalder Wikner for »før-ritschlianer«. – Th. Frid: Kristendommens utveckling på nya testamentets grund, i: For Kirke og Kultur. 1899, s. 3ff. (som Schmidt selv henviser til) udtrykker på helt anden vis noget væsentligt, når det – efter et Ritschl-opgør – hedder om Wikner, at han, hvad dette angår, »rørber nærmere åndeligt slægtskab med de angelsaksiske end med de germanske nationer«.
 33. Se note 27 her, Vilh. Sørensens brev.
 34. Oneness with God. London, Madras og Colombo. 1904, s. 66f., 77.
 35. Arne Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn slører dette ved at introducere Krarup uden at gøre det klart, at kardinalpunkter i L.P.Larsens teologiske tænkning var afklarede. før Krarups blev kendt (a.a., s. 32ff). – Det samme gælder det postulat, at vi hos ham »finder det teologiske grundlag for den forkyndelse, som tidens mest skattede kirkemænd Ricard, Skovgaard-Petersen, Ed. Geismar, L.P. Larsen m.fl. fremførte. Enten de var sig denne afhængighed eller lighed bevidst eller ej, så er den ikke til at komme udenom« (a.a., s. 33). – Hvad der i denne sammenhæng primært ikke er til at komme udenom, er A.Schmidts afhængighed af P.G. Lindhardt; havde han – med sit indblik i tidens amerikansk-engelske indflydelse – selv undersøgt sagen, var han kommet til et andet resultat.
 36. Dagbog 28.07.1899 (L.P. Larsens ark.). Jfr. C. Bindslev: L.P. Larsen. 1945, s. 118. – A. Schmidt: L.P. Larsens teologi og missionssyn, s. 42, lige netop nævner, at LPL

- havde kontakt med helliggørelsesbevægelsen, men lægger hovedvægten på at postulere påvirkning fra Ritschl-Krarup.
37. Ammundsen: Fra kristelige studentermøder, i: Julestjernen 1925, s. 22. – F. Beyer: Valdemar Ammundsen s. 89ff., 97ff.
 38. Her efter: Sæd og Høst 1908, s. 570, gengivelse af et indlæg af Ammundsen i Høj-skolebladet. – Til Hans Koch skrev han 22.11.1906: »Hvor er det en interessant tid at leve i. Også en vanskelig. Jeg er ikke glad ved den skylle af tysk radikalisme, som vi nu får om os. Jeg føler mig stående med dobbelt front. Dels mod en ortodoksi, som er sammenstykket af meget ulige dele, endnu mere mod dem, der skalter og valter med Jesus-skikkelsen aldeles som de vil (...). Mere og mere kommer jeg til, at det afgørende spørgsmål, hvor jeg helt står sammen med de gammeldags, er det med synden. Deraf afhænger igen synet på frelsen og frelseren« (Hans Kochs ark. RA 5779). – Se i øvrigt Jens Holger Schjørring: Liberalteologi og etisk idealisme hos Valdemar Ammundsen, i: Kirkehist.Saml. 1979, s. 85ff., der efter mit skøn i langt højere grad end samme forf.s: Kristendom og socialt engagement. V. Ammundsen og hans samtid. 1980, tilgodeser spændvidden i Ammundsens psyke og synspunkter, jfr. kritikken af sidstnævnte værk hos Torben Christensen: Ammundsen-opfattelsen i nyere dansk teologi, i: Fønix 1980, s. 334ff., – en fremragende lille afhandling, når lige bortses fra en lidt smålig kritik af en forfriskende utraditionel sprogbrug.
 39. Se f.eks. Ammundsen: Menigheden og Theologien. 1906. – Samme: Til Opgør. 1912, s. 15ff.; jfr. F. Beyer: Valdemar Ammundsen, s. 49ff., 75ff. – J.H. Schjørring i Kirkehist. Saml. 1979, s. 92ff.
 40. Ammundsen til prof. P. Madsen, Cambridge 11.08.1902, afr. i P.G. Lindhardt (udg.): Brevvexling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen i: Kirkehist. Saml. 1970, s. 109, 111, 112.
 41. Torben Christensen, i: Fønix 1980, s. 351.
 42. Ammundsen: Kristendom og Moral, i: Dansk Tidsskrift 1903, s. 568, 575. – Noget omredigeret opr. i: Til Opgør. 1912, s. 66ff.
 43. Vandrebog (i vennekreds) 1904, cit. efter F. Beyer: Valdemar Ammundsen, s. 48. – Når Otto Møller i 1906 kalder VAs teologiske holdning »en blanding af tysk vild kritik og engelsk føleri« (En Brevveksling II, 1916, s. 394), finder jeg karakteristikken uberegtiget. Den »vilde kritik« i det tyske undgår han helt, og det samme gælder ganske den vitterlige sentimentalitet i en del af det engelske.
 44. Ammundsen: Amerikansk Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, s. 746ff.
 45. Torben Christensen i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 309, 326. – Samme i: Fønix 1980, s. 351. – J.H. Schjørring: Kristendom og socialt engagement, spec. s. 119ff. – Om det økumeniske virke se: In memoriam Bishop Valdemar Ammundsen. Udg. af World Alliance for International Friendship Through the Churches. Universal Christian Council for Life and Work. U.å. (vel 1937).
 46. Fra kristelige Studentermøder, i: Julestjernen 1925, s. 22. – Amerikansk Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, citat s. 753.
 47. Amerikansk Religiositet, i: Dansk Tidsskrift 1905, s. 754.
 48. Kaj Munk: Foraaret saa sagte kommer. 1944, s. 266.
 49. Eduard Geismar: Minder fra min Studentertid, i: Studenterhjemmets Julebog 1909, s. 42. – Samme, i: Plovfuren 1917, s. 677f.
 50. P. Helweg-Larsen til forældrene 13.11.1896: »Geismar talte i torsdags i Studenterhjemmet, rejser nu til England for flere år« (V.L. Helweg Larsens ark, RA 5606).
 51. Hans Kochs referat (af E. Geismar-udsagn), i: Maanedstidning for den danske Folkekirke 1903, s. 105. – Ligesom Hans Koch (1896) og Ammundsen (1902) aflagde også

- Geismar – med prof. Harald Westergaard som mellemmand – besøg hos John Malcolm Ludlow (1899); Torben Christensen, i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 309, 326.
52. E. Geismar: Studenterforbundets 25 Aars Jubilæum 18. Oktober 1917, i: Plovfuren 1917, s. 673ff.
 53. For Kirke og Kultur 1899, s. 504.
 54. Her henvises kun til N.H. Søb: Dansk teologi siden 1900. 1965, s. 60, 105ff., samt til J.H. Schjørring: Theologische Gewissensethik und politische Wirklichkeit. Das Beispiel Eduard Geismars und Emanuel Hirschs. Göttingen 1979, spec. s. 30ff. – Ingen af disse har dog fået øje på det angelsaksiske aspekt, men Søb a.a., s. 114 går med god grund i rette med A. Schmidt: L.P. Larsens teologi og missionssyn, s. 33, hvor det hævdes, at bl.a. Geismar »fandt det teologiske grundlag for <sin> forkyndelse« i F.C. Krarups liberale teologi. – Sandheden er, at Krarup og Geismar, helt ned til det fundamentale temperament, stod hinanden ganske fjernt.
 55. Hans Kochs anmeld. af Kristendom og Udvikling i: Maanedslad for den danske Folkekirke 1903, s. 105.
 56. Hans Koch: De kristelige Studentermøder i Norden, i: Studenterhjemmets Julebog 1903, s. 68, 69.
 57. Jfr. Torben Christensen: Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow, i: Kirkehist. Saml. 1976, s. 299f., 303, 312, 317f.
 58. Hans Koch, i: Studenterhjemmets Julebog 1903, s. 68.
 59. I Plovfuren 1913, s. 350, skriver han: »Vi har ikke bedre råd at give den unge student end dette: Tag med til et af disse møder! (...) Vi er snart en stor flok, som er enige om, at de kristelige studentermøder hører til vore allerværdifuldeste ungdomsminder«.
 60. Hans Koch: Broderskabsbevægelsen i Tyskland, i: Plovfuren 1912, s. 434 (broderskabsbevægelsen = die Gemeinschaftsbewegung, den tyske udformning af helliggørelsesbevægelsen).
 61. C. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste, 2. udg. 1949, s. 82ff., 107ff., 159ff.; – 106f.
 62. Ordinationsvita af 31.01.1894 i Ordinationsprotokol 1856-1898, som meldes bortkommet, siden jeg benyttede den på Københavns (Sjællands) Stifts bispekontor. – Den efterlyses herved atter (jfr. Kirkehist. Saml. 1986, s. 160 note 36).
 63. Opr. har han som titelmuligheder foreslået: »Ansigtstudtrykket og hjertets skjulte menneske«, »Åndsliv og ydre« eller (»hvis det ikke er for vovet«): »Hvorledes man kommer til at se godt ud«. Breve til landssekretær pastor H.F. Poulsen 15.01.; 21.01. og 04.03.1901 (KFUM og KFUKs ark., RA 10.381). – Han ville ledsage foredraget med kultegninger eller lysbilleder.
 64. Således formuleret i Maanedslad for Kbhvn.s KFUM juni 1899. – Referat af det holdte foredrag i De unges Blad 1899, s. 104, jfr. Chr. Gad: Da vi var Unge. 1928, s. 121f.
 65. Kirken igår og idag, s. 111.
 66. Jfr. den meget positive anmeldelse i det nordiske studenterblad Excelsior 1899 (4. årg.), s. 15 ved P. Oldenburg, og i Kristeligt Dagblad 16.12.1899 ved A. Fibiger. – I en skarp indsigelse mod P.G. Lindhardts vilkårlige behandling af bogen (og forfatteren) anlægger N.H. Søb: Dansk teologi siden 1900, s. 225, ganske samme syn som jeg. – Man kan undre sig en kende over, at Skovgaard-P. i sine erindringer (2. udg.), s. 161, kun går ind på den indvending mod den omstridte bog, at den »gør kristendommen dennesidig«, men det kan vel netop være udtryk for en vægring ved at blive betragtet som »liberal teolog«.
 67. H. Martensen: Den christelige Dogmatik, 4. opl. 1883, s. 394 (§228) m.fl.st.

68. H. Bjarnesen: Fyldt af Ånden, i IMT 1905, s. 664ff.
69. Skovgaard-Petersen: Et Ord til genmæle, i IMT 1905, s. 710ff.
70. IMT 1905, s. 764f.
71. Maanedstidende for Kbhvn.s KFUM nov.1905.
72. Til A. Fibiger 25.09.1908. Fib.s ark. RA 5394.
73. Sognepræst P.G. Helms, Janderup, til H.F. Poulsen 30.10.1899 anbefaler varmt Skovgaard-P., sognepræst i Alslev-Hostrup ved Varde, som KFUM-kredsformand: »Han er efter min mening en førsterangskraft, og hvorvel hans anskuelse i visse måder afviger fra vore, så er hans arbejde for de unge båret af en varm tro og en sjælden dygtighed til at fange de unges ører og hjerter« (KFUMs ark.). – H. Bjarnesen til Fr. Zeuthen 17.04.1902: har bedt Skovgaard-P. skrive artikler til IMT, »men han er i høj grad fornærmet på mig for min anmeldelse af hans »Missionsarbejde og Karakterudvikling« <IMT 1901, s. 665: »et udmærket studerekammerprodukt«>, og hans stilling til IM er jo i det hele taget kølig«. IMs ark., Fredericia.
74. Det er, som man ser, noget akavet, når udgiverne af seminarielærebogen »Brydninger« (P. Christensen, K.K. Overmark og J.V. Sørensen) 1975, s. 186, udnævner Skovgaard-P. til at være typisk eksponent for IMs forkyndelse omkring århundredskiftet og som eksempel aftrykker et tekststykke fra »Ungdommens Bog«. – Det, den pågældende tekst er typisk for, er en forkyndelse for ungdomsbevægelsen, inspireret af den engelsk-amerikanske verdensbevægelse. Det gælder begreber som: viljesappel, religiøs oplevelse, megen bøn, megen bibellæsning, ideal stræben. – Med »typisk IM-forkyndelse« på den tid har teksten kun lidt lighed.
75. A. Schmidt: L.P. Larsen's teologi og missionssyn, s. 25. – P.G. Lindhardt: Kirken igår og idag, s. 111, anerkender *generelt* Skovgaard-Petersens inspiration fra »denne anglo-amerikanske ånd«.
76. H. Ussing: Min Livsgerning som jeg har forstaaet den, II. 1940, s. 67.
77. Min Livsgerning I, 1940, s. 34ff., 41ff.; II, s. 66f.
78. Ussing disputerede 1883 med Den christelige Vished. Apologetiske Undersøgelser med særligt Hensyn til Franks »System der christlichen Gewissheit«. – Jfr. Karen Horsens: Empiri og kristelig vished. Et hovedtræk af Peder Madsens, Henry Ussings og F.C. Krarups Theologi, i: Kirkehist. Saml. 7.Rk. Bd.V (1964), s. 343ff; om Ussing spec. s. 363ff.
79. Min Livsgerning I, s. 36, 125.
80. Evangeliets Forkyndelse for hele Verden i vor egen Tid. 1897. – Evangeliets Sejrs-gang ud over Jorden. 1902.
81. Excelsior 1900 (4.årg.), s. 91f.
82. V. Beck: »Paa den ene Side« og »paa den anden Side«. Kristeligt Dagblad 06.07.1900.
83. Iflg. anmeldelse i For Kirke og Kultur 1899, s. 509 tålte den opsigt, bogen ved sin fremkomst vakte i USA, sammenligning med Harriet Beecher Stove: Uncle Tom's Cabin, 1851, der hævdes at have været medvirkende til udløsning af den amerikanske borgerkrig! – Her i landet udkom Sheldons bog 1899-1911 i 4 oplag og 14.000 ekspl., et bemærkelsesværdigt tal på den tid for en roman med kristeligt emne.
84. Kristeligt Dagblad 17.05.1899. – Se eksemplificerende benyttelse af romanens tema i C.F. Wisløff: Ordet fra Guds munn. Oslo 1951, s. 182.
85. Robert E. Speer: Mennesket Kristus Jesus. 1901, s. 236, 238, 167.
86. Robert P. Wilder: Kristus som Studentens Ideal, i: Excelsior 1905, s. 53f. – Iøjnefaldende eksempler på en dansk students reaktion på denne forkyndelse er givet i Hans Koch (udg.): Agnes Rothe. 1916, en ung kvindelig lægestuderende med kald til at gå

- ud som lægemissionær, men død som 28-årig; hendes breve er udg. med indledning og kommentarer af Hans Koch. Det hedder s. 55: »at vi dog så i den ventetid <til Kristi eller gudsrigets komme> må blive brugt i Hans tjeneste, til hans ære! Når man tænker på, hvor langt fra at ligne Ham vi er, da er det en dristig tanke, og man bliver så lille derved; men, når man tænker på, hvad Han har lovet os, som tror – da vokser frimodigheden i mit hjerte«. – Sst. s. 123f.: »Men alt dette er bønnehørelse; jeg var så bange, at én synd, når den blev taget bort, skulle hindre mig i at kende mig selv som synder, ikke i almindelighed, men i særdeleshed. Så bad jeg, at Han, som viste sin kraft ved at tage »synden« bort, også ville fri mig fra en ny, lige så forfærdelig, for hovmodsdjævelen, og den bøn tror jeg nu også er hørt«. Bogen har mange tilsvarende eksempler. – Hans Kochs kommentarer er højst bemærkelsesværdige ved positivitet.
87. Tilbagevendende temaer i John R. Mott's forkyndelse, se f.eks. *Addresses and Papers of John R. Mott*, vol.6, New York 1947, s. 13ff.: *The Power of Jesus Christ in the Life of the Student* (1. edit. 1905).
88. Herom en mængde stof i *Addresses and Papers of John R. Mott*, vol.5: *The International Missionary Council*. New York 1947, s. 1ff.
89. Johs.Rasmussen: Joachim Moltke: I Evangeliets Tjeneste. 1945, s. 26. – H.Ussing: *Min Livsgerning I*, s. 89. – Skovgaard-Petersen: *I Vaarbruddets Tegn og I Kirkens Tjeneste*, 2. udg. 1949, s. 195, 259ff. – Hans Koch i: *Plovfuren* 1911, s. 541. – A. Fibiger: *Den danske Bibelskole* (referat af åbningen). IMT 1912, s. 63ff.
90. Første fundne danske omtale er N.H. Brønnum: *Lægmandenes Missionsbevægelse*, i: *Filadelfia* 1910, s. 38ff. – Vilh. Sørensen: *Den amerikanske Lægmandsbevægelse*, i: *Nordisk Missions-Tidsskr.* 1910, s. 181. – Hans Koch i *Plovfuren* 1912, s. 351 (cit. – Fr. Schepelern i *Nord. Miss.-Tidsskr.* 1912, s. 125f. – A. Fibiger: *Lægfolkets Deltagelse i kirkeligt Arbejde*, i: Aage Falk-Hansen (red.): *Den danske Kirke og vor Slægt I*, 1943, s. 313f. – E. Moltke: Joachim Moltke, s. 122 (med lange citater fra *Mænd og Mission* 1944, nr.2). – P. Helweg-Larsen (udg.): *H.O. Lange. En Mindebog*, 1955, s. 316.
91. H.O. Lange til »Kjære Ven« (=Hans Koch) 29.11.1910 (H. Kochs ark.).
92. Jeg har kun tilfældige henvisninger: *Sæd og Høst* 1909, s. 380ff. indbyder til privat arrangeret videnskabeligt præstekursus; bl. indbyderne V. Ammundsen, H. Ostenfeld, L.J. Koch; spredt omtale i P. Nedergaard: *Den danske Præsteforening*, 1946. – Alm. dansk Præstekonvent 1908 byder bl.a. på flg. talere: E. Geismar, Hans Koch, J. Nordentoft, Olf. Ricard, Skovgaard-Petersen. – Stævner for unge præster omtales i studenterbladet *Excelsior* 1905 (10.årg.), s. 15. Stævneannoncer i *Sæd og Høst* 1910, s. 616f., hvori Ammundsen, Hans Koch, L.J. Koch, H. Ostenfeld m.fl. indbyder til »4de møde for unge præster og teologiske kandidater«. – »Mønstret« er altså tydeligt.
93. Se E. Olesen: *De frigjorte og trællefolket*. 3.Hovedafsnit.
94. *Diakonissestiftelsens Almanak for 1898*, anmeldt af Fr. Zeuthen i IMT 1897, s. 703; indsigelse af Dalhoff og undrende bemærkning af V. Beck sst. s. 767 (Becks bemærkning brugt som titel på den foreliggende artikel).
95. A. Fibiger i *Kristl.Dagbl.* 27.10.1908. – Småpjecer af G. Koch: *Om det nye Testamente*, 1900. – *Den saakaldte Syndfrihedslære*, 1901. – *Bibelkritik*, 1902. Jfr. H.G.A. Jørgensen: *Ribebispen Gabriel Koch*, 1930, spec. s. 164ff.
96. J. Oskar Andersen: *Den fjerde Retning*, i: *Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke* 3, I, 1909, s. 81ff.
97. Breve fra F.C. Krarup til Lyder Brun, red. af P.G. Lindhardt 33, brev nr.12 af 28.10. 1909. – Om Martensen-Larsen se f.eks. N.H. Søb: *Dansk teologi siden 1900*, s. 58ff. og P.G. Lindhardt i: *Den danske Kirkes Historie VIII*, s. 73.

98. Skovgaard-Petersen: I Vaarbruddet Tegn og I Kirkens Tjeneste s. 181f.
99. V. Ammundsen i Gunner Engberg (red): 826-1926. Et Festskrift til den danske Kirke, 1926, s. 118.
100. F.eks. Hans Koch i Kristl. Dagbl. 08.03.1911. – Bladet tager i sin duplik benævnelsen op i fulde alvor; man vidste altså, hvad det betød og gik ud fra, at det gjorde læserne også. – Ved samme tid skriver V. Ammundsen i J.C. Kall (red.): Biskop Fredrik Nielsen, 1911, s. 126f. om sin egen teolog-generations situation: »Vi måtte sondre mellem selve troen på Gud i Kristus og de teologiske tanker herom. Vi måtte stræbe at gøre personligheden fri overfor alle ydre autoriteter (...). Hos adskillige hang denne frigørelse netop sammen med, at kristendommen blev mere personlig ejendom (...). Nogen bestemt lærer, som viste os denne vej, havde vi ikke. Det kom hos mange forskellige som af sig selv. Når det undertiden kaldtes ritschlianisme, var navnet meget lidt træffende. Vi havde ikke noget af det for Ritschl mest ejendommelige (f.eks. hans sky for alt, hvad der smagte af pietisme og vækkelsesretninger); det var ganske vist såre få, der kendte noget virkeligt til Ritschl, før vor almindelige tankegang havde udviklet sig«. – N.H. Søe: Dansk teologi siden 1900, s. 83 vurderer, at en mand som L.P. Larsen ikke har »modtaget nævneværdig påvirkning fra Ritschl, endsige Krarup«; hans inspirationskilde var Pontus Wikner.
101. Gunner Engberg: Den kristelige Ungdomsbevægelse som den er og som den burde være, 1928, s. 118 hedder det, at »der sidder mange præster i vore <KFUM & KFUKs> bestyrelser, men ikke i embedsmedfør«, og det oplyses i tilhørende note, at »af 600 KFUM har 73 en præst til formand; af 700 KFUK er en præst formand i 64«. – Det er tal, men ikke just særlig givtige oplysninger, og »Fjerde retning« var meget mere end en præstebevægelse!
102. I anledning af Ricards død udtalte J. Oskar Andersen 21.06.1929 til BT: »Ved sin særlige store indflydelse på de unge teologer inden for KFUM har han <Ric.> skaffet os mange dygtige præster, ligesom hans arbejde indenfor gymnasierne skabte en stor tilgang til den teologiske stand, og i det hele taget til den kristne ungdomsbevægelse. Han skabte en hel retning, der har udmærket sig ved udsyn over for nyt og godt i udlandets kirkeliv, og særlig inden for de engelske forhold. Med sit mere moderne bibelsyn har den alligevel vist, at den absolut står på positiv kristendomsgrund«. – I samme enquete nævnte daværende kirkeminister P. Dahl, at han ganske vist ikke havde noget særligt kendskab til Ricard <og sådan siger en kirkeminister, selv præst, om Danmarks dengang og i årtier forinden ubestridt mest kendte præst!>, men han er på det rene med, at der fra KFUM »i en årrække er udgået en lang række præster, som virker ude i landet, og jeg har det indtryk, at disse præster er velsete. De er jo ikke så stærkt præget af de gamle kirkelige retninger, og det går ofte således, at når en menighed ikke kan enes om en missionspræst eller en grundtvigianer, så vælger den en KFUM-præst«.

1995 – en oversigt

Af Poul Juul Foss

Dansk kirkeliv blev ikke mindre bevæget i 1995 end i det foregående år. Mange af de samme problemstillinger gik naturligvis videre. Men de blev mere accentuerede. Nye spørgsmål dukkede op i lyset. Andre fortonede sig i mørket. Som en hovedlinie i kirkens liv 1994 fremhævede jeg i herværende oversigt debatten om kirkens synliggørelse. Sagen blev i høj grad belyst ud fra den folkelige debat. Det samme spørgsmål og den samme diskussion oplevede vi også det svundne år. Men som antydte ikke helt på samme sæt og vis. Således var kirkens styrelse, kirkepolitisk forstået ikke så meget i fokus. Nye tiltag sås her næsten ikke. De frikirkelige aspekter trådte heller ikke frem, sådan som vi sidste år belyste debatten, med hensyn til om Luthersk Mission-folkene kunne holde nadver i missionshusene og samtidig stå som fuldgyldige medlemmer af folkekirken. Derimod var mediernes optagethed af kirken så stærk som nogensinde. Og kirkens folk var ikke mundlamme i samtalerne. Det vil vi i det følgende gøre en del udaf. Og så var der jo Porvoo-erklæringen. Mon nogen havde forventet en sådan opstandelse i Danmark over dette dokument? (Andetsteds forløb diskussionen meget mere lavmælt). I denne oversigt vil debatten om erklæringen optage betydelig plads. Forbavsende var det, at biskopperne, der ellers syntes at optræde mere samlet end tidligere, spillede en ikke særligt synlig rolle i denne sammenhæng. I hvert fald ønskede biskopperne tilsyneladende at være tilbageholdende, så længe høringen stod på. Men da den var afsluttet, viste de sig beslutsomme nok.

Naturligvis var Porvoo ikke det eneste vigtige punkt på kirkens dagsorden. Andre aktuelle spørgsmål pressede sig på. F. eks. optog overvejelserne om homofiles samliv skulle have en form for kirkelig sanktionering/velsignelse i høj grad sindene. Nye kulturformer i forhold til kirken gik man op i. Ydre-Missionsproblematikken har ændret sig i disse år. Og herunder synet på det diakonale, mellemkirkelige og økumeniske arbejde. Vi vil heller ikke ganske overse de kirkelige retningers markeringer, ej heller et gammelt fænomen som frimurer-ordenen, der betragter sig selv som en slags kristelig lægmandsbevægelse. Teologien som videnskabelig disciplin vil kun blive behandlet, for så vidt den indgik direkte i den folkelige samtale, men det hændte da også. Den fra oldtiden førte diskussion om forholdet mellem kristendom og kultur fortsatte. Herunder samtalen om moderne billedkunst i kirkerne og nye salmers

litterære og kristelige berettigelse i gudstjenestesammenhæng. Og kristendomsoplysningen engagerede sindene.

Der er nok at se til for betragteren. Naturligvis bliver der tale om en udvælgelse. Ikke-væsentligt har jeg blandt andet fundet såkaldte præstesager, der sjældent har meget mere end døgnets og boulevardpressens opmærksomhed. Det frivillige, organisatoriske arbejde kunne have indtaget en større plads i fremstillingen. Hvorfor så ikke? Fordi andre problemer i 1995 – for mig at se – tegnede længere perspektiver. Men som sagt, vi koncentrerer os om den bredere debat, hvorfor kildematerialet i høj grad bliver dagblade, tidsskrifter og lignende publikationer. Bemærkelsesværdig er kvalitetsstigningen i Kristeligt Dagblads (KD) dækning af det kirkelige stof. Bladets stigende oplagstal viser, at publikum er opmærksom derpå. En særlig undersøgelse kunne de elektroniske mediers fokusering på de kirkelige spørgsmål fortjene. Fælles for alle samtalepartnere syntes på en eller anden måde at være kirkens problematiske situation i folkelivet og dens egen usikkerhed, ikke mindst når embedssynet kom på tale.

Kirken og folket

»Kristendommens genkomst er en del af nutidsbilledet«, skrev redaktør Else-Marie Boyhus i Højskolebladet 1995/1, s. 3. Og lignende bemærkninger hørte man i talrige interviews, hvor intellektuelle personer fortalte om deres stigende optagethed af kristendommens betydning for dem selv og kulturen. »Det er (...) de dannede blandt religionens beundrere, der fører det store ord i 1990. erne«, påstod valgmenighedspræst Torben Damsholt i Tidehverv 1995/10, s. 217. Hvor stor en plads kristendommen indtager i billedet, vil vi prøve at iagttage, om den er særligt iøjnefaldende, eller om kirken ikke bare er en slags randeksistens på den store flade blandt mange figurer i en diffus tid.

Biskop Kjeld Holm opstillede det spændende ekklesiologiske spørgsmål, om kirken skulle være en slags opfølger af nutidsmenneskets mere eller mindre klare metafysiske fornemmelser og ønsker. Altså være hvad der ofte bliver kaldt en »religionsanstalt, eller om den skal holde fast på sin kristne og menneskelige identitet.« KH: Det moderne – forsoning eller pervertering? Præsteforeningens Blad (Prf. Bl.) 1995/1, s. 7 (s. 4-7).

Og vitterlig er der en stigende filosofisk og religiøs interesse. Det ses af mange nye bogudgivelser og genoptryk af ældre værker. Det gjaldt blandt andet eksistenstænkningen, der synes at opleve en ny, bred op-

vågningen, medens nok så specifikke filosofiske problemstillinger (sprog-filosofi og empiri) lod publikum mere kold. Problemet er, om der ad den vej kunne opstå en dialog mellem kirken og de mennesker, som man tidligere kaldte »de åndeligt søgende«.

Måske var det rigtigt, som professor Johannes Aagaard på sin bastante måde udtrykte det i en radioudsendelse, programmet »mennesker og tro«, 27.01.95: at »nu er det ikke til at finde en levende ateist«.

Men blandt præster og skolefolk fornemmede man ikke en større viden om kristendommen, og afd. hofmarskal m. m. Hans Sølvhøjs gamle bemærkning (her refereret efter hukommelsen), »at der er meget få huller i folks uvidenhed om kristendom«, syntes stadig at gælde.

Sp. Godtfred Andersen, Søllerød, indførte udtrykket »folkekristne« til forskel fra »kirkekristne«, som nok virker venligere end det tidligere modeord »folkereligøse«. Det var GAs opfattelse, at folkekirken havde et solidt fremtidshåb som »den folkekære kirke«, medens de »kirkekristne« faktisk var ham noget af en dødvægt. Se f. eks. GAs kronik Berlingske Tidende, 22.10.95.

Den angiveligt forøgede interesse for kirke og kristendom vakte skepsis hos både venner og fjender af folkekirken. Således formulerede forfatteren Bent Hyldkrog som en udbredt opfattelse, at det var kun som gratis festarrangør, det folkekirkelige apparat nu tiltrak sig større opmærksomhed. Politikens (Pol) kronik 23.04.95.

Hvorledes kirken skulle klare tidens situation, herskede der ikke almindelig enighed om, og vi vil i det følgende se på et par oplysende eksempler. Men inden skal opmærksomheden henledes på en meget omtalt kronik i KD 29.04.95 af frimenighedspræst Torben Bramming om »det kirkelige landskab år 2000«. To uorganiserede tendenser gør sig gældende, af TB benævnt aktivisterne og traditionalisterne. De førstnævnte går op i kirkepolitik, synodetanker, det økumeniske engagement, kirkens synliggørelse ved hjælp af foreningsarbejde, utraditionelle gudstjenester med aktuelle temaer. Et arkitektonisk udtryk for denne tendens er de talrige, nye sognegårde. Traditionalister er folk, der står i en nybesindelse på, hvad historie, tradition og kultur betyder, herunder en fordybelse af hvad det vil sige, at vi er en evangelisk-luthersk kirke. »Denne »retning«s oprør overfor aktivisterne er rettet imod den forestilling, at man kristeligt set skulle tale til den laveste fællesnævner hos folket.«

Brammings kronik fik sp. Lars Ole Gjering til at gøre indsigelse. Efter hans opfattelse forstod TB ikke, at tradition krævede fornyelse for ikke at komme til at stivne i teologisk intellektualisme og præstelig indelukthed. Fremdeles mente LOG, at TB gjorde de såkaldte aktivister

uret. At aktivismen skejede ud af og til, gjorde ikke dens anliggende suspekt, nemlig at bringe mennesker til kirke. -LOG: De kirkelige retninger i de kommende årtier. Fyens Stiftsbog, 1995, s. 46-50.

Et andet indlæg i debatten om folkekirkens stilling vakte betydelig offentlig opmærksomhed. Det drejede sig om et lille skrift af dr. theol. Svend Bjerg og sp. Palle H. Steffensen »Den ualvorlige præstekirke«, Anis. De to forfattere skildrede folkekirken med dens præster, provster og biskopper som et apparat uden megen konneks til folket, uden professionalismisme og ude af stand til at tale ind i tiden. Bogen blev hårdt kritiseret for overfladiskhed og arrogance. Se f. eks. sp. Niels Henning Borups recension i Højskolebladet 1995/36, s. 571-573.

Dér hvor folket og kirken oftest mødes, er ved de kirkelige handlinger. Et møde der i sognene af og til har udviklet sig til konfrontationer, som har involveret både de højere kirkelige myndigheder og kirkeministeriet(km), for slet ikke at tale om pressen. I 1995 gav det genlyd, at præster ikke uden videre ville bøje sig for en formentlig, folkelig opfattelse af kirken som en blot og bar serviceanstalt.

Bryllupperne kom offentlig i focus. Ligeledes begravelser og bisættelser. Også folkekirkens dåbspraksis. Præster imellem diskuterede man samme problematik med hensyn til konfirmationerne. Men »sager« herom kom ikke frem.

Derimod blev bryllupsinstitutionen betydning taget op til debat. Pol 23.04.95 bemærkede i en stor opsats, at over halvdelen af landets bryllupper foregår i kirkerne. Men den høje skilsmisseprocent, de menneskelige omkostninger i den forbindelse for børnene, den megen festivitets løsevet fra den gudstjenestelige sammenhæng får en del præster til at opleve vielsen som et skuespil. En enkelt præst omtalte dog bryllupperne som »en ny folkelighed i kirken«, hvorfor præsterne ikke skulle klandre folks motiver til at møde op.

Anderledes voldsomt kom gemytterne i kog i forbindelse med en bisættelsessag, der refereres på grund af dens perspektiver. KD, der med hensyn til det faktuelle var lige hurtig nok, oplyste, at Roskildebiskoppen Bertil Wiberg havde tildelt provsten i Haslev Kristian Hjerrild Buhl en irettesættelse, fordi denne imod familiens ønske havde nægtet at begrave en mand, som for år tilbage havde udmeldt sig af folkekirken. BWs argument var, at det sjælesørgeriske hensyn til familien ikke var tilgodeset. Og i en leder af 23.03.95 hed det skarpt i KD, at BWs skridt havde omdannet folkekirken til et serviceforetagende, der begravede de døde, uanset om de havde fravalgt kirken, hvorved det personlige valg blev negligeret. – I samme baner kørte den kirkelige polemik længe.

Københavns budgetprovst Sten Wenzel-Petersen bragte dog det økonomiske aspekt ind med spørgsmålet om, hvordan folkekirken skulle finansieres, hvis ikke-medlemmer uden videre kunne blive betjent. KD 25.03.95.

BW afviste at have givet provst Buhl en »næse«. Biskoppen havde ikke villet blande sig i provsten kompetence som begravelsesmyndighed, men havde som tilsynsmyndighed påpeget mangler ved hans håndtering af sagen, da den pågældende familie klagede op gennem systemet. KD 23.03.95.

I Prf. Bl. 1995/17, s. 374-376, satte KHB 10 punkter under debat blandt andre 1: Om et dødt menneske har integritet. 2. Bør udmeldelsesblanketten ikke have fuld retsgyldighed. 4. Hvordan løses den absurde situation, hvis skifteretten omstøder en sp. kb. s afgørelse. 6. Hvorledes forhindrer man, at kirken kun gøres til et forvaltningsvæsen. – Endvidere påpegede han problemer af kollegial og tjenstlig art herunder også for kirkepersonalet; skulle de ansatte f. eks. være pligtig til at deltage ved en borgerlig begravelse i kirkegårdskapellet. Og skulle organisten acceptere familiens medbragte båndmusik? Her krævedes der biskopelig vejledning.

Biskopperne tog sagen op. Punktum for debatten blev sat ved, at km efter at have rådført sig med ministeriets teologiske konsulent biskop Erik Norman Svendsen meddelte folketingets kirkepolitiske udvalg, at præsterne ikke er pligtige til at begrave afdøde, der har udmeldt sig af folkekirken. Km. s skrivelser og ENS udtalelser findes i Prf. Bl. 1995/28, s. 616-621.

26.09.95 kunne KD meddele, at biskop Søren Lodberg Hvas i Aalborg havde suspenderet sp. Bent Feldbæk Nielsen i Snedsted på grund af hans dåbssyn, efter at der var udfærdiget et anklageskrift imod denne. Dermed nåede en langvarig sag sin foreløbige kulmination. Ligesom begravelsessagen fra Haslev indebar den vigtige problematikker for folkekirken. Således bliver det første gang loven om gejstlige domstole af 1992 tages i brug. Anken mod BFN, der er præget af den karismatiske vækkelse, går på, at han i dåbsritualet ikke døber i Faderens og Sønnens og Helligåndens navn men *til*. Imod folkekirkens lære hævder BFN, at mennesket ikke genfødes i dåben men ved troen.

Men km oplevede også præstestanden som juridisk modpart. Sp. Orla Villekjær, der i juni havde været frontfigur i en abortdemonstration iklædt tjenestedragt modtog en irettesættelse fra km, da han derved for anden gang overhørte et pålæg fra sin biskop Georg Geil om ikke i slige tilfælde at optræde i præstekjole. Irettesættelsen ville OV ikke acceptere og udtog stævning mod km. KD 29.09.95. Selv måtte Georg

Geil forsvare sin indsigelse mod Villekjær med en forsikring om, at han ikke forsvarede den frie abort. KD 01.07.95.

Trods mange signaler om stigende kirkegang i landet, forstummede påstanden om de tomme kirker ikke. Biskop Lise-Lotte Rebel tog hand-sken op. Det var en forkert påstand, og »et underligt nytte-hensyn, der bliver lagt på folkekirken. Som folkekirke synes jeg, at vi bør rette ryg-gen lidt mere og lade hånen gå forbi os.« – Menighedsrådenes Blad (Mr. Bl.) 1995/3, s. 3.

Ekstrabladet(EB) fortsatte sin populistiske, kirkefjendske linje. F. eks. hed en overskrift 05.03.95 Kirkepalads til 40 millioner. Og samme dag kunne EB fortælle, at der bliver færre og færre folkekirkemedlem-mer, men at der ansættes flere og flere præster. Men samtidig viste bla-det en kurve, der godtgjorde, at dåbstallet var stigende.

Desuden førte EB en kampagne mod folkekirkens enorme formue (2 milliarder kr.), ligesom man angreb menighedsrådenes administration af kirkens økonomiske midler. I EB 14.03.95 afviste biskop Thorkild Græsholt kritikken. Menighedsrådene, stiftsøvrighederne, biskopperne ødsler ikke med pengene. Og to milliarder er ikke meget, når man be-tænker, at menighedsrådene er ansvarlige for driften af alle Danmarks kirker, »i virkeligheden størstedelen af vort museumsvesen«. Men TG ville ikke benægte, at der var andre måder at administrere på end de nu-værende.

21.05.95 kunne EB »afsløre«, at folkekirkens formue var 3,5 milliar-der kr. Bladets skriftkloge lederskribent kunne med brug af bibelcitater oplyse, at »GUD SIGER FY«.

I juni 1994 blev der nedsat en analysegruppe, der fik i kommissorium at levere en budgetanalyse af den folkekirkelige økonomi. Gruppen blev sammensat af personer fra finansministeriet, km, Kommunernes Lands-forening, Stiftsadministrationen, Provsteforeningen, og Landsforenin-gen af Menighedsrådsmedlemmer. Rapporten om folkekirkens økonomi blev offentliggjort 23.05.95. Km Birte Weiss skrev som kommentar i Prf. Bl. 1995/21, s. 457-58: »Alt i alt kan man på grundlag rapporten fastslå, at folkekirken ikke har været og ikke er ødsel. Der er ingn grund til at foretage indgreb, f. eks. retning af en strammere styring, men nogle mindre justeringer af regler kan eventuelt være nyttige.«

Spørgsmålet om reinkarnation, healing, astrologi og lignende former for religiøsitet blev ved med at optage sindene langt ind i kirkens ræk-ker. En gennemgående fornemmelse var, at selvom mange danskere påstod, at de gik ind for reinkarnation o.s.v. , herskede der megen usik-kerhed, om hvad begreberne egentlig dækkede. Et af de mere afklaren-de indlæg i debatten kom fra religionshistorikeren Mikael Rothstein,

Pol 25.02.95. MR beskrev new-age ideerne som et udtryk for europæiske evolutionstanker, at ideerne vel manglede konkret udformning, men ikke desto mindre tiltalte moderne mennesker, herunder mange kristne som var præget af et videnskabeligt syn, hvor en ting som reinkarnation virkede mere spiselig end kirkens gamle tale om kødets opstandelse. Et noget andet syn på nyreligiøsiteten anlagde sp. Niels Underbjerg, som hævdede at danskerne som flest var irreligiøse og tilsvarende ukendte med religiøse oplevelser. Nyreligiøsiteten udfyldte altså ikke et specifikt religiøst behov, men kom folk imøde ved at tilbyde erkendelse, fællesskab og oplevelser. Missionsvennen(MV) Luthersk Missionsforenings (LM) blad). 1995/13, s. 6.

Under alle omstændigheder må man nok sige, at nyreligiøsiteten bragte mere forvirring end klaring i religionslivet, og som pastor Andreas Davisen udtrykte det: »Folkekirkens vandmølle synes ikke rigtig at være gearret til at klare de nyreligiøse vandstrømme.« – Haderslev Stiftsbog 1995, s. 33.

Biskopper og embedssyn

Året bragte en livlig debat om bispeembedet Det hang sammen med to ting: spørgsmålet om Porvoo-erklæringen, hvor der lægges en betydelig vægt på bispeembedet som »tegn«, og at der blev valgt tre nye folkekirkelige biskopper, heraf to kvindelige.

Vi vil først se på debatten udfra principielle synspunkter, og det vil heraf fremgå, at den bemærkelsesværdige enhed i bispekollegiet som man kunne notere sig i 1994, ikke helt holdt i 1995. Ligesom folk af forskellig observans følte, at bisperne ikke udviste den styrke, man kunne forvente.

I KD 06.01.95 blev bispekollegiet kaldt »anarkiets magtfulde centrum«. Universitetslektor Hans Raun Iversen postulerede således, at denne instans uden tvivl fungerer som den stærkeste og vægtigste af de »synoder«, som folkekirken består af. Man kan nemlig ikke lave noget kvalificeret nyt i folkekirken, uden at bisperne accepterer det. Det har sin årsag i, at de indtager en særdeles central plads i folkekirken såvel forvaltningsmæssigt som rent kirkeligt. Sammesteds bemærkede kandidatstipendiat Lisbet Christoffersen, at der mangler noget i afklaringen af kompetenceforholdene i folkekirken. Faktisk foreligger der spørgsmål, som ingen besidder kompetence til at klare. Men de opståede problemer skal jo løses, og så bliver det i praksis km og biskopperne, der tager hånd om sagerne.

I Jyllands-Posten (JP) 22.01.95 bemærkede biskop Erik Norman

Svendsen, at for mange at se var bisperne den sikreste garanti mod tendenser til statskirkelighed.

Biskop Græsholt i KD 1110195 kunne ikke godtage, at bispekollegiet havde tiltaget sig større magt. Således får km Porvoo-sagen til afgørelse. Hvad angår en ny gudstjenesteordning, måtte det da være biskopperne, som indstillede den til kgl. autorisation. At bisperne i 1991 samlet afviste en anmodning fra otte kirkelige organisationer på højrefløjen om særordination for ordinander, der ikke ønskede at blive ordineret sammen med kvinder, var blot en høflighed over for en skriftlig henvendelse. Videre: folkekirkens pædagogiske institut blev ikke bragt til live af biskopperne, men de havde responderet positivt på en henvendelse fra km. Med hensyn til bibeloversættelsen fulgte man gammel praksis med, at biskopperne i slige sager blev rådspurgt. Om salmebogstillægget udtalte biskopperne blot, at det som arbejdsdokument ikke burde autoriseres. Og udvalget, der bl. a. så på vielse af homofile, var et samtaleforum vedrørende et ansvarsområde for bisperne.

På højrefløjen var man bestemt ikke begejstret for de danske bisper. De havde svigtet på mange områder, følte man her. Karakteristisk er en udtalelse af sp. Finn Kappelgaard, formand for Dansk Bibel Institut (DBI): »Hvornår har en biskop sidst stået fast på et bibelsk udsagn og sagt: »Det er sandt, for det står i Bibelen!«. Hvis de ikke vil det, har de fralagt sig selv retten og myndigheden til at være åndelige vejledere og hyrder i kirken.« DBI-Posten 1995/4, s. 3.

En vred Torben Rechendorff, tidligere km, oplevede som medlem af folketingets kirkeudvalg, at folkekirken åbenbart ikke var i stand til at godkende Porvoo-erklæringen. Det skyldtes, at biskopperne havde optrådt uprofessionelt ved ikke have informeret menighederne i tilstrækkelig grad, idet menighedsrådene nu indsendte en række tilkendegivelser, som hverken biskopper, km eller folketing kunne bruge til noget. TR foreslog på denne baggrund, at biskopperne udskød deres stillingtagen, og lod debatten løbe et par år endnu, og så ellers gik igang med at informere bedre. KD 28.04.95.

KDs leder 20.04.95 noterede, at der var noget galt med bispernes kommunikation til offentligheden. Men den tydelige melding var vigtig, da bispemøderne faktisk var kirkens vigtigste beslutningsforum.

Der er i det hele taget et ledelsesproblem i folkekirken, skrev domprovst Karsten Nissen. Den centrale styrelse er blevet anbragt i bispernes forsamling. Men det er somom, at biskopperne ikke synligt nok træder frem. Kirkens folk kan simpelthen ikke forholde sig direkte til kirkens faktiske ledelse. KD 05.09.95.

Hvad angik enighed, var det iøvrigt næppe andre af biskopperne end Erik Norman Svendsen og Thorkild Græsholt, der klart meldte positivt ud til fordel for Porvoo-dokumentet. ENS således i en kronik i JP 12.03.95, hvor han polemiserede mod »mange beton-lutheranere« og Porvoo-kritikere, der »skød med løst krud«. Og ifølge ENS var der ikke grund til at«slå syv kors for os i hellig forargelse«. Kritikerne havde nemlig uret i, at der var tale om en lumsk manøvre fra anglikanernes side. Noget nyt tilførte ENS ikke debatten, men han optrådte mere mediebvidst i denne sag end kollegerne.

Naturligvis kom embedssynet på dagsordenen. Det har man ellers ikke hørt meget om de senere år, bortset fra de højkirkelige monomane forargelse over kvindelige præster. Professor Leif Grane tegnede sig for et af de vægtigste indlæg gennem en artikel »Kirken, embedet og menigmand i Luthers univers.« Dansk Kirketidende (Dsk. Kt.) 95/5, s. 68-71 og 6/95, s. 84-87. Ifølge LG er kirken for Luther samfundet af alle Kristus-troende på jorden og lever i et kærlighedens fællesskab, hvorfor det kan hævdes, at et mere økumenisk syn end Luthers skal man søge grundigt efter. Hvad angik præsteembedet kendte Luther det ikke uden i kirkens hovede, nemlig Kristus. Som fællesskabet af troende er kirken for Luther skjult, ikke usynlig. Kirken dannes af de troendes flok, men vi kan ikke sætte skel dér. Emner som kirkens ledelses- og embedsstruktur optog ham ikke. Kirkeordningen er et menneskeligt spørgsmål. For Luther var der ikke et afgørende skel mellem præst og biskop. Om den ydre kirke står der intet i skriften. Men den er nødvendig for gudstjenestens skyld. Men formen er ikke absolut. Kirken er kun afhængig af forkyndelsen og forvaltningen af sakramenterne. En vis menneskelig ordning var påkrævet, for man ikke skulle forstå kirken som andet end forkyndende og uddelende dåb og nadver. Biskoppen har særlige opgaver som præst, men da han ikke har mere fuldmagt end enhver anden præst, kan han ikke i særlig grad repræsentere kirken. I det hele taget kan man ikke repræsentere den skjulte kirke, idet den jo udgøres af samfundet af alle Kristustroende.

Ikke ordinationen, men dåben giver retten til at udøve prædikantembedet. Det almindelige præstedømme legitimeres ved dåben. Alle er vi præster, men ikke dermed kaldede til at udøve den fælles myndighed på et lokalt sted. Med demokrati har denne opfattelse ikke noget med at gøre. Demokrati er et spørgsmål om magt, men som døbte er vi alle lige, og kan derfor ikke udøve magt. Men vi har alle ret til at øve kritik mod falske prædikanter.

Som nævnt blev to kvinder indviet til biskopper. På Grønland blev det den 39-årige præst og cand. theol. Sofie Petersen. I Helsingør stift

fik Danmark sin første kvindelige biskop i den 44-årige Lise-Lotte Rebel. L-LRs valgte betydelig opmærksomhed. Ved første valgrunde i stiftet havde stemmeprocenten ligget under de seneste års traditionelt høje stemmeprocenter ved bispevalg, København undtaget. Nu frygtede man i Helsingør stift, at valget i anden omgang ville fuse ud, hvilket dog ikke skete, idet 94,34% af de stemmeberettigede deltog. Stemmetallene viste, at kampens dark horse L-LR havde fået 960 stemmer, medens første omgangs vinder dr. theol. Viggo Mortensen høstede 695 stemmer. L-LR fik en bred støtte fra stiftets kirkelige grupperinger. Et år tidligere var hun ukendt uden for sit stift. Hun har været sp og ikke beklædt væsentlige bestyrelsesposter, ej heller har hun deltaget i den kirkelige debat, eller gjort sig videnskabeligt gældende. Men den nye biskop førte en valgkamp, der vakte respekt på grund af hendes uimponerethed, sunde fornuft og en solid teologisk ballast. Når det ikke gik VM efter forventning, skyldes det måske hans manglende lokalkendskab og en begrænset præstelig erfaring.

L-LRs sejr vakte skuffelse hos nogle i den grundtvigske lejr. Sp. Poul Henning Bartholin mente, at de grundtvigske vælgere havde skudt sig selv i benet ved ikke at kunne samles om én kandidat, men havde splittet deres stemmer mellem VM og rektor Niels Thomsen. Der var grundtvigianere, som bare sagde »nej« til alt. Men i VM havde man haft en vidtspændende teolog og præst, der havde kunnet samle også »mellem-kirkelige kredse«. PHB: En kommentar til bispevalget i Helsingør. Dsk. Kt. 95/4, s. 58-60.

Fra kirkens højrefløj lød de kommentarer, som man kunne forvente i forbindelse med valget af en kvinde til biskop. I MV 1995/2, s. 7 mente Carsten Skovgaard-Holm således, at Rebel som biskop i lighed alle andre kvindelige præster brød med bibelens ordning om, at hyrde- og læreembedet var forbeholdt mænd. Og at »det må stå klart, at med dette bispevalg er situationen i folkekirken for de bevægelser, der ønsker at stå og arbejde for klassisk evangelisk-luthersk kristendom blevet yderligere tilspidset.«

Indre Missions (IM) formand K. Lindhardt Jensen mente, at når det nu var blevet sådan, kunne man ikke få en bedre kvindelig biskop end Rebel, men at der måtte opstå samvittighedsproblemer for mennesker med et andet syn på kirkens embeder med kun forvaltning af mænd. Tiden var nu til, at biskopperne fandt en ordning, der tilgodeså dem, som »har kirkens gamle syn«. Indre Missions Tidende (IMT) 1995/25, s. 6.

På Grønland fik Sofie Petersen tre stemmers flertal i forhold til den anden kandidat provst Magnus Larsen.

På Fyn stod bispevalget i anden omgang mellem sp. Lars Ole Gje-

sing og præsteforeningens formand, sp. Kresten Drejergaard. Sidstnævnte vandt med 1071 stemmer, medens LG fik 770 stemmer.

Stemmeprocenten blev 96,85 % her i anden runde, så man må sige, at angsten for at den nye bispevalglov skulle virke hæmmende på stemmeafgivningen nu var manet solidt i jorden.

Med Kjeld Holm og Kresten Drejergaard mistede Præsteforeningen i løbet af kort tid to formænd. Som ny formand for præsternes fagforening blev valgt den i offentligheden helt og i præstekredse lidet kendte sp. Peter Anton Krogsøe fra Ålborg.

Også den katolske kirke i Danmark fik en ny biskop, idet den 43-årige generalvikar Czeslaw Kozon af pave Johannes Paul II udnævntes som efterfølger af Hans L. Martensen. Katolsk Orientering 1995, nr. 7. Sidstnævnte, der har beklædt bispestolen i 30 år, har ikke mindst været kendt for sin økumeniske indsats. CK forekommer derimod at være mere »højreorienteret«, helt i overensstemmelse med Vatikanets aktuelle kurs.

Roms udnævnelse vakte irritation hos nogle danske katolikker, der betragtede skridtet som udtryk for mangel på åbenhed og demokrati, idet man var blevet orienteret pludselig gennem medierne. Katolsk Orientering 1995/8. Og iflg. KD 280795 planlægger danske katolikker udspil, der skal reformere deres kirke i retning af mindre centralisme, idet man ligefrem er i »chock over pavens bispevalg«. KDs behandling af sagen frembragte mange harmfulde indlæg i bladet fra katolske præster og lægfolk, hvori der blev givet udtryk for tilfredshed med valgproceduren. I uge 46 kunne medierne meddele, at rabbiner Bent Lexner var valgt til at efterfølge den navnkundige Bent Melchior som overrabbiner for Det Mosaiske Trossamfund. Alle også BL var enige om, at det jødiske samfund i Danmark dermed ville spille en mindre fremtrædende rolle i det offentlige liv.

Porvoo-Erklæringen

Porvoo-dokumentet optog som enkeltsag den største plads i den kirkelige debat i 1995. Men diskussionen drejede sig ikke bare om enkeltheder i dokumentet eller dets generelle tendens. Faktisk blev erklæringen anledningen til at en række vigtige spørgsmål blev taget op i den danske kirke, således at Porvoo bidrog til at afklare en række divergerende synspunkter. I denne oversigt vil vi derfor gå ud fra Porvoo-debatten, men også inddrage andre problemer, som indirekte måtte gøres gældende, når et nyt vigtigt dokument skulle gælde i Danmark med en udtalt målsætning om større samarbejde mellem kirker, de anglikanske, som

vi aldrig har haft de samme nære forhold til som til vores tyske og nordiske lutherske søsterkirker. På den måde blev ikke bare et hovedspørgsmål som bispeembedets indhold fremdraget, men også relationen til kirkerne i u-landene, ligesom spørgsmålet om kvindernes stilling i kirken endnu engang kom op at vende.

Det var tydeligt, at debatten mere og mere prægedes af modstandere og skeptikere, medens de uforbeholdne tilhængere udgjorde en relativt beskeden skare, hovedsagelig rekrutteret fra økumeniske kredse herunder missionselskabers og kristelige ungdomsorganisationers bestyrelser. Foruden de positive og negative gjorde en slags kompromisfolk sig gældende.

Debatten havde en til tider skarpkantet karakter. Det Danske Missionselskabs (DMS) formand provst V. Tranholm Mikkelsen skildrede således i sin formandsberetning på DMSs repræsentantskabsmøde flere af angrebene på erklæringen som »så hysteriske og skingre, at de vel kan hindre erklæringens antagelse i vores kirke.« Og VT-M mente, at der forelå en »antiøkumenisk overforsigtighed«, som indebar en fare for folkekirken, og som var en ulempe i de mellemkirkelige relationer. Dansk Missionsblad 1995/2, s. 14-18 (citerer, s. 17 og 18). Samme nummer af nævnte tidsskrift indeholdt et referat af DMSs repræsentantskabsmøde ved pastor Anne Slinger. Heraf fremgik det, at der i forsamlingen var modvilje mod at udtale sig om et et dokument, som man ikke kendte i detaljer, men mødedeltagerne enedes om en opfordring til bestyrelsen om at henvende sig til biskopperne og Folketingets kirkepolitiske udvalg med en anbefaling. Og således blev det. – Denne tendens hos repræsentantskabet syntes karakterisk i det kirkelige landskab derved, at folk havde svært ved at forstå, hvad man skulle forholde sig til eller også fandt hele spørgsmålet irrelevant i dansk sammenhæng.

Lad os se nærmere på tilhængerne og deres argumenter. Sp. Jens Chr. Nielsen skrev i Santalposten 1995/1, s. 2: »Porvoo-erklæringens hensigter er i en lang række tilfælde forlængst gjort missionserfaring.«

Dansk Diakoniråd repræsenterende forskellige kirkeligt-diakonale arbejdsgrøner opfordrede vores biskopper til at sige JA til Porvoo, bl. a. med henvisning til dokumentets betoning af det diakonale embede. KD 10.04.95.

KFUM og KFUK opfordrede biskopperne til at gå ind for erklæringen, men understregede, at folkekirken ikke kunne acceptere et spørgsmålstegn ved kvinders gejstlige embede. KD 19.04.95. FDF støttede Porvoo KD 05.05.95.

Det samme gjorde KFUM-spejderne. KD 08.05.95.

Men hvor i høj grad havde bestyrelserne »fodfolket« med sig? De højkirkelige, som tilsyneladende ikke har mange glæder af kirkelivet i Danmark, jublede. Pastor Olav Fog: Porvoo-erklæringen. *Reformatio*, 1995, s. 22-27. Dokumentet var ligefrem en himlens gave til dem, som i lange tider havde stridt for en rigtig kirke-og embedsteologi, men som ustandselig blot havde »stødt hovedet imod den magtsyge betongrundtvigianisme med dens mafia,« der var både uluthersk og poppet i synet på kirke og embede, hvor Porvoo ydede et værdifuldt modstykke. (s. 24).

Universitetslektor, dr. teol. Anna Marie Aagaards afhandling i Prf. Bl. 1995/4, s. 73-7; Porvoo, må anses for at være et af de mest seriøse indlæg for Porvoo. AMÅ understreger Porvoos karakter af et teologisk erklæring til forskel fra en kirkeretslig kontrakt. Dokumentet indrømmer de implicerede kirkers faktiske fællesskab med konsensus i tro, sakramenter og embeder, men indrømmer hver af kirkerne deres egen kirkeretslige særart. Man kan argumentere seriøst med, om der eksisterer trosoverensstemmelse kirkerne imellem. Men hvis man er enig i, at man er fælles i tros-og kirkeopfattelse, men på grund af eksisterende national kirkeret ikke vil tage konsekvensen af enigheden, underordner man ekklesiologien under kirkeretten.

AMÅ henleder opmærksomheden på den Niagara-rapport fra 1987, som Porvoo er stærkt afhængig af. Hun bruger udtrykket om »saglig prioritet« til at understrege ekklesiologien i begge erklæring, nemlig at kirken ikke er lig Guds rige, men tjener gudsriget. »Denne saglige prioritet er trosbekendelsens prioritet.« Kirken er en forsmag af himlen på jord. Det vil sige, at kirken forbindes med en eskatologi, der gør alle gudsrigetegnene til noget foreløbigt herunder det tegn, som kirken selv er. Endvidere understreger AMÅ, at de to nævnte erklæring i højere grad end *Confessio Augustana* (CA) reelt fremhæver det almindelige præstedømme. Kirkens apostolicitet i de nye dokumenter går på alle troende og den universelle kirke. Denne alle omfattende kirke er det, som fortsætter den apostolske tradition. Og heri ser AMÅ et centralt reformatorisk anliggende. For at undgå misforståelser bruger Porvoo i modsætning til Niagara ordet *tegn* og ikke *symbol*. Tegn forstås kun i forbindelse med betydningsindholdet.

Ordinationen er et tegn. Bispeembedet er et koordinerende embede, som er nødvendigt på grund af »nådegavernes mangfoldighed«. Kirken er universel, men tilsynsmyndigheden sørger for, at lokalkirken fastholdes på dette faktum. Hvilket betyder, at bispeembedet sagligt prioriteres under kirkens apostolske sendelse som tjenende og med successionen som tegn. Og man undgår kirkelig sekterisme og biskoppelig magtsyge

ved understregningen af, at tilsynsembedet udøves inden for det kirkelige fællesskab.

Det er fejlagtigt at mene bispevielsen har en sakramental karakter i Porvoo.

Angående det kollegiale så er ingen biskop selvstyrende, men må koordinere sin gerning med kollegerne. Men her er tale om et kirkeretsligt spørgsmål, som vil styrke lægfolket, hvis lægfolkets medvirken inkorporeres i vores kirkeret.

I et responsum til biskopperne anbefalede professor Theodor Jørgensen en underskrivelse af dokumentet. Han advarede imod at læse fællesudtalelsen og fælleserklæringen defensivt, destruktivt, konfessionalistisk. Selv ville han anvende en offensiv, konstruktiv og konfessionel metode. Dette greb medførte, at TJ havde visse betænkeligheder, men ikke større end at han fandt initiativet positivt, idet Porvoo var helt i overensstemmelse med CA VII om den rene forkyndelse og sakramenternes rette forvaltning som kirkens sande kendetegn. Ligeledes mente han, at det var en legitim tolkning af dokumentet, når man opfattede dets beskrivelse af det apostolske embede primært ud fra dets tjennende funktion. Derimod satte TJ nogle spørgsmålstejn ved fællesudtalelsens formuleringer, medens han var helt uforbeholden over for fælleserklæringen. I sin kritik henledte han bl. a. opmærksomheden på en uklarhed, når dokumentet tog fat på embedets strukturering, hvor det ikke synes at fremgå, om biskoppens embede, tilsynsembedet, er den vigtigste repræsentant for det apostolske embede, eller om bisp og præst i den henseende er på lige fod. TJ anbefalede biskopperne at udsende en positiv og samtidig klarende erklæring om folkekirkenes stilling. – TJ: Responsum om fællesudtalelsen fra Porvoo til brug for biskoppernes overvejelse vedrørende muligheden for dansk tilslutning til Porvoo-erklæringen. *Fønix*, 1995/2, s. 5-35.

Medens TJ altså med enkelte forbehold var særdeles positiv over for en tiltrædelse af Porvoo, var hans kollega Steffen Kjeldgaard-Pedersen totalt afvisende. Ifølge ham var dokumentet ringe oversat, grænsende til uhæderlighed i formuleringerne og ganske ude af af trit med den evangelisk-lutherske tro. Porvoos forfattere havde ikke begrebet, at der måtte herske strid, når anliggendet var den rette forkyndelse af evangeliet, og at kirken kun er til, hvor ordet lyder sandt, hvor og når Gud det vil. I stedet tilstræbte forhandlerne en menneskeskabt enhed, der skulle gøre kirken synlig. I den forbindelse gjorde man et stort nummer ud af det ordinerede embede særligt bispembedet. Dette syn på embedet adskilte klerus fra de ikke-ordinerede med en faktisk ophævelse af det almindelige præstedømme til følge. Ovenikøbet gjordes successionen i embedet

til noget centralt i kirkens liv. Porvoos fædre ville gøre Guds kirke til en magtfuld institution i folkenes liv. Porvoo var med sit embeds- og kirkesyn fjernt fra en luthersk opfattelse af retfærdiggørelse og helliggørelse. Dokumentet burde afvises p. gr. a. dets evangelieforfalskende forkyndelse. – SKP: Til de danske biskopper! Fønix, 1995, 2, s. 36-114.

Universitetslektor Niels Henrik Gregersen fandt at Porvoo var i overensstemmelse med luthersk, dansk, grundtvigsk og nutidig holdning i folkekirken med hensyn til teologi og ledelsesform, og at vores frihed som kirke ikke var anfægtet. Det positive ved Porvoo så han deri, at biskopperne nu kunne være med til at skabe fællesskab kirkesamfundene imellem både hertilands og med andre nationers kirker. Her var en praktisk nødvendighed ved deres koordinerende opgave, som ikke udsprang af en guddommelig nødvendighed, og som heller ikke indebar en kirkefusion. NHG: Fra Luther over Grundtvig til Porvoo – om Folkekirkens embedsteologi. Prf. Bl. 1995/10, s. 209-223.

Angrebene på Porvoo blev ikke mindst sat ind mod forestillingen og nødvendigheden af apostolsk succession i bispeembedet. Men hvor kontant skulle man tage dette begreb, herskede der ikke enighed om. For nogle var det nærmest et kardinalpunkt. For andre af mindre betydning, idet den anglikanske kirke angiveligt havde undergået forvandling i årenes løb. Se således Hans Hauge i Dsk. Kt. 1995/2, s. 19, der opfordrer til at tage afslappet på den anglikanske kirkes holdning. »Al den tale om apostolsk succession skal man ikke tage bogstaveligt; det gør de heller ikke selv. Det er ren æstetik, af samme art som Grundtvigs tale om trosbekendelsen.«

På samme linje som Hauge var A. M. Allchin, Bangor Wales i Prf. Bl. 1995/3. A Reply til Niels Thomsen. s. 61-62. We continue to believe that the episcopate has a vital role in the life of the Church as a sign of Church's unity across the barriers of space as well as the barriers of time, but we no longer want to hold to a mechanical and exclusivist theory of how the episcopal ministry is transmitted. For about a century (1850-1950), that viewpoint dominated a good deal of Anglican thinking and practice in this area.

I Stiftsbrev 95/2 skrev Erik Norman Svendsen, at når biskopperne havde sendt Porvoo ud til høring var det for at inddrage ikke mindst folkekirkens læge medlemmer, for i vores kirkeafdeling har det almindelige præstedømme en meget væsentlig betydning, hvad der ganske stemmer overens med Porvoo-erklæringen, som klart baserer sin forståelse af det kirkelige embede, inklusive bispeembedet, på tanken om det almindelige præstedømme.

Men det tydede nu ikke på, at kirkens lægfolk var overvældende in-

teresserede i debatten, der havde et noget indforstået præg mellem stridende teologer. Det var man opmærksom på i Menighedsrådsforeningen, der bragte forskellige læseværdige indlæg i foreningens blad både pro et contra. Universitetslektor Karsten Fledelius skrev en artikel »Porvoo – ja eller nej?, 1995/1, s. 6-8, hvor han nærmest sagde både – og. »Høringsproceduren lader(...)bisperne fremtræde som de officielle tydere og formidlere af den folkelige debat om Porvoo-erklæringen.« Hvordan så undgå for stor bispemagt og sikre folkeligheden. Jo, hvis der arrangeres informationsmøder af distriktsforeninger og mellemkirkelige stiftsudvalg. Og hvis biskopperne kun optræder som arbejdende udvalg, der formidler kontakten mellem Folketinget og debatten blandt folkekirkens medlemmer.

Tilslutning kan fremme udviklingen af en bispekirke i Danmark imod dansk tradition. Positivt vil vores tilslutning medføre en større mellemkirkelighed mellem de underskrivende kirker og betyde en udstrakt hånd til andre reformatoriske kirker. En afvisning er ret uoverskuelig. Folkekirken vil i bedste fald blive isoleret, men man risikerer også, at årtiers mellemkirkeligt arbejde vil være spildt. Derfor foreslår KF en »følgeerklæring«, som skal afstikke grænser for vores godkendelse. 1) Vores bispedømme har en folkelig karakter bygget på menighedsrådsmedlemmernes valg. 2) For at understrege biskoppens prætestatus og embedets folkelige karakter, bør en menighedsrepræsentant fra bispens stift deltage i håndspåleggelsen. 3) Det primære ved håndspåleggelsen består i et vidnesbyrd om, at den ordinerede anses for at været ret biskop, uden at vi tror på en pipeline succession via en magisk håndspåleggelse >hvilke teologer har nogensinde haft den forestilling?< 4) Kollegialiteten bisperne imellem har kun en konsultativ karakter.

KFs forslag var ikke det eneste af slagsen, (i det hele taget var debatten præget af en vis stereotypi), omend et af de mest gennemtænkte. Men ikke alle kunne se den gode ide i at forlange særbetingelser for Folkekirken. Således universitetslektor Inge Lise Pedersen i Dsk. Kt. 95/2, s. 27. »Nu har jeg svært ved at, hvordan man kan godkende Porvoo og så forlange garantier på alle de punkter, hvor den ikke passer en.«

Hovedindtrykket af menighedsrådsmedlemmernes indstilling til Porvoo var præget af skepsis og frustration over manglende orientering. Typisk for holdningen var et indlæg i KD 210195 af bm. i Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer (Lf. Mr) Bo Nygaard Larsen, som opfordrede biskopperne til at udsætte høringen om Porvoo, da den var uforståelig for de fleste lægfolk og bedre information derfor måtte til.

(Samme holdning indtog iøvrigt Landsforeningen på et bestyrelsesmøde i december 94.)

Bestyrelsen for Lf. Mr. udsendte 010295 et brev til formændene for menighedsrådene og distriktsforeningerne vedrørende Porvoo: Man har drøftet Porvoo, og ønsker at informere om de betænkeligheder og overvejelser som dokumentet har givet anledning til (faktisk anførte man kun betænkelighederne): 1. Bispembedet tillægges en betydning, der er fremmed for dets status i folkekirken. 2. Det ser man også i den forskellige måde, hvorpå biskopper vælges i andre kirkesamfund. 3. Ved et forpligtende fællesskab mellem underskriverne kan der skabes distance til andre kirker i Øst-Europa og i den tredje verden. 4. Det er uklart, hvem der kan underskrive erklæringen.

I et læserbrev går foreningens formand Flemming Kramp ind for Porvoo og opstiller som et løsningsforsøg, at biskopperne kan formulere en skrivelse til de implicerede kirkesamfund om, at vi principielt er enige og vil indgå i et fortsat samarbejde uden at folkekirken underskriver erklæringen. »Det vil være en typisk dansk løsning på et typisk dansk problem«. Mr. Bl. 1995/4, s. 32.

I samme nr. af bladet, s. 10-11, retter forhenværende landsdommer Thorkil Pape et bidende angreb på Porvoo for dets selvhøjtidelighed og manglende aktualitet i en verden med stor nød. TP undrer sig over, at biskopperne overhovedet havde udsendt erklæringen til offentligheden »som et signal om, hvordan kirken udtrykker sig i nutidens Danmark«.

Den 1. juni udløb hørings svarene til biskopperne. KD opgav en neutral og formidlende kurs. »Alle kirker på nær Den danske Folkekirke, synes klart at godkende erklæringen«, og der opregnedes 6 kirkesamfund, der forventelig ville tilslutte sig Porvoo, og fem kirker der allerede havde godkendt dokumentet. Og lederens overskrift hed utvetydigt »Ja til Porvoo«. Skribenten fandt splittelsen »utålelig« med de mange kirkesamfund, da kirken jo skulle forkynde én Herre. Men i Danmark havde man været mere optaget af, hvad der skilte, end hvad der forenede. Man skulle efter modstandernes opfattelse nærmest tro, at kristendommen var en dansk opfindelse. Og at det gjaldt om først at være lutheraner og så kristen. Mærkeligt nok var især »såkaldte grundtvigianere« modstandere, uagtet Grundtvig selv var en forkæmper for kirkens enhed.

KD 09.06.95 oplyste, at en foreløbig rundspørge i stifterne syntes at tyde på, at menighedsrådene var skeptiske med hensyn til Porvoo. Biskop Henrik Christiansen mente, at biskopperne burde holde sig til deres eget skøn, og ikke lade deres holdning bestemmes af høringsresultatet.

Den udbredte uvilje imod Porvoo hos menighedsrådene vakte uro i økumeniske kredse, og man gik igang med at finde syndebugke for den manglende interesse. Polemikken var karakteristisk derved, at man gav biskopper og sognepræster skyld for dels at have givet mangelfuld information, dels for at misinformere menighederne. Heller ikke Dansk Missionsråd gik ram forbi. Santalmissionens formand, sp. Thorkild Schousboe Laursen fandt, at DMR havde svigtet ved ikke at udsende en støtteerklæring for Porvoo. Og han mente, at missionselskaberne var de mest kvalificerede til at bedømme dette økumeniske dokument. Generalsekretær i DMS Anders Mielke syntes, at bisperne skulle have støttet sig til Det mellemkirkelige Råd i denne sag. Pastor Johs. Langhoff: fremover må det være nærliggende, at der kommer et snævert samarbejde mellem biskopperne og Det mellemkirkelige Råd, når der skal drøftes og tages stilling et fælleskab med andre kirkesamfund. Biskopperne er i deres gode ret til at forholde sig til Porvoo, og bliver resultatet af deres høring negativ, må de finde andre udveje for at bevare folkekirkens fællesskab med de kirker, som har deltaget i drøftelserne. Folkekirken er ikke handlingslammet, fordi vi ikke har et kirkemøde eller en synode. KD 100695.

Vi vil også se på den kirke og retspolitiske debat. Her var Birthe Rønn Hornbech MF som før fremme. BRH: Porvooskriftet er på gaden. Mr. Bl. 1995/1, s. 9. »Måske betyder anglikanernes forbehold til syvende og sidst, at den anglikanske kirke fortsætter som altid, medens de lutherske kirker forpligter sig til at fornægte arv og gæld(. . .) Jeg synes ikke den sag bør føre til lovgivning. Det vil splitte Folkekirken og blokere for økumenisk arbejde fra menighed til menighed.« Det sidste synspunkt er spændende, nemlig Porvoo som anti-økumenisk.

Jørgen Stenbæk: Porvoo-dokumenterne, biskopperne og retten. Nogle retsteologiske, kirkeretlige og folkelige overvejelser og et forslag. Prf. Bl. 1995/12, s. 253-264: Porvoo er et teologisk dokument med mange retlige og folkelige mangler. Folkeligt er det betænkeligt hvis vi siger »ja«, fordi man vil afgrænse os i forhold til andre kirker, hvor de implicerede underskrivere kun er minoritetskirker. Og hvad med forholdet til andre anerkendte, ikke-lutherske trossamfund i Danmark. Har de ikke krav på lige så stor en åbenhed fra vores side som anglikanerne?

Med hensyn til den retlige status stillede JS spørgsmål ved, hvor repræsentativ Henrik Christiansen havde været som deltager i den danske delegation med hans syn på bispeembedet, ligesom JS savnede et kirkepolitisk udvalgt delegationsmedlem. »Porvoo-dokumenterne (...) (er) i høj grad (...) kirkeretspolitisk præget.« Men dokumenterne er så uforpligtende og lidt konkrete, at det kan være svært at forholde sig til dem.

Blandt forpligtelserne gjorde JS opmærksom på, at den nævnte ressourcedeling kræver en ny slags bevillingshjemmel efter dansk ret. Men også dette punkt tillod Porvoo mange fortolkninger. Videre var Stenbæk uenig med km i, at medlemsloven må ændres ved en tilslutning. Tværtimod kunne man tilslutte sig Porvoo uden at skabe en konflikt mellem biskopper og folketing, såfremt parterne var uenige om tilslutning, nemlig ved at biskopperne gik ind for Porvoo-dokumentet »på basis af gældende dansk ret, men uden at anbefale øjeblikkelige lovændringer«, hvilket skulle være muligt på grund af Porvoos uklarheder og gældende danske bestemmelser.

Som det fremgår af ovenstående var de uforbeholdne tilhængere af Porvoo at finde næsten udelukkende blandt de økumeniske kræfter i Danmark, og det er vanskeligt at sige, hvor omfangsrigt det økumeniske engagement er i Danmark udenfor visse kirkelige og organisatoriske kredse. Hertil kommer de højkirkeliges liden flok. Studerer vi indstillingen hos de mere etablerede kirkelige fraktioner er billedet lidt mere broget fra en vis beskeden velvilje parret med skepsis til total afvisning.

Som hidtil i økumenisk debat var Kirkeligt Samfund skydeklar. Og kanonerne blev sandelig fyret af. Dsk. Kt. 95/3, s. 36-37 bragte Kirkeligt Samfunds udtalelse om Porvoo-erklæringen: en underskrivelse af Porvoo vil betyde en indskrænkning af den evangelisk-lutherske traditions åbenhed, der siger, at Guds nåde skaber et fællesskab omfattende alle mennesker. Porvoo har et nyt syn på bispeembedet, som vi forpligtes på; derved svigtes vores egen tradition. Porvoo betyder en diskrimination af kvindelige præster og af præster, ordineret af kvindelige biskopper. Det vil skabe skel i vores præstestand. »Når vægten lægges på den synlige kirke (...) kommer kirken til at sætte skel mellem dem indenfor og dem udenfor. Det strider mod den åbenhed, som følger af evangeliets forkyndelse«. Porvoo er uklar og indeholder muligheder for mange konflikter. Vi skal respektere andres egenart, men være tro mod vores egen tradition; så eksisterer der åbenhed.

Og med hensyn til spørgsmålet om kvindelige præster udtrykte provst Benedicte Hvidt Brengaard sikkert manges mening, når hun skrev: »Porvoos fremmedhed og ufolkelighed afsløres også i et antikvet syn på kvindelige præster.« – Roskilde Stiftsblad 1995/1, s. 7.

Kirkens højrefløj af den gamle vækkelses- og lægmandstype var mere end lunken med hensyn til Porvoos vægtlæggen på bispeembedet som tegn, således dr. theol. Asger Chr. Højlund, Menighedsfakultetet, i IMT 1995/6, s. 11: »den koncentration om og vægtlægning på bispeembedet, som Porvoo-erklæringen vitterligt er et udtryk for, ligner bare

lidt for meget den katolske kirkes falske betoning af bispeembedet som noget, der står over eller i hvert fald ved siden af Guds Ord.«

I samme no. af IMT, s. 15 læser man, at IMs hovedbestyrelse har sendt et brev til biskopperne: man er tilfreds med, at den læremæssige enhed står som en absolut forudsætning for fællesskabet, for bibelsynet og »en ialt væsentlig værdifuld udfoldelse af det bibelske budskab«. Men man advarer mod erklæringens ukritiske opfordringer til at støtte økumeniske tiltag, som Kirkernes Verdensråd står for. Og man er betænkelig ved Porvoos vægtlæggen på bispeembedet. Biskoppens embede må vurderes ud fra »hans«(sic) troskab mod Guds ord.«

Rektor Niels Ove Vigilius advarede i DBI-Posten 1995 s. 2-3, imod Porvoo, der »fører via Canterbury til Rom.« NOV's argumentation kan nok betragtes som et forsvar for det kirkesyn, som Luthersk Missionsforening har udviklet ikke mindst omkring nadverdebatten. F. eks. spørger NOV: Er alene den nadverfejring, der forestås af en ordineret præst under biskoppeligt tilsyn, en ret og gyldig nadverfejring i overensstemmelse med Jesu Kristi indstiftelse? Og om blot den forkyndelse, der står under det biskoppelige tilsyn er har fuld gyldighed?

Adjunkt ved Dansk Bibel Institut Carsten Elmelund Petersens artikel i Prf. Bl. 1995/9, s. 190-194, Porvoo-dokumentet – fremskridt eller tilbageslag?, understreger især dokumentets svaghed i forhold til bibel og bekendelse. Hvis man fra luthersk hold tilslutter sig, er det et udtryk for en »teologitræthed, hvor man ikke magter at fastholde debatten omkring evangeliets indhold.« Kirkens enhed bygger på Guds ord og er ikke bestemt af en særlig struktur.

Den langvarige diskussion fik sin formelle afslutning ved at biskopperne 29.08.95 besluttede ikke at underskrive Porvoo. Den afholdte høring havde ikke givet en tilstrækkelig bred tilslutning til sagen. Samtidig understregede biskopperne, at der ikke var diskrepans i trosgrundlaget mellem de lutherske kirker og den anglikanske kirke, ligesom man tilslutter sig konsekvenserne af Porvoo uden at give køb i synet på bispeembedet. Se hertil Biskoppernes udtalelse gengivet i Stiftsbrev udgivet af Københavns Stift september 1995. Erklæringen kan vist vist siges at være udtryk for en demokratisk holdning og »en ensidig økumenisme«, professor Peter Widmanns udtryk i Fønix, 1995/2, s. 125. I sin årsberetning 1995 understregede Erik Norman Svendsen klart det demokratiske element i afvisningen: »Det kan nu engang ikke nytte at splitte hele den danske folkekirke for at nå til en mere synlig enhed med andre kirkesamfund, ligesom det næppe vil være muligt at få folketinget til at vedtage den nødvendige følgelovgivning på det givne grundlag.« Årbog for Københavns Stift 1995, s. 102-115, citat, s. 106.

Efterpå var der naturligvis en vist bitterhed blandt tilhængerne af Porvoo. Men både modstandere og tilhængere syntes at ville lære af forløbet. Erik Norman Svendsen kom til det resultat, at tiden var løbet bort fra de store, økumeniske dokumenter med overvejelse af betydelige teologiske forskelle. I stedet burde man rette opmærksomheden mod praktiske, økumeniske emner som f. eks. at acceptere hinandens medlemmer fuldt ud i kirkerne. KD 12.10.95.

Kirkeligt Samfunds formand, provst Finn Riber Jensen mente, at tiden var inde til en diskussion om folkekirkens struktur. Lægfolket måtte ikke længere nedkules af den kirkelige top, nu da det store flertal ved Porvoo-høringen havde vist sin selvmyndighed. Selvfølgelig skulle der samarbejdes med andre kirker, men ikke på institutions- og resolutionsplan. Og i store sager som Porvoo burde den enkelte biskop i sit stift folkeligt og teologisk drøfte tingene igennem med menighedsråd og præster. Nye beslutningsorganer, kirkeråd osv var ikke nødvendige. Formandsberetning ved Kirkeligt Samfunds (KS) årsmøde 1995, Dsk. Kt. 1995/21, s. 309f (s. 308-312). Og KSs nye formand, sp. Jens Ole Henriksen bemærkede, at folkekirken var velforberedt, når vigtige, kirkelige spørgsmål stod på dagsordenen, og at folkekirken havde en struktur, der gav gode rammer for samtale, akkurat som Porvoo-diskussionen havde vist. KD 02.12.95.

Nye samtaler kirkerne imellem efter Porvoo-diskussionen er tilsyneladende i fuld gang. Det lutherske Verdensforbund og den katolske kirke har udarbejdet et stykke papir, der foreslår århundredegamle fordommelser lutheranere og katolikker imellem ophæves, det drejer sig især om retfærdiggørelsesspørgsmålet. Ifølge pastor, lic. theol. Peter Lodberg drøfter Det mellemkirkelige Råd og biskopperne, hvorledes der skal svares på den fremlagte tekst. Mr. Bl. 1995/12, s. 34.

Kirkeministeriet. Asylsager. Menighedsrådene

Efter at større initiativer var blev afviklet i Torben Rechendorffs og A.O. Andersens ministertid, blev der ret stille på det lovgivningsmæssige felt. Birte Weiss havde fra begyndelsen markeret, at man ikke skulle vente de store tiltag. Men selvfølgelig var der løbende sager, der påkaldte km. s opmærksomhed. Det gjaldt de såkaldte asylsager, der også vakte debat i kirkelige kredse.

Ber. Tid. 28.01.95 kunne oplyse, at kirkelige kredse overvejede at skjule flygtninge fra Sri Lanka.

Til Ber. Tid. 29.01.95 udtalte km BW: »Der er intet nyt eller unormalt i situationen omkring de afviste tamilske asylansøgere.«

DR TVs studie 2001 havde en times udsendelse om problemet. Søren Krarup udtalte, at de gejstlige har ikke en finere samvittighed end andre mennesker. Km. BW bemærkede, at man risikerede sentimentalitet, hvis den enkelte præst skulle vurdere de enkelte asylsager og det skulle være normen for praksis i disse sager.

KDs leder 08.02.95: »der kan være grund til at trodse myndighederne og selv gribe ind. Spørgsmålet er bare hvornår?« Har præsterne, der skjuler udviste flygtninge, sikrere informationer om situationen i hjemlandet end myndighederne her? Kan kirken ikke fremstå som aktionsplads for forskellige mærkesager, som ikke har kunnet udføres i vores hævdvundne demokratiske proces. Et er jo, hvad kirken bør gøre under et menneskefjendsk styre. En anden situation foreligger i Danmark.

Missionssekretær Ellen Christensen DMS i Udsyn/2, s. 13, i artiklen »Derfor bryder vi loven«: Moral er forsvundet i Danmark, når det gælder flygtninge og asylansøgere. Det gælder de enkelte mennesker, politikerne og embedsmændene i Danmark. Situationen minder mere og mere om årene før 1940, da tyske, jødiske flygtninge blev afvist indrejse i Danmark. Når EC og andre kristne bryder loven og skjuler flygtninge, er det i håb om en moralsk og juridisk opvågning hos de ansvarlige, som i virkeligheden bryder internationale aftaler i spørgsmålet, og altså selv er lovbrydere.

Søren Krarup i Tidehverv 1995 nr. s. 25-28, artiklen En slange ved vor barm, var et angreb på DMS, men især på Ellen Christensen (navnlig kendt fra asylsagen med de 70 palæstinensere i Blågårds kirke, København). EC har i et interview i Information bekendt sig til feministteologi og befrielsesteologi. Og i det hele givet klart udtryk for en politisk holdning som relevant for DMSs arbejde. Det gør hun ikke som privatperson, siger SK, involveret er DMS, der i stedet for at forkynde evangeliet præker en social aktivisme og giver den et guddommeligt stempel. Altså snylter DMS på alle de mange mennesker, som støtter selskabet, der istedet for at drive mission står for en »i bund og grund anti-kristen mission.«

At Krarup ikke havde ganske uret i sin bedømmelse af DMS som politisk orienteret kom frem i V. Tranholm-Mikkelsens formandsberetning ved repræsentantskabsmødet 130195: »Er vi f. eks. for politiske og økumeniske? Vi kan ikke holde os fri af de kontroversielle sager med delte meninger i folkekirken og vort bagland. (...) Vi er partnere med kirker og folk, som er ofre for den herskende verdensorden (...) Vi ser miljødelæggelse true selve den fælles jord. Kan vi så tie? (...) vi skal som surdej i vort samfund modvirke national og kulturelle selvtilstræk-

kelighed og egoisme i alle former.« Dansk Missionsblad, 1995/2, s. 14-18 (citerer s. 17).

IMs venner udgør en stigende del af medlemmerne i DMS-kredsene. 70% føler sig angiveligt tilknyttet IM. Pastor Anne Slinger bemærker, at denne udvikling er sket samtidig med, at DMS er gået mere ind på politiske emner, hvad IM ikke har betragtet som sit anliggende. DMS føler ikke at have noget varmt forhold til IMs hovedbestyrelse, men nok til IMs venner. KD 09.06.95.

Folkekirkens Nødhjælp undgik ikke kritik for at være mere en humanitær, professionel organisation end et stykke folkeligt, kristeligt arbejde. Udsyn/1, 1995, s. 16-17. Hjælp uden ansigt, var således et debatindlæg af cand. phil. Anders Laugesen, der polemiserede mod upersonlig, professionel hjælp til u-landene i stedet for at skabe personlig, kristen kontakt og fællesskab. Interessant for dansk kirkeliv er hans angreb på Folkekirkens Nødhjælp. »Der er ganske vist mange donorer, men noget egentligt folkeligt og kirkeligt netværk har man ikke.« Nødhjælpen er for præget af betalte bistandseksperter, der ikke nødvendigvis har en egentlig kirkelig konneks. AL ser heri en mulig årsag til, at Nødhjælpen ikke har sat den bistandsform særlig højt, hvor det kristne fællesskabssyn er en vigtig størrelse. Folkekirkens Nødhjælps struktur er udemokratisk, hvad der er med til at gøre organisationen til en utroværdig samarbejdspartner.

S. 18 svarer gen. sekr. Chr. Balslev-Olesen, at Folkekirkens Nødhjælp ikke skal have knyttet en kristen dimension til sig. Der er en naturlig arbejdsdeling mellem Nødhjælpen og missionselskaberne. Op hæver man det skel, vil man f.eks. ikke kunne hjælpe i muslimske lande. Det samme gælder i katastrofeområder. »Her er det alene nødens karakter, der tæller.« (...) »mission og diakoni hver for sig hører med som dele af kirkens kendetegn.« Iflg. C. B-O har Nødhjælpen et stort folkeligt og kirkeligt netværk. Og til hjælp for nødstedte bruger man professionelle mennesker.

I foråret vedtog Folkekirkens Nødhjælps Styrelse et dokument, der fokuserede på de hovedområder, der fremover skulle være bestemmede for arbejdet. Som et punkt nævntes den holdningsdannende indsats i Danmark. Man måtte indse, at der er grænser for vækst, men så drejer det sig også om Vestens livsstil. »Det handler om solidariske, politiske initiativer herfra. Det vil Folkekirkens Nødhjælp arbejde for«, skrev planlægningschef Kirsten Lund Larsen: Frem mod næste årtusind. Nød, 1995/7, s. 2-3.

Danske kirkedage afholdtes 29. juni-2. juli. De ca. 1800 deltagere samlede sig om fire temaer: nord-syd, øst-vest, religionernes møde med

særligt henblik på mellemøsten, livsorientering og spiritualitet/menighedsliv. Tilmeldingsavisen til kirkedagene var oplysende. Det økumeniske aspekt understreges klart. Og et tema om retfærdighed og forsoning« havde ikke traditionelt kristelig farve, men f. eks drejede det sig om »Global økonomi – retfærdighed for flertallet?« og »Konflikt og forsoning på Balkan.« På kirkedagene oprettede man et »kirketing«, der fordømte de planlagte, franske prøvesprængninger ved Murroa; ligeledes vedtog man en kirkepolitisk udtalelse, der udtrykte den nære forbindelse til de lutherske kirker, og at man forholdt sig analogt til den anglikanske kirke. KD 03.07.95. At de kirkedagene stadigvæk stort set er en specialitet for økumenisk indforståede, fremgik af en artikel af sp. Jakob Rønnow: Bredde uden bredden. Prf. Bl. 1995/29, s. 642-644.

I 1995 fyldte Lf. Mr. 75 år. I den forgangne tid har foreningen helt klart fået større og større betydning. Vel ikke mindst kirkepolitisk. Men ikke alle føler, at foreningen profilerer sig tilstrækkeligt. Hans Raun Iversen skrev 010395 en kronik i KD, hvori han opfordrede foreningen til at optræde mere samlet over for myndighederne især over for km. »Skal der kunne træffes afgørelser i komplicerede kirkelige sager, må repræsentanter for hele kirken nødvendigvis komme sammen for at gennemarbejde og drøfte sagerne, før man træffer sin afgørelse. Sådan fungerer som bekendt ethvert repræsentativt demokrati.« HRI har utvivlsomt her en synodalordning i tankerne, – og så megen vægt lægger HRI på menighedsrådenes virke, at han kan påstå, »at menighedsrådet (...) er en forudsætning for, at kirken kan være kirke.« Mr. Bl. 6/1995, s. 15. – Helt anderledes så sp. Ole Skjerbæk Madsen på tingene: »Menighedsrådsinstitutionen er folkekirkeordningens svageste led«, skrev han ud fra en opfattelse af menighedsrådsmedlemmernes ofte manglende kirkelige og kristelige engagement. KD 24.11.95.

Fra anden side udtryktes der liden tillid til menighedsrådenes evne til overhovedet at styre de kirkelige anliggender. »Alt for ofte har medlemmerne ikke begreb om økonomi. Det er ofte folk, der er dumpet til kommunalbestyrelser og andre offentlige hverv,«- sp. Johs. H. Christensen i EB 24.02.95.

I KD 01.03.95 forudså Flemming Kramp, at menighedsrådsforeningerne ville få øget indflydelse, ligesom han manede til at være på vagt overfor bureaukratiseringstendenser fra lovgivningsmagts side.

Ifølge KD 310395 var medlemmer af Folketingets kirkeudvalg ikke imponeret af Lf. Mr. s formåen til at gøre indflydelse gældende på Christiansborg. Den burde i højere grad tydeliggøre sine ønsker, sagde Niels J. Langkilde (K). Et anderledes synspunkt blev formuleret i Mr. Bl. 1995/5, s. 44 af Flemming Kramp, der fandt samtalerne med kirkeud-

valget »vigtige og nødvendige«. Møderne havde karakter af uformelle samtaler, hvor parterne lærte hinandens synspunkter bedre at kende.

Birthe Rønn Hornbech var uenig med dem, der mente, at Landsforeningen skulle tale i et samlet kor. Foreningen skal ikke have status af et organ med særlig kirkepolitisk vægt. Det er en styrke, at foreningen udfolder så mange forskellige synspunkter. Vægten skal lægges på det sognekirkelige i menighedsrådenes arbejde; her er opgaverne naturligvis forskellige fra sted til sted. Lægfolket er og skal vise sig myndigt f.eks. når det gælder synodale bestræbelser fra magtelitens side. Porvoo-diskussionen har vist, at det er svært for denne magtelite at hovmesterere lægfolket. Mr. Bl. 1995/6, s. 6-7.

At menighedsrådene på mange måder er blevet selvmyndige, nogle vil sige selvrådige, er åbenlyst. Flere menighedsråd benytter f. eks. lejligheden til at sætte en annonce i KD, når der søges præst. Annoncerne er påfaldende ens og præget af krav om aktiv deltagelse i alle slags menighedaktiviteter, ligesom man forventer, at den nye præst selv tager nye og spændende initiativer op navnlig med henblik på børn og unge. Når man færdes i præstekredse oplever man en ikke ringe bitterhed over denne kurs. Det er som interessen for klassisk kristendom, ordentlig teologisk viden, solide prædikener, stilfærdig, flittig sjælesorg underprioriteres til fordel for et forventet højt aktivitetsniveau. Sp. Lars Ole Gjesing gav mund til mange, da han meldte ud, at »der er sket et kristent traditionstab i menighedsrådene«. – Mr. Bl. 1995/5, s. 14.

Enhver, der er fortrolig med det daglige liv i menighedsrådene, kender til medlemmernes fornemmelse af for ringe indflydelse og manglende demokrati i kirken. Universitetslektor Jørgen Stenbæk mente, at den gældende kirkeordning selvfølgelig burde sikres imod enhver form for magtmisbrug, men gjorde opmærksom på, at en større kompetence på nogle niveauer, f. eks. med hensyn til stiftsudvalg, ville være ensbetydende med mindre kompetence på andre planer. KD 17.11.95.

Birte Weiss' kirkepolitiske tilbageholdenhed vakte Torben Rechen-dorffs irritation. Lovgivningen var gået i stå; det var en skam, mente han, f.eks. burde demokratiseringsprocessen i kirken fremmes. BW svarede, at en sådan proces ikke krævede lovgivningsinitiativer. Samtidig med TRs kritik blev der fra flere sider gjort opmærksom på, at folketingets kirkeudvalg var næsten usynligt i Christiansborg-politikken. KD 12.09.95.

I forbindelse medspørgsmålet om demokrati i kirken og de forskellige folkevalgtes indflydelse på kirkens liv oplevede man et voksende krav om medbestemmelse. En problematik der ikke bare vakte jubel hos fremtrædende teologer og kirkefolk jvf. det allerede fremførte fra Leif Granes.

Helt slap man heller ikke for den gamle diskussion om præsters deltagelse i politik, se således Fremskridt, 1995/ 1-2, s. 7- Poul Nødgaard, MF, om en angiveligt stærkt politiserende 2. juledagsprædiken 1994 af Margrethe Auken. Ifølge PN kunne hendes »prædiken« >PNs citations-tegn< ligeså godt være holdt på SFs landsmøde eller i folketinget. Lytterne må have ret til ikke at blive påduttet et bestemt politisk syn ved gudstjenester, hvorfor PN har henstillet til DR, at MA så længe hun er MF. ikke bliver prædikant for DR. Om fornødent ville PN også inddrage den ansvarlige minister.

Kirkelig velsignelse af homofile par?

I 1994 blussede debat om vielse/velsignelse af homofile i registreret partnerskab op. Hele sagen havde både praktisk-kirkelige, teologiske og kønspolitiske aspekter i sig. Lars Ole Gjering udarbejdede under megen opmærksomhed et forslag til ritual. Landsforeningen af Bøsser og Lesbiske henvendte sig til biskop V. Lind om tage hånd om sagen. Højrefløjen, IM og Menighedsfakultetet advarede imod en liberal kurs.

Debatten gik videre det følgende år, men ebbede efterhånden noget ud. I Præsteforeningens Bl. 1995/1 opfordrede en række præster kollegerne til at skrive under på en protest imod, at der indførtes en sådan form for kirkelig handling, også fordi man frygtede, at præster, der vægrede sig, ville blive stillet i en besværlig situation i forhold til ansættende myndigheder.

I Prf. Bl. 1995/2, s. 41-43 uddybede sp. Erik H. Bennetzen, formand for Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelse, erklæringen. EHB afviste folk, der følte, at erklæringen var for skarp, og at der ikke som i den burde tales om, at en tilladelse til at vie homofile var ugyldig, men blot henvises til samvittighedens røst om, at et sådant tjenstligt pålæg ville være umuligt at følge. Men hvad enten der var tale om tilladelse eller pålæg, var der ifølge EHB tale om et magtmisbrug fra biskoppernes side. Derved underkendte biskopperne deres egen ordination og ansporede deres præster til at begå vold på deres præstelige ordination. Men ordinationen indebærer, at præster ikke er pligtige at adlyde en biskop, når han udsteder forordninger, der er i modstrid med bibel og bekendelse. Og Guds ord tillader ikke vielse af homofile. For embedets skyld og ikke kun for samvittighedens skyld må det fremhæves, at en tilladelse er ugyldig, fordi den ikke stemmer overens med det krævede ordinationsløfte. Embedets integritet må fastholdes over for dem, der vil gøre spørgsmålet til et tjenstemandsanliggende.

Senere fik også lægfolk lejlighed til at tilslutte sig protesten, og Ud-

fordringen 1995/21, s. 3 oplyste, at 239 præster havde skrevet under. Desuden var 20. 756 lægfolk medunderskrivere. Underskrifterne var sendt til biskop Georg Geil.

Som venteligt mødte højrefløjens kampagne modsigelse rundt om.

I KD 230195 skrev læge, stud. theol. Hanne Steinicke, at der ikke var hold i med bibelen som belæg at fordømme en kærlighedsforbindelse mellem to mennesker som syndigt. »Vist er vi homoseksuelle syndere som alle andre«, men det skyldtes ikke den seksuelle orientering.

Erik H. Bennetzen replicerede til Hanne Steinicke: Menneskers kærlighed er ikke ret, når den har Guds ord imod sig. Kærlighed er ikke en alt overordnet målestok og kan ikke legitimere en samlivsform, blot fordi den bygger på menneskers kærlighed. KD 31.01.95

På deres møde i januar 1995 besluttede biskopperne at nedsætte et udvalg med Kjeld Holm, Geil og Lind som deltagere med den opgave at udarbejde et kommissorium for en arbejdsgruppe, der bl. a. skal klarlægge kirkens forhold til homoseksualitet. 301095 kunne KD meddele, at biskopperne havde udpeget rektor Niels Thomsen til leder af en sådan arbejdsgruppe.

Georg Geil bemærkede i Kirkeligt Centrum 1995/1, s. 5, om biskoppernes ovenævnte forberedende udvalg: »1. Opgaven lyder trods visse presseforlydender ikke på at finde frem til noget ritual, men på en drøftelse af begreber, bag om forenklede debatter.« – »2. (...) Biskoppernes beslutning fra 1989 er stadig gældende: Der accepteres ikke noget ritual eller nogen rituelt lignende handling til velsignelse af homoseksuelle.«

Jesper Langballe i Tidehverv. 1995/4, s. 89: Biskopperne synes in pleno at udvise konfliktskyhed i spørgsmålet og bl. a. det omtalte udvalg giver indtryk af, at man har fejlet sagen langt ind under gulvtæppet.

Fakultetsleder Leif Kristiansen skrev i Menighedsfakultetets Venneblad 1995, nr. 7: »Og hvem vover for alvor at protestere mod biskopper, der ordinerer registrerede partnere til præstetjeneste i kirken?«

Hvad sagde de kirkelige grupperinger. I en pressemeddelelse 27.01.95 fra IM hed det, at bibelen siger »nej« til homoseksuelt samliv. Det er et forrædderi både mod kirken, det danske folk og ikke mindst mod de homoseksuelle, hvis biskoppernes arbejdsgruppes frembringer en indstilling om en slags kirkelig velsignelse af homofile partnerskaber og om tilladelse til ordination af præster, der er i et homofilt partnerskab. (Ordret »åbner mulighed for ordination« – men hvad er til hinder herfor på nuværende tidspunkt?). IM er klar over, at biskopperne er under et meget stærkt pres fra folkeopinionen og medierne, men man lover biskopperne fuldhjertet støtte til stå fast på kirkens grund.

Men på IMs årsmøde måtte K. Lindhardt Jensen med beklagelse no-

tere i sin formandsberetning, at biskopperne ikke straks, samlet havde afvist henvendelsen om et ritual for velsignelse af homofile samlevende. IMT 1995/25, s. 5.

Missionsvennen 240295 nr. 4, s. 3: LMs landsstyrelse formulerer sig i en udtalelse vedrørende samme spørgsmål på linje med IM.

Ifølge Udfordringen 1995/5, s. 3, går 59% af danskerne ind for homoseksuelles adgang til enten mulighed for vielse i kirken eller at præsterne kan foretage en velsignelse af partnerskabet. Men biskop Kjeld Holm kommenterede, at en undersøgelse af den art influerede ikke på bispernes arbejde med problematikken.

Sp. Flemming Kofod Svendsen kunne i lighed med amerikanske fundamentalistkredse oplyse, at praktiserende homofile er blevet heteroseksuelle efter at have haft religiøse oplevelser og modtaget terapeutisk sjælesorg. Udfordringen 1995/25, s. 22.

Jesper Langballe i Tidehverv 1995/3, s. 56-66, Ægteskabets embede og homoseksualitetens ideologi. I dette essay fremhæver JL ægteskabet som slægtens og folkets fundament. Kravet om vielsesritual for homofile beskriver han som »en anmassende ekshibitionisme«. Der eksisterer en »homoseksualitetens ideologi«, der vil ødelægge en institution som ægteskabet, der netop værner mod den ufrihed, som ideologierne betinger. Bøsser og lesbiske klager over diskrimination, men i virkeligheden er der tale om en strategi, som det politiske venstre med vilje har sat i gang for at nedbryde familiens integritet. At snakke om at kærligheden skal velsignes er blot romantisk ideologi. Og den menneskelige kærlighed er ikke en affinitet til Guds kærlighed. I evangeliet er der tale om en kærlighed, der sprænger den naturlige kærligheds grænser.

Som andre er JL forarget over den megen tale om »kirkens velsignelse«. Kirken har ikke en sakramental skat til uddeling. Her er vi alle syndere, der modtager Guds suveræne velsignelse. Hvad er det da så, der modtager velsignelse ved et kirkeligt bryllup? Jo »loyaliteten, troskaben, sammenholdet om hjem og børn som den beskyttende ramme, indenfor hvilken kærligheden kan gro i fred og gentage sig i frihed.« Således kan JL tale om ægteskabet som et embede og henvise hele sagen som et lovgivningsspørgsmål.

Og hvorfor skal kærligheden egentlig velsignes, spurgte sp. lic. theol. Lisbet Foss. Kærligheden er god nok i sig selv. Men velsignelsen gælder ikke bare de to elskende, men slægten, hvor »gener blandes på det mest vidunderlige og frygtelige«. Ved skabelsen velsignede Gud jo mennesket med besked om at blive frugtbar og mange. KD 22.02.95.

Sp. Henning Reelsbo afviste, hvad han kaldte »forplantningsargumentet«. Efter hans opfattelse var ægteskab og forplantning ikke uden

videre sammenfaldende størrelser. Den kirkelige vielse handlede om et pars livsfællesskab båret af den kønslige kærlighed, hvor de to befriedes fra singellivet. Det gjaldt også det homofile par. Hvis kirken undrog de homofile par en religiøs og social legitimering, bekræftede den fordommene mod homofilien. – HR: Som da man lovfæstede apartheid. Prf. Bl. 1995/37, s. 775-779.

KD 15.03.95 bragte en opsats af dr. theol. h. c. Rudolph Arendt om »Ægteskab og partnerskab«. Et partnerskab kan aldrig blive et ægteskab »lige så lidt som man kan gøre en fugl til en fisk ved nok så mange besværgelser.« Ved et ritual for homofile samlevende vil partnerskabet stilles på linje med ægteskabet. Men: »Når man vil ligestille to ting, som ikke kan ligestilles, går ligestillingen altid i modsat retning.« Det vil sige ifølge RA, at ægteskabet går hen og bliver en slags partnerskab og partnerskabet bliver alligevel ikke til ægteskab.

De anførte bidrag viser, hvor vidt man kom omkring i diskussionen. Her er ikke stedet at vurdere, hvem der argumenterede bedst, men modstanderne af den omtalte sag, syntes i hvert fald at sige mest.

Frimurerordenen

Bragte de homofile sig bevidst søgelyset, gjaldt det samme ikke frimurerne, som i overensstemmelse med deres principper lever bag logernes mure. I 1994 udgav lektor Sverre Dag Mogstad bogen »Frimureri. Mysterier, felleskap, personlighetsdannelse«, Universitetsforlaget, Oslo. Bogen vakte opsigt ved sin fremstilling af frimurerordenen som et esoterisk selskab med kristendomsniglignende ritualer, og SDM satte spørgsmålstegn ved om medlemskab af ordenen var forenelig med en offentlig præstetjeneste i en luthersk kirke.

Bogen blev meget omtalt også i Danmark, hvor frimurerordenen tæller ca. 10000 »brødre«, hvoraf 70 er præster. (Dette tal har ifølge pastor Niels Aarup, ordenens øverste gejstlige repræsentant, været konstant gennem ca. 25 år. NÅ i tlf. samtale med PJF 180195).

Frimurerne har ikke ellers taget til genmæle mod angreb. Men man afveg nu fra hidtidig praksis. I Weekendavisens tillæg Bøger nr. 2 1995 s. 8-9 skrev Poul Behrendt (der ikke selv er frimurer) således en nedslående recension af SDMs bog. PBs anmeldelse var et forsvar for frimureriet. SDM blev nærmest blev fremsstillet som en ignorant, medens Niels Aarup blev sat til at sætte tingene på plads, og NÅ citerer en skrivelse fra norske gejstlige: »Vi finder intet i frimureriet, som strider mod vort ordinationsløfte eller mod vor kristne tro.« PB påstod om SDMs bog, at »Den er først og fremmest led i krav om at få gengivet folkekir-

ken en slagkraftig autoritet, der kan forbyde præsters deltagelse i frimureri – en slags ny, mild inkquisition, som også har sine fortalere i Danmark.«

I Frimurermeddelelser februar 1995, s. 3-6, omtalte stormesteren Erik F. Quist ved ordenenes nytårsfest udførligt Mogstads bog »Intet synes ham helligt« og nævnte, at ordenen med visse mellemrum blev udsat for mistænkeliggørelse. Men EFQ lod forstå, at ordenen ikke lod sig kyse, men fortsat ville værne om sine ritualer. Når man har standset en påbegyndt fogedssag mod udgivelsen i Danmark af Mogstads bog, skyldes det, at byretten har erklæret, at »det ikke er sandsynliggjort, at den norske bog gengiver de ritualer, der benyttes i Danmark« (citationstegn af EFQ.)

I Prf. Bl. fremkom en recension af Mogstads bog no., 1995/4, s. 84-85 af provst Richard Teislev, der betegnede bogen som »seriøst udformet« og som givende god besked og grundig uden sensationstrang og man må være M. taknemmelig for hans undersøgelser. »Så vidt jeg >RT< kan se som udenforstående iagttagere kunne hele affæren >vel frimureriet< sammenfattes i sætningen: »*Hensigten helliger midlet!*«

Alternative Menighedsdannelse og lign.

I oversigten for 1994 omtalte vi den opbrudsstemning, der hersker i visse karismatiske og missionske kredse i forhold til folkekirken, som man føler mindre og mindre samstemthed med. I den forbindelse nævnte vi de såkaldte menighedsplantninger, hvor Forum For Fri Folkekirke har været aktiv med sp. Ole Skjerbæk Madsen som topfigur. Sp. Christian Højlund spurgte i KD 03.02.95, hvad FFF er ude på. Er strategien den, at man udnytter en ordening, som man ikke har noget til overs for og planter menigheder i folkekirkemenighederne, indtil man har opnået en tilsigtet splittelse, og så står parate med en fuldt færdig menighedsstruktur, og »vi andre står tilbage med anklagen om at have svigtet trosgrundlaget«.

Sp. Ole Skjerbæk Madsen KD 09.02.95 i svar til Højlund: »stats-folkekirken >NB udtrykket< frygter en sandfærdig og ærlig dåbspraksis, fordi faldende dåbstal vil true folkekirkens monopol på det åndelige marked og begunstigede stilling i folket. Men spørgsmålet er, om folkekirken ikke tilslører frelsens vej for det danske folk med sin afguderiske holdning til barnedåben.« Og FFF ønsker blot frihed til at være en sand kirke, hvorfor man opbygger alternative menigheder.

Det var nu ikke bare karismatiske kredse, der arbejder på oprettelsen af såkaldt frie menigheder. Også kredse med nær tilknytning til LM og

IM gik i samme spor. I IMT 1995/27, s. 11 kunne man læse, at i Frederikssund har en husmenighed brudt med IMs hovedbestyrelse og omdannet sig til frimenighed.

KD 03.06.95: I Randers går folk fra både IM og LM nu sammen for at danne en valgmenighed, der forventelig starter 01.09.95. Formanden for den nye valgmenighed udtaler: »Den folkekirke, vi er en del af, følger sig mere forpligtet på demokrati og folkelighed end på Guds ord.«

Ikke mindst sagen fra Frederikssund gav IM anledning til mange overvejelser. I et pressemøde på IMs årsmøde betonedede K. Lindhardt Jensen, at IM ikke kunne forestille sig en plads uden for Folkekirken, og at en frimenighed let bliver en isoleret gruppe uden at kunne vise missionerende styrke. KD 12.06.95.

Men IM syntes ikke selv at have den store udfarende kraft, hvad tallene på foreningens aktiviteter viser. Ved årsskiftet var der 850 missionshuse og missionærboliger, i 1995 er tallet 625 fremgik det Ber. Tid. 03.02.95, og IMT har i 1995 ca. 12000 abonnenter, og har været oppe på 18.000. IMT 1995/25, s. 26 oplyser, at de ansattes tal i IM på 3 år er gået ned fra 217 til 157. IMT 1995/8 s. 15, påviser, at gaveindtægten udviser en nedgang på 7,1%. »Set over en 3-årig periode er det de laveste gaveindtægter, vi har haft.« – Og ser man på en iøvrigt klart voksende kirkelig interesse i at gøre sig gældende i medierne, er IMs passivitet påfaldende.

Situationen gav IMs venner anledning til selvransagelse. Udfra stor personlig viden skrev provst John Ørum Jørgensen, formand for IM 1979-85 i en anmeldelse af en bog om IMs berømte leder Christian Bartholdy, Prf. Bl 1995/22, s. 497, at både hos IMs ledelse og hos »venstrefløjen« herunder højskolefolk har man satset på noget andet end Bartholdys syn på vækkelsen som det bærende i kirken og folket, men at man gik undergangen imøde, hvor vækkelsessynet ikke blev holdt i live.

Teologiske og kulturelle problemstillinger

Medens de forskellige vækkelsesprægede retninger mere eller mindre holder kulturen på afstand, gælder det per tradition ikke teologien, som altid er i livtag med skelsættende tendenser i tiden. I forbindelse med den vågnende interesse for livsanskuelserproblemer også af religiøs art må noteres noget, der ligner en begyndende Kierkegaard-renæssance. Året bragte således en teologisk doktordisputats af sp. Anders Kingo med titlen »Analogiens teologi«, som vakte en livlig diskussion i fagteologiske kredse på grund af bogens påstand om, at SKs tænkning er i

den grad forbundet med hans kristendom, at det skabelsesteologiske aspekt er ude af syne, – sådan blev Kingo i hvert fald af mange opfattet.

I Kierkegaard-debatten vakte en anden bog med et helt andet sigte betydelig større opsigt, nemlig mag. art. Peter Thielst »Livet forstås baglæns, men må leves forlæns. Historien om Søren Kierkegaard« fra 1994. Bogen blev en salgssucces for Gyldendal (45.000 eksemplarer trykt i december 1995). Men teologerne blev vrede. Og en hidsig debat opstod bl. a. mellem PT og forskningslektor Joakim Garff. Fixpunktet for debatten var PTs forsøg på at isolere eller underkende den kristelige side i Kierkegaards tænkning, hvilket fik PTs modstandere til at hævde, at han overhovedet ikke havde begrebet SKs anliggende. Typisk for diskussionen i så henseende var Søren Holms anmeldelse i Tidehverv nr. 5, 1995, s. 111-113 med den sigende overskrift »Et banalt bedrag«.

Anderledes velvilligt blev Joakim Garffs »Den Søvnløse«. Kierkegaard læst æstetisk/biografisk« modtaget af kritikken, men uden den store offentlige interesse.

Skabelsesteologien, som ikke mindst på grund af Løgstrups mange elevs virke, blev fortsat ivrigt diskuteret. Men ikke alle følte, at den gav et tilstrækkeligt relevant svar kristeligt set. Lektor, lic. theol. Niels Grønkjær i KD 29.04.95 taler om »den positive skabelsesteologis fredssommelige alliance med pragmatisk orienteret filosofi.«

Løgstrup-interessen synes imidlertid usvækket. Dr. theol. Ole Jensen og sp. Elsebeth Diderichsen stod for en udgivelse af Løgstrups prædikener. – Gyldendal udgav i paperback Løgstrups firebindsværk: Vidde og prægnans. Kunst og erkendelse. Ophav og omgivelse. Skabelse og tilintetgørelse. – På Aarhus Universitet åbnede man et Løgstrup-arkiv. – Professor Svend Andersen publicerede en bog om Løgstrup, tænkt som indtroduktion til forfatterskabet.

I Tidehverv gjorde man stadig op med den gamle arvefjende Løgstrup se f. eks. sp. Sten Vedstesen: Løgstrups magt. 1995/2, s. 28-30, og Søren Krarup: Den etiske Fordring. 1995/6, s. 126-133. Men det var som om de gamle travere blev trukket nok engang ud af staldene.

Og atter diskuterede man spørgsmålet, om hvor langt kirke og kultur skulle bøje sig mod hinanden, og om en dialog overhovedet var mulig. Et prægnant indlæg i debatten bragte rektor Niels Thomsen i en anmeldelse af Ole Wivels bog »Sandhedens udtryk i kirke og kunst«, og vi bringer fra denne recension et centralt citat: »Skal vi bede de anerkendte kunstnere uanset deres forståelse af, hvad rummene skal bruges til, udfolde sig i rummene i romantisk tro til at de med deres kunstneriske intuition og kunnen vil skabe det der i nutidens sprog siger »det samme« som blev sagt med andet sprog i andre tider. Det gjorde man i Ribe

domkirke med Carl-Henning Pedersens udsmykning af korpartiet (...). Eller skal man bruge kunstnere, der som Robert Jacobsen og Arne Haugen Sørensen (...) lader sig inspirere af »historien om Jesus Kristus«. Eller skal man kun bruge kunst, når man har lødige kunstnere, der af egen erfaring ved, hvad meningen med det der sker i kirken er – som Sven Havsteen-Mikkelsen?«-Prf. Bl. 1995/ 1, s. 16 (s. 14-17).

Ole Wivel var såret over den kritik, som han mødte fra kirkelige kredse. I et indlæg mod dr. phil Erik A. Nielsen, som i december 1994 havde kritiseret OW, anførte han i Pol 15.01.95, at han ikke vurderede kirken og dens lære med kunstens målestok, men bedømte kunst og kirke ud fra NT. OW følte, at hans opfattelse nok var kættersk, men den var i overensstemmelse med Jesu prædiken, som lå langt fra den dogmetro, ceremonielle kirkes fremtræden.

Et samarbejde mellem kultur og kirke søgtes i etableret i projectet Kulturby 96. Torben Bramming sagde kraftigt fra KD 25.10.95. Kirken og kulturen havde et forskelligt budskab at bringe, og det tjente ikke forkyndelsens sag, at lade evangeliet uvedkommende arrangementer finde sted i de københavnske kirker.

I Kirkefondet gik man med fuld musik ind for at drøfte forholdet mellem »evangeliet og kulturene« (efter et studieprojekt fra Kirkernes Verdensråd), åbenbart med særligt henblik på at det danske samfund er ved at udvikle sig i multikulturel retning. -Nyt fra Kirkefondet 1995/4.

Det mest opsigtsvækkende og berømmede indlæg i debatten om forholdet mellem kristendom og kultur blev leveret af universitetslektor Jørgen I. Jensen i bogen »Den fjerne kirke«, Samleren. Forfatteren skildrer kristendommen som et kulturelt fænomen, der lever dybt i folket og i historien, samtidig med at den etablerede og teologiske kirkeform næsten er ude af kontakt med det moderne, søgende menneske. Måske kan man kalde bogen for et stykke højt begavet spirituel kulturprotestantisme med stor fornemmelse/sympati for tidens nyreligiøsitet.

I den anden ende af kulturmødet træffer man en billedbog med titlen Menneskesønnen af den anerkendte tegner Peter Madsen. Hans værk var nok til ubehag for kunstkere, men vakte sikkert jubel hos tegneserieelskere. Og hvor kongenial PMs skildring af Jesus var med de evangeliske beretninger blev også diskuteret.

De nye tiltag på salmedigtningens område gennem salmebogstillægget fik som omtalt i forrige oversigt en hård medfart. Den måske mest angrebne digter sp. Hans Anker Jørgensen var chockeret, og spurgte sig om »et nyt, samlende salmesprog er muligt for tiden...« Men det var et ukristeligt spørgsmål, om der kunne skrives aktuelle, tidløse salmer, da det drejede sig om at tale ind i nutidsmenneskets situation.

Bare var det hele så svært, fordi markedskræfternes frie spil drev folket bort fra de kristne værdier, så de nye salmer ikke lige nu syntes at kunne være en samlende kraft. HAJ: Er et nyt salmesprog muligt. Prf. Bl. 23/1995, s. 505-514, citat s. 510.

Nu bliver det interessant at konstatere, om salmebogskommissionen tager lidt eller stor højde for tillægget. På vejen gav salmeforskeren, sp. Jens Lyster kommissionen det råd at besinde sig på vores lutherske arv og ikke lave en økumenisk salmebog, Desuden følte JL, at de allerfleste nutidssalmer mangler at »genkalde sig Kristi store gerninger.« KD 09.02.95. Samme JL leverede iøvrigt et ironisk, særdeles detaljeret angreb på tillægget og opfordrede præsterne til at holde salmebogskommissionen fast, for at menighederne ikke skulle blive overrumplet af en autoriseret, elendig salmebog ved årtusindeskiftet. JL: Gerhards åndelige sjungekor 1994. Eller: Salig Paulli går igen. Prf. Bl. 1995/ 30-31-32, s. 657-676.

Musikkens plads i gudstjenesten vakte en engageret debat. Her kommer Thomas Laub igen ind i billedet. Laub havde jo stærkt betonet, at præst og organist skulle opfatte menigheden som gudstjenestens subjekt. Men mange præster idag oplever en slags koncertudfoldelse af gudstjenesten. Organisten Thomas Viggo Pedersen tog problematikken op. Hvem er menigheden idag, spurgte han. Gudstjenesten er menighedens møde med Gud. Men mere end selv den samlede menighedsflok er liturgien festen, som gør gudstjenesten til noget særligt. En hovedfejl hos Laub var hans sondring mellem æstetik og evangelieforkyndelse, hvor det tværtom drejede sig om at integrere de to størrelser. Præ- og postludium var iøvrigt meningsbærende, selvom de ikke var verbaliserede. Og en koncert kunne udmærket have et stærkt gudstjenestepreg, hvad man erfarede ved de stærkt besøgte Messias-opførelser. Fordi musikken kunne løbe af sporet, var der ingen grund til at nedprioritere det kunstneriske i kirkemusikken. TVP: Du blandt vore lovsange bor. Dsk. Kt. 95/1, s. 6-10.

Man diskuterede også i årets løb om den rytmiske musik hørte hjemme i kirken. Hans Hauge i Dsk. Kt. 95/6, s. 3: »Den rytmiske musik er et massekulturprodukt og er ikke et stykke folkeligt musik. At lukke rytmisk musik ind i kirken er at åbne for massekulturen.«

Men kristendom kan formidles på så mange måder. Skolen har stadig her sin betydning, selvom religionsundervisningen ikke er konfessionel. Den 24. maj vedtog folketingset et lovforslag L 110, hvorefter HF-elever og gymnasiaster ikke længere vil kunne fritages for religionsundervisning. Lovændringen var motiveret med, at faget regnes for »kun« kundskabsgivende. For loven stemte S, RV, CD, SF og FP. V og K

stemte hverken for eller imod. Enhedslisten stemte imod. Folketingstidende s. 6061.

Et udvalg under undervisningsministeriet med lektor Jørgen Stenbæk som formand havde foreslået, at heller ikke folkeskoleelever kunne fritages for religionsundervisning, da en fritagelse vil hindre den tværfaglige undervisning og give eleverne en mangelfuld forståelse for den omgivende kultur. – Jørgen Stenbæk: KUP-rapport om skolefaget kristendomskundskab/religion. Nyhedsbrev Det teologiske Fakultet. Aarhus Universitet. 1995/1, s. 35-39.

Til fremlagte tanker fra undervisningsminister Ole Vig Jensen om at nedskære uddannelsen i kristendomskundskab på seminarierne bemærkede IMs generalsekretær Jens Mortensen, at man derved stod i fare for at gøre en historieløs og identitetsløs kommende slægt manipulerbar. IMT 1995/42, lederen. I det hele taget mødte ministerens forslag bred uvilje. Fællesudvalget vedrørende Kristendomsundervisning udtrykte betænkeligheder over for folketingets uddannelsesudvalg, Prf. BI, 1995/50, s. 108-86; og biskop Kjeld Holm udtalte til KD, at forslaget var til ulempe netop i en tid, hvor man prøvede at etablere et tættere samarbejde mellem skole og kirke. 13.12.95.

Debatten om forholdet mellem skole og kirke var faktisk så levende som ikke i mange år. Og Religionspædagogisk Center og Folkekirkens Pædagogiske Institut udgav en spændende bog: »Kirke og skole – i medgang og modgang og medgang.« Heri fremgik det, at der var ved at komme en mere positiv stemning imellem præster og folkeskolelærere, og at man skulle arbejde for at præster i højere grad skulle integreres som sagkyndige i skolens undervisning.

Praktisk teologi har ikke været meget dyrket i Danmark. Først i 1989 blev faget praktisk teologi obligatorisk ved teologisk kandidateksamen. Nyt var det, at der udkom en stor bog om denne disciplin: Eberhard Harbsmeier og Hans Raun Iversen: Praktisk teologi, Anis, 1995. Anmeldt af lektor Helge Baden Nielsen Prf. BI, 1995/47, s. 1001-1014.

*

Sådan så dansk kirkeliv ud set fra mit vindue i løbet af 1995. Foranderligt, broget, med mange farver og med talrige modadgående linjer. Kunne alle de forskellige farve-og formelementer samles i en helhedskomposition? Jeg tror det ikke. Men som i billedkunsten var motivet for de agerende ofte blot påskudet til at fremkalde forestillinger, der allerede lå i sindet.

Forfatternes adresser

Cand.theol. Jens Kirk,
Ålholmvej 11, 2.th.,
2500 Valby

Cand.mag. Eva Louise Lillie,
Livjærgade 20,
2100 København Ø

Sognepræst Jens Rasmussen
Præstegårdsvej 11, Vester Aaby,
5600 Faaborg

Sognepræst, Ph.d.
Paul Erik Engelhardt
Haraldsted præstegård
4100 Ringsted

Professor, dr.theol.
Jens Glebe-Møller,
Ndr. Fasanvej 39B
2000 Frederiksberg

Provst emer. Carl Trock,
Vagtelvej 25, 1.th.,
2000 Frederiksberg

Pastor emer., lic.theol.
Poul Juul Foss,
Kronprinsessegade 46C
1306 København K

Pastor emer. Elith Olesen,
Gyvellunden 109,
6800 Varde

Register

- Adam af Bremen 16
 Adolph, Johan V. 174
 Albertsen, Tage 29
 Alexander, C. M. 174
 Alfelt, Else 11, 12, 15, 16
 Allchin, A. M. 221
 Allesøn, Hans 87, 90
 Amberg, H. C. 19-20, 22
 Ammundsen, Valdemar 171-
 172, 176, 179-182, 194-196,
 198, 200-201, 204-205
 Andersen, A. O. 227
 Andersen, Anders 26-28
 Andersen, Godtfred 209
 Andersen, H. C. 13
 Andersen, J. O. 198
 Andersen, J. Oskar 196-197,
 204-205
 Andersen, Svend 238
 Andreassen, Erik 30
 Ansgar 16
 Anthon, M. C. J. 113
 Appel, C. 140
 Appel, Karel 14
 Arboe-Rasmussen, N. P. 171,
 198
 Arendt, Rudolph 235
 Arnisæus, Henning 75
 Arsenius, Jens Jensen 81
 Arvidsson, Bengt 44
 Askgaard, Finn 89
 Asmussen, A. F. 134, 145
 Auken, Margrethe 28-29, 31,
 232
 Bach-Nielsen, Carsten 46
 Bager, Anders 79-80
 Baggesdatter, Karen 47
 Bahnson 132
 Balling, Jakob 88
 Balslev, L. N. V. 101, 103-104,
 106, 110-111, 117-119
 Balslev-Olesen, Chr. 229
 Banér, Gustav 79, 81, 83, 89
 Bang, J. P. 195, 199
 Bang, Willum 63
 Banning, Knud 97
 Barbusse, Henri 11
 Barfod, H. P. B. 142, 143
 Barnekow, Kjell 88
 Barner, Sophus 191
 Bartholdy, Christian 237
 Bartholin, Henning 216
 Bech, Birgitte 45
 Beck, Axel 122
 Beck, Vilh. 128, 173-174, 190,
 196, 203
 Behrendt, Poul 235
 Bennetzen, Erik H. 232-233
 Benthien, Susanne 23-24, 28
 Bentzon, Niels Viggo 12
 Berg, C. 121, 130, 143
 Berggreen, G. G. W. 110
 Berntsen, Klaus 103, 145
 Beyer, Frode 200-201
 Bille, Ejler 12-13
 Bindslev, C. 200
 Birkedal, W. 142
 Birket-Smith, S. 97
 Bittmann, Johan 176
 Bjarnesen, H. P. 113, 188, 203
 Bjerg, Svend 210
 Blegvad, Mogens 164
 Blunt, Anthony 45

- Bodin, Jean 75
 Bogren, Yngve 89
 Boisen, H. J. 116
 Bojsen, Frede 130, 132-134,
 136, 139, 145-146
 Borup, Niels Henning 210
 Boyhus, Else-Marie 208
 Brahm, Georg 105
 Brammer, biskop 114
 Bramming, Torben 209, 239
 Brandes, Georg 158, 163
 Brandt, C. J. 116, 118-119
 Brandt, Frithiof 168
 Breengaard, Benedicte Hvidt
 225
 Bricka, C. 97
 Brochmand, Jesper 74-75, 77,
 88, 94
 Brockenhus, L. 70
 Brøndsted, K. G. 133
 Brønnum, N. H. 204
 Brorson, H. A. 31
 Brücker, Valdemar 117, 143
 Brun, Lyder 173, 199
 Budda 166
 Buhl, Kristian Hjerrild 210-211
 Bushnell, Horace 191
 Bøllingtoft, Peder 45
- Calvin, F. J. 31, 51
 Carlquist, Gunnar 88
 Cavallin 89
 Cederfeld, provst 142
 Chagall, M. 12
 Chalmers, Thomas 189
 Chr. III 52, 56
 Chr. IV 74-75
 Chr. IX 117
 Christensen, C. P. O. 23
 Christensen, Ellen 228
 Christensen, Johs. H. 230
- Christensen, Knud Dahl 24
 Christensen, P. 203
 Christensen, Torben 201-202
 Christiani, A. C. E. 111
 Christiansen, Henrik 223-224
 Christoffer af Bayern 20
 Christoffersen, Lisbet 213
 Clausen 109
 Clausen, Johs. 100
 Clausen, Jul. 142
 Clevin, Jørgen 28
 Collet, Emsy 174
 Comte, Auguste 149
 Constant 14
 Corneille 14
 Cramer, Johan Andreas 93
 Crone, A. 50
 Cronholm 88
- Dahl, P. 205
 Dahlerup, T. 68-69
 Dalhoff, N. 196, 204
 Damgaard, H. Fuglsang 160,
 168
 Damkier, Oskar 113
 Damsholt, Torben 208
 David 39
 Delumeau, Jean 46
 Diderichsen, Elsebeth 238
 Dietrich, Veit 70
 Dotremont, Christian 14
 Drejergaard, Kresten 217
 Drummond, Henry 183, 191
 Dybdahl, Vagn 145
- Edsman, Carl-Martin 45
 Elias, biskop 17
 Emerson, Ralph W. 191
 Engberg, Gunner 171, 205
 Engberg, J. Th. 103
 Engelstoft, C. T. 102, 108

- Esmann, V. A. 116
 Estrup, J. B. S. 117, 132, 134-136, 142-143, 145-146
 Eucken, Rud. 183-184
 Eusebius 88
- Fabricius, Knud 76, 88-90
 Fangel, Richard 26
 Farnese, Alessandro 39, 45
 Ferlov, Sonja 12
 Feuerbach, Ludwig 151
 Fibiger, A. 176, 188, 192, 196, 203-204
 Fink, Troels 133, 139, 142, 146
 Fischer, minister 108
 Fischer, Erik 15-16, 21, 23-24, 30
 Fledelius, Karsten 222
 Fog, B. J. 102, 125-126, 131, 135, 140-142, 144-145
 Fog, Olav 219
 Forbus, Arvid 76, 80, 90
 Foss, Grethe 23
 Foss, Lisbet 234
 Foss, Poul Juul 149
 Francesco, Gaj 45
 Frandsen, Jacob 62
 Frantzøn, Søren 87, 90
 Frank, F. H. R. 189
 Frederik II 47-48, 51
 Frederik III. 75-76, 78-79, 88
 Fridericia, J. A. 88
 Fundanus, Christen Karstensen 80
- Gad, Chr. 202
 Garff, Joakim 238
 Geil, Georg 211, 233
 Geismar, Eduard 171, 176, 179, 182-184, 195, 200, 202
- Gerhard, P. 240
 Gjesing, Lars Ole 209, 216, 231-232
 Glad, Niels 71
 Glebe-Møller, Jens 91
 Glob, P. V. 12
 Goos, Carl 133, 136, 146
 Grane, Leif 44, 68, 215, 231
 Græsholt, Thorkild 212, 214, 215
 Gregersen, Niels Henrik 221
 Gregorius XIII 69
 Grundtvig, N. F. S. 147, 221
 Grønkjær, Niels 238
 Gudnason, Svavor 12
 Guj, Enrico 45
 Gyldenstjerne, Jytte 43
 Gøtzsche, Chr. C. 114
 Gøtzsche, Johs. 196
- Haastrup, Ulla 45
 Hahn, Knut 86
 Hall, C. 131
 Hallenberg, August 89-90
 Hansen, Vilh. 105
 Hansen, Ad. L. 114
 Hansen, H. N. 121-122, 124, 129, 143
 Hansen, Heinrich 19
 Hansen, Henrik Jul 23
 Hansen, Johannes 92
 Hansen, Julius Friis 174, 189, 191, 195
 Hansen, Martin A. 16
 Hansen, Preben 106
 Hansen, Svend Wiig 28
 Hansen, Theophilus 18-19, 22
 Hansen, Vilh. 104, 142
 Hansson, Karl F. 88-89
 Harboe, Ludvig 93
 Harbsmeier, Eberhard 241

- Harnack, A. 167, 171, 177, 179,
 191
 Hauge, Hans 221, 240
 Havsteen-Mikkelsen, Sven 239
 Heerup, Henry 12, 15
 Heiler, Friedrich 155
 Helgesen, Poul 46
 Helms, Jacob 17-19, 22
 Helms, P. G. 203
 Helweg Larsen, V. L. 201
 Helweg-Larsen, P. 144, 201,
 204
 Hemmingsen, Niels 47, 50-52,
 58-59, 70, 72
 Henriksen, Jens Ole 227
 Herrmann, Wilh. 191
 Hertel, Ludvig 105
 Hibbard, H. 45-46
 Hirsch, Emanuel 202
 Holm, Harald 103, 145
 Holm, Kjeld 208, 217, 233-234,
 241
 Holm, Peder 93
 Holm, Søren 238
 Holstein 130
 Hornbech, Birthe Rønn 224,
 231
 Horsens, Karen 203
 Hovenakk, Per 8, 32
 Hünermann, Peter 44
 Hvas, Søren Lodberg 211
 Hvidt, Kristian 139
 Hyldkrog, Bent 209
 Høffding, Harald 149, 199
 Hoffmeyer, Henrik 194, 196
 Høgsbro, Sofus 139, 145-146
 Højen, N. L. 17-18
 Højlund, Asger Chr. 225
 Højlund, Christian 236
 Høm, Paul 27
 Hørup, V. 130
 Idum, A. R. 50
 Ingeman-Petersen 131-134
 Iul, Peder 43
 Iversen, Hans Raun 213, 230,
 241
 Jacobsen, Egill 12-13
 Jacobsen, Lis 45
 Jacobsen, Peder Hygum 28
 Jacobsen, Robert 12, 239
 Jacobsen, Sten 82
 Jacobsen, Werner 12
 Jaffe, Irma B. 45
 James, William 149
 Jansen, J. K. 105, 109
 Jaurnow, Leon 165
 Jedin, Hubert 44
 Jensen, Bagge 47
 Jensen, Finn Riber 227
 Jensen, Henning 116, 118
 Jensen, Johannes 27
 Jensen, Jørgen I. 239
 Jensen, K. Lindhardt 233, 237
 Jensen, Lykke 67
 Jensen, Ole 238
 Jensen, Ole Vig 241
 Jensen, Sigurd 122
 Jespersen, Gunnar 15
 Jespersen, Jørgen 67
 Jespersen, Laurits 48
 Jespersen, Niels 48, 56, 58
 Jessen, Jes 107, 111
 Jessen, Peter 109
 Johannes Paul II 217
 Johnson, Johs. 184-185
 Jonquières, J. de 108, 134, 140,
 142
 Jorn, Asger 12, 14
 Jungersen, Fr. 117, 142-143
 Jørgensen, H. G. A. 204
 Jørgensen, Hans Anker 239

- Jørgensen, Harald 142, 146
 Jørgensen, John Ørum 237
 Jørgensen, Theodor 220
 Jørgensen, Troels G. 143
- Kaftan, Jul. 191
 Kall, Johan Christian 93, 205
 Kandinsky 12
 Kant, Im. 94, 163
 Kappelgaard, Finn 214
 Karl Gustav 74, 76-78, 83-85, 89
 Kierkegaard, P. Chr. 108
 Kierkegaard, Søren 150, 158-159, 165-169, 182, 184, 237-238
 Kingo, Anders 237
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 220
 Kjærsgaard, Ernst 174, 200
 Klaveness, Thv. 183, 194
 Klee 12
 Klopstock 93
 Knudsen, Nels 62
 Knutsson, Sven 88
 Koch, E. F. 88
 Koch, Gabriel 196, 204
 Koch, Hans 171, 174-176, 180, 184-186, 193-195, 199-205
 Koch, L. J. 127, 191
 Koch, V. 114, 141
 Kock-Petersen, Elsebeth 24, 28
 Kold, Vilhelm 174
 Koppel, Nils 31
 Kornerup, Bjørn 45, 68, 97
 Kozon, Czeslaw 217
 Krag, P. 125, 127
 Kramp, Flemming 223, 230
 Krarup, F. C. 155, 160, 165-167, 169, 171-172, 174, 176, 177-180, 182, 189, 191, 197-199, 201-203, 205
- Krarup, Søren 27-29, 228, 238
 Kristensen, Marius 46
 Kristiansen, Leif 233
 Krogsøe, Peter Anton 217
 Krohn, Volmer 199-200
 Krustrup, Mogens 23-25
- Langballe, Jesper 233-234
 Langberg, Harald 21
 Lange, H. O. 144, 174, 189, 191, 193-195, 204
 Langhoff, Johs. 224
 Langkilde, Niels J. 230
 Larsen, Bo Nygaard 222
 Larsen, Florian 122, 124, 129
 Larsen, Kirsten Lund 229
 Larsen, L. P. 171, 176, 178-180, 195, 198, 200, 202-203
 Larsen, Magnus 216
 Larsen, N. J. 145
 Laub, Thomas 240
 Laugesen, Anders 229
 Laugesen, Hans 47
 Lauridsen, H. Ringgaard 103, 106
 Laursen, L. 88
 Laursen, Thorkild Schousboe 224
 Lausten, Martin Schwarz 44-45, 68-71
 Lehmann, Edvard 155, 171, 197, 199
 Leo XIII 138
 Leofdan 17
 Lexner, Bent 217
 Liebe, C. C. 129, 145-146
 Lilleør, Carl 31
 Lillie, Eva Louise 35, 69
 Lind, C. 105, 109, 113, 115, 131, 141, 147, 233
 Lind, Christin 113

- Lind, V. 232
 Lindberg, Niels 100
 Lindgren, Erik 23, 27
 Lindhardt Jensen, K. 216
 Lindhardt, P. G. 70, 108, 139-140, 171, 178, 187, 199-201, 202-204
 Liunge, Caroline Sophie 92
 Liunge, Kiersten 92
 Lodberg, Peter 227
 Ludlow, John Malcolm 181, 185, 202
 Ludwigs, Chr. 195
 Lund, M. A. S. 107, 110-111
 Lund, Rasmus 99, 101
 Lunde, Albert 173, 175, 199
 Lunde, Martha 199
 Luther, Martin 31, 50-51, 56, 94, 158, 180, 215
 Lyster, Jens 240
 Løgstrup, K. E. 169, 238

 Madsen, Jacob 47
 Madsen, Ole Skjerbæk 230, 236
 Madsen, P. 102, 109, 135, 140, 196, 201, 239
 Madsen, Preben 107
 Malling, Vilh. 101
 Martensen, H. L. 99, 102, 136, 140, 173, 202, 217
 Martensen-Larsen, H. 196, 198, 204
 Matlock 180
 Matthiesen, H. I. F. C. 174
 Matzen, Henning 88, 119
 Maule, Rud. Fox 176
 Melanchton, Philip 50-51, 72
 Melchior, Bent 217
 Mendel, Johann 182
 Mielke, Anders 224
 Mikkelsen, Hans 54, 70
 Mikkelsen, P. 112
 Mikkelsen, V. Tranholm 218
 Mill, John Stuart 149
 Moe, Carl 195
 Mogstad, Sverre Dag 235-236
 Molano, Joanne 45
 Mollerup, H. P. 174-176
 Moltke, Ernst 200, 204
 Moltke, Joachim 174, 177, 193, 204
 Monrad, J. H. 102-104
 Monsen, Leif Holm 46
 Moody, D. L. 178, 186, 200
 Mortensen, Jens 241
 Mortensen, Richard 12
 Mortensen, Viggo 216
 Mott, John R. 180-181, 193, 204
 Munk, Kaj 182, 201
 Munkebo, N. K. 104
 Murray, Andrew 177
 Mygind, Fr. 103-104, 111-112, 141
 Mynster, J. P. 114
 Mølensted, David Arendtsen 80
 Møller, Bodil Marie 92
 Møller, Hans Ulrik 92
 Møller, Otto 139, 201
 Møller, P. 110, 112
 Møller, Poul Martin 92
 Møller, Valdemar 92

 Nedergaard, P. 204
 Neergaard, Niels 145-146
 Nellemann, J. 119, 132-133, 135
 Nielsen, Bent Feldbæk 211
 Nielsen, Erik A. 23, 28-31, 239
 Nielsen, Fredrik 141, 205
 Nielsen, Hans 200
 Nielsen, Helge Baden 241
 Nielsen, Jens Chr. 218

- Nielsen, M. C. B. 115
 Nielsen, Mads 47
 Nielsen, Thomas 123
 Nietzsches, Friedrich 163
 Nissen, Karsten 214
 Nissen, N. H. 112
 Noiret, Joseph 14
 Nordentoft, Johs. 191, 194-195,
 204
 Nygård, Fr. 109
 Nødgaard, Poul 232
 Nørager, A. F. 70
 Nørregaard, Jens 70, 128
 Nørregård-Nielsen, Hans Edvard
 19-20, 25-28

 Odinkar den Yngre 17
 Oldenburg, Paul 196, 202
 Olesen, Elith 171, 199, 204
 Olesen, Oluf 191, 196
 Olivarius, F. V. de Fine 109
 Olsen, Olaf 26-27
 Olsen, Robert Dahlmann 12
 Ostentfeld, Harald 191, 194-195,
 204
 Overmark, K. K. 203
 Oxholm, Oscar 191

 Palladius, Niels 37, 45
 Palladius, Peder 37, 42, 45, 56,
 58, 65-66, 69-71
 Paludan, C. E. 113
 Pape, Thorkil 223
 Pascal, Blaise 186
 Patricia, Rubin, 45
 Pechmann, Hans Hansen 91-94
 Pedersen, Carl-Henning 7, 9, 12-
 13, 44, 239
 Pedersen, Christiern 42, 46
 Pedersen, Inge Lise 222
 Pedersen, Johs. 9

 Pedersen, Niels 113
 Pedersen, P. J. 108
 Pedersen, Thomas Viggo 240
 Petersen, Carsten Elmelund 226
 Petersen, E. Ladewig 88
 Petersen, Fredrik 184
 Petersen, Johs. 124
 Petersen, Klaus 88
 Petersen, Niels 107, 135, 139,
 142, 145
 Petersen, Sofie 215-216
 Petersen, V. T. 103
 Picasso, P. 12
 Pingel, V. 116
 Plum, Niels Munk 121
 Pontoppidan, Morten 139, 142,
 171, 200
 Poulsen, H. F. 202
 Povlsen, Karl 111-112
 Prenter, Regin 199
 Prip, Einar 176

 Quist, Erik F. 236

 Rambusch, Sigurd 103, 139,
 141, 145
 Ramson, Sidsel 8, 32
 Ranzou, Brede 64
 Rasmussen, J. 68, 71
 Rasmussen, Johs. 176, 204
 Rebel, Lise-Lotte 212, 216
 Rechendorff, Torben 214, 227,
 231
 Reelsbo, Henning 234
 Resen, Hans 73
 Reuterswård, Patrik 45
 Ricard, Cecil 200
 Ricard, Olf. 171-174, 176-179,
 180, 183, 189-190, 193, 194-
 196, 198-200, 205
 Riising, A. 50, 68, 70

- Rimbart 16
 Ringgaard 110
 Rist, P. Fr. 142
 Ritschl, A. 155, 171-173, 177-178, 191, 201, 205
 Robertson, Clare 45
 Rode, Hans-Henrik 88
 Roe, Thomas 88
 Roed, Jørgen 18-19, 22
 Rosén, Jerker 90
 Rosenstand-Goiske, Peder 93-94
 Rothe, C. 121-122, 127, 129, 144
 Rothe, Agnes 203
 Rothstein, Mikael 212
 Rouse, Ruth 181
 Rønne, Karl 99-100
 Rønne, Peter Falk 113
 Rønnow, Jakob 230
 Rørdam, H. F. 44, 68, 88-89, 102, 127, 129, 141, 144
 Rørdam, H. Skat 119, 125, 129, 137, 139, 142

 Sandelin, Kalle 164, 168
 Sarvig, Ole 12
 Scavenius, Jakob 99
 Schack, Albert 113, 191, 195
 Schack, Tage 160, 168
 Schade, Jens August 12
 Scharling, C. I. 140-141, 196
 Scheller-Nielsen, B. 69
 Schepelem, Fr. 196, 204
 Schepelem, G. 127
 Schierbeck, Ole 21-22, 26
 Schjønning, Georg (Jørgen) Leth 93
 Schjørring, Jens Holger 201-202
 Schjøtz, E. E. H. 126

 Schlüter, Poul 25
 Schmidt, A. 202-203
 Schmidt, Arne 200
 Schousboe, V. C. C. 100-102, 135, 140
 Schweitzer, Albert 155
 Seidelin, M. 70
 Sheldon, C. M. 192, 203
 Siegmufeldt, Chr. 200
 Skinkel, Otto 65
 Skov, Erik 24, 26
 Skov, Helge 24
 Skov, Mikkel 79
 Skov, Peder 79-80
 Skovgaard, Joakim 22-24
 Skovgaard-Holm, Carsten 216
 Skovgaard-Petersen 176, 179, 183, 187-188, 190, 193, 195-196, 198, 200, 203-205
 Skovmand, Roar 23-24
 Slinger, Anne 218, 229
 Speer, Robert E. 192
 Sokrates 163
 Speer, Robert E. 203
 Spencer, Herbert 149
 Spur, N. C. Hostrup 111
 Spurgeon, C. H. 186, 200
 Steen, Jul. 129
 Steffensen, Palle H. 210
 Stein, H. 101-102, 106, 119, 127, 134, 139-141
 Steinicke, Hanne 233
 Steinthal, F. W. 176
 Stenbæk, Jørgen 88, 224-225, 231, 241
 Stenbock, Otto 79, 80, 85-86, 89
 Sthyr, H. V. 102, 119, 140
 Storck, H. B. 19, 22-23
 Stove, Harriet Beecher 203
 Struwe, Kamma 144

- Studsgaard, Christen Beverlin 93
 Svane, Hans 89
 Svendsen, Erik Norman 211, 213, 215, 221, 226-227
 Svendsen, Flemming Kofod 234
 Swane, J. 101, 119, 131, 135, 139-141
 Søe, N. H. 202, 204-205
 Sørensen, Arne Haugen 239
 Sørensen, F. C. Vilsen 141
 Sørensen, J. V. 203
 Sørensen, Niels 74
 Sørensen, S. 70
 Sørensen, S. K. 104
 Sørensen, Vilh. 200, 204
 Sølvhøj, Hans 209

 Tamm, Ditlev 146
 Taylor, Hudson 189
 Teilmann, Jørgen 100
 Teislev, Richard 236
 Teresa 155
 Terlon 77, 88
 Tham, W. 89
 Thaulow, Th. 145
 Thesmar, Blasius 81
 Thielst, Peter 238
 Thomissøn, Hans 47-48, 56
 Thommesen, Erik 12
 Thomsen, Niels 216, 233, 238
 Thorne, George 192
 Thott, Tage 89, 93
 Thure 17
 Thyssen, A. Pontoppidan 103-104, 111, 140, 143
 Thøgersen, Thøger 10
 Tidemand, Peder 45
 Torm, Fr. 140
 Torrey 174
 Tranholm-Mikkelsen, V. 228

 Trock, Carl 99
 Troeltsch, Ernst 155

 Ullèn, Marian 45
 Unni 16
 Upham, Thomas C. 191
 Ussing, H. 128, 144, 158, 174, 176, 189, 193, 195-196, 200, 203-204

 Vahl, Johs. 127-128
 Vandal, Hans 89
 Vedstesen, Sten 238
 Vejle, Hans Knudsen 52
 Vigilius, Niels Ove 226
 Villekjær, Orla 211
 Vingborg, Jørgen 143
 Vinstrup, Peder 73
 Volf, R. 122, 128-129, 135, 141, 143

 Walkendorff, Christoffer 58
 Weibull, Carl Gustaf 88
 Weibull, Lauritz 88
 Weibull, Martin 89
 Weiss, Birte 212, 227, 231
 Weiss, C. F. F. 113
 Wenzel-Petersen, Sten 211
 Westergaard, Harald 128-129, 143-144, 174, 181, 185, 191, 194, 202
 Wiberg, Bertil 210
 Widmann, Peter 226
 Wikner, Pontus 178, 191, 200
 Wilder, Robert P. 177, 181, 190, 192, 203
 Winther, Th. 105
 Winther, Ole Hansen 92
 Wisløff, C. Fr. 199, 203
 Wittkower, Rud. 45
 Wivel, Henrik 30

- Wivel, Ole 238-239
Worsaae, J. J. 19
Worsøe, Laurits Christoffer 92
Worsøe, Valdemar Frederik Carl
92
Wøldike, Markus 92-93
- Zeuthen, Fr. 195, 203-204
Zibrantsen, Jan 12
Zwingli, H. 50
- Øllgaard, H. 68
Øllgård, Hans 12
- Aaberg, C. 106, 107, 110, 112-
114
Aagaard, Anna Marie 219
Aagaard, Johannes 209
Aarup, K. og N. 68
Aarup, Niels 235
Aastrup, Th. 109